НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСНА РАДА

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім.М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ІНСТИТУТ УСНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім.Я.НОВИЦЬКОГО

ЗАПОРІЗЬКЕ ОБЛАСНЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК "ХОРТИЦЯ"

Усна історія Степової України

Том 3

Запорізький край

Головна редакційна колегія:

Запоріжжя
АА Тандем
2008

Усна історія Степової України

Том 3

Запорізький край

Запоріжжя
АА Тандем
2008

ББК 63.3(4 Укр-4Зап)+ 63.5(4 Укр-4Зап), 019
УДК 94(477.64)+39
У 75

Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т.3. – 516 с.

Усна історія Запорізького краю репрезентує перший том великого циклу Усної історії Степової України, яка була записана експедиціями Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького, Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету впродовж 1999 – 2007 років.

Важливість і унікальність видання полягає в тому, що усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом відносин — побутових, економічних, суспільних і, що головне, — визначальним механізмом передачі історичної пам'яті і, як наслідок, – елементом ідентичності тієї чи іншої суспільної, соціальної, етнічної групи.

Для істориків, філологів, фольклористів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичною традицією, віруваннями, уявленнями населення степового краю.

Редакційна колегія тому:

ISBN 978-966-488-005-0
ISBN 978-966-488-006-7(Т.3)

УСНА ІСТОРІЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Богдан Марфа Сидорівна, 1918 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Народилась я тут. Хазяйнували ми до колхозів, землеробством займались. Середняки були – два коня, бричка була, все своє, а тоді все здали в колхоз.

А в батька одна коняка була, корова та бричка, був бідняк, та і дід теж. Батько портний був, шив добре. Літом їздили на току работали, а зимою шиють, наймаються. Його у Балки забирали, там людям із двора в двір шив, кормлять його. Усе він шив – і штани, і френчі, і московки, і фуражки. І швейна машинка була. Навчився він, ще коли молодим був, челядником в когось.

Діти раніше ходили колядувать. Ми ходили, вечерю носили, так, як і тепер. Ходили із двора в двір, і до знайомих, коли як. Носили кутю, узвар у мисочці, з пиріжками. Нічого тоді не говорили. Мама тоді узвар, кутю варила, капустянку. Капустянка – це кисла капуста, картопля, чи ще якоїсь крупи, оце зварять.

Варили рисову, ячмінь товкли і з нього кутю варили. Пекли пироги, більше з квасолею. І паску пекли, святили в церкві. В суботу як плащаницю винесуть, ходили.

На Івана Купала діти посходяться, вогнище запалять, пострибають. На Троїцю хату травичкою притрушували, кременя чіпляли.

Як сватання було, приїздили старости з молодим, а тоді і батьки. А в старости брали або брата або дядька. До свадьби готовились. Кіньми катались. Коли брат женився, я була світилкою. Сіжу зі свічкою, молодий кіньми приїхав за молодою, його до себе сажали. У молодої дружка була, в молодого – боярин. Чоловік завжди главний.

Раніше – мати у печі топить, а ми там прядиво мнемо ночами. А батько, як портний, а утром – коло корови управлявся.

Хата у батька була під соломою. Тоді ж збирали з поля, молотили цепами і в’язали в парки, вкривали хати. В хаті ото зала, де живу, далі стіл, а рядом там корова стояла.

Були у нас ярмарки. Ми туди їздили, на каруселі катались.

Були кузнєци, на базарі продавались горщики, значить, гончари були. До колхозів магазини були. А як колхози – то спочатку не було нічого. Так ми у Крим їздили за матерією.

Були і млини у нас. А ще ми коровами возили у Велику Білозірку.

---

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

Врожаї раніше косарками косили, ми за ними йшли і збирали в копицю, гарбами скирдували. А батько ще пахав плужками такими невеликими. За такими полінками ходять, хлопці їздять верхами. Ми пололи і дітей малих з собою брали. Спочатку тік був вдома, а як колхоз з'явився, то він став колхозний.

На досвідки я не ходила. Ми всі ходили в клуб. А мій старший брат і сестра ходили.

Для випікання хліба самі закваску робили і перетирали висівками. Воно висохне і на тому пекли хліб. Розмочеш, висівки отбереш, а водичку ту запускаєш в тісто.

На голодну кутю вареники з ягодами варили, ягоди були засипані. Сушку робили, і різали, і в печі. Сушили груші, абрикос, і помідори. А потім помідор кип'яточком поливаємо, у дуршлаг потреш і в борщ. І мед варили. Натоплять піч, начистять буряків солодких і в чавун, і в піч. А туди кухля два води. Воно попечеться, тоді його під гніт, а сок отой, що воно дасть, варили, і ото мед. А тоді туда ще абрикосів у той мед, та чай потрошку кидали, та м'яту.

Як колективізація проходила – всіх згукували в контору, а тоді все звозили. А батько одразу іти не хотів. Так що сищики ходили, хліб шукали. А потім корову в нас забрали. Як розкуркулювали, плакали люди, засуджували. Знаю одних бідних людей, а потім в їх домі стала колхозна контора, ну більше худоби в них не було. А потім був ще голод. Так ми , як пололи, так нам давали по півлітри кисличка та по два буряка і все. Багато людей померло.

Рано-вранці прибіг до нас бригадир і сказав, що началася війна. І всі до контори – началася мобілізація. А мого чоловіка та ще двох отпустили по броні, він був трактористом і тут працював, машини воєнні тягали.

Були тут у нас і поліцаї, як німці прийшли. Партизани, казали, збирались десь, та я їх не бачила. У центрі десь, не знаю, де точно, у німців штаб був. Там і їздовий був, що колхози об'їзжав. І до Німеччини забирали. Моя сестра там була та ще два хлопці. А матері ото зібрали і в Пришиб пішли. Як прийшли, а їх там у товарний вагон погрузили, і ми їм ото попередавали.

І німці були хароші – казали на матір мою "мамка".

Після війни колхоз важко було відновлювати. А у 1947 р. у мене мати вмерла з голоду.

За трудодень кому більше давали, кому менше.

Вулиці наші називались Ловча, Західна, Зелена.

Рябчук Петро Афанасьєвич, 1924 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Діда свого я не знаю, а батько мій – Афанасій Юхимович, мати – Федора Федорівна. Батько мій – інвалід гражданської війни второї групи, помер 23 марта 1941 году. Воював при перевороті, та я малий був, нічого не знав. Та й батько мій, скіки він там знав. Батько і мати весь час працювали у колхозі, і я все время в колхозі, ні на якому проізводстві ми не були.

А до колхозів батько і мати робили у поміщика Іваненка. Оце село є Благовєщєнка, а тоді був помєщік Іваненко. Батько мав одну коняку і півтора гектари землі. Це їм давав цей поміщик. Вони спрягалися з сусідом, обробляли землю. Хазяйства, дома ніякого не було, бідняки ми були. Після перевороту батько пішов на гражданську війну, воював, а потім весь час працював у колхозі.

Сім'я, нас було п'ятеро дітей – усі ми робили в колхозі. Троє – два брати і сестра – робили трактористами. Ми всі були в разних колхозах. Батько, мати і я – були в окраїннім колхозі, а у "Перемозі" – сестра і два брати. Один брат у 1939 році призвався у армію, попав на Фінляндську війну, одморозив ноги, бо лежали вони на снігу. Вернувся додому, побув год і опять на війну забрали. Більше він не вернувся. Другого брата вбили у війну за Великою Білозіркою, тут похоронений.

Учився я до 7-го класу, а потім работав у колхозі.

Знаю, тут організувався колхоз "Промінь". Сюди звозили косарки, брички, коней, привезли волоконобій, гарбами сюда возили пшеницю. Видно у багатіїв забирали. Пшеницю, ячмінь, тут скирди стояли. Коней, корів приводили. Оце я трошки помню.

А тоді організувався колхоз "Перемога", він там рядом був. Багатєйший колхоз у Білозірці. У нього землі були багаті. Оце моя сестра вчилась на тракториста, брат вчився – вони робили у "Перемозі".

Я знаю тут [Щуся] розкуркулили, в нього було 8 коней. Тоді там Пекла розкуркулили, це те, що знаю.

Коли голод був, до мене приходила комісія, вісім чоловік. Шукали хліб може де закопаний. Такими ключками пробивали землю, шукали ямки з пшеницею. А я кажу: "Дід Іван, що ви в мене будете шукать? У мене тільки трошки квасолі у горщику...". "Ну, ми

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

должні шукать, у багатих понаходили в ямках хліб, вони поховали, а ви пухнете...". Він мені так каже.

У 1932-1933 роках голод був сильний. Лободу їли, ласкавицю їли. Батьки робили, там у нас строїли греблю. Їм там давали жменю крупи і 5-6 варених маненьких картофелін. Оце вони нам приносили і давали їсти. У 34-му вже була пшениця, вже жизнь була інакша. Нам дали хліба потрошку, а тоді по п'ять копійок давали на трудодень. Тільки дорого тоді все було... А у 1947-му тоже голод, жили ховрахами.

У 1941 р я евакуірував скот, догнали ми скот під Маріуполь, Золоту Балку, – 60 кілометрів осталось догнать до Ростова. А там ударив його ящур і скот увесь ліг. Наші відступали, нічого не понять... Поки лічили скот, десь у сентябрі місяці показались німецькі танки. Десь у 1942 годі. Ну, ми нікуди не тікали, бо нам і нікуди було. Скот, вівці всі лежали, свині всі населенню роздали, коров роздавали... Вночі прийшли наші і спрашують: "Німці у вас тут були?" Кажем, що тільки танки показались в горі, но німців ще не було. І наші відступили балкою.

На другий день прийшли німці, танки приїхали. Ми думали все, постріляють. Коли виліз один із танка, балакає ламаним руським язиком і спрашує: "Откуда ви?" Наш старший з колхоза отвітив – з Малої Білозірки. "Пересчитайте весь скот и гоните назад – это все достояние немецкое". Сів він у танк і танки пішли на Ростов.

Ще ми з місяць стояли, поки скот піднявся. Ну, будемо гнать. Старший вирішив хороших коров і бичків населенню роздать, а інших додому гнать, щоб німцям не давать. Шо приженемо, то приженемо. У нас було 380 коров і 700 голов молодняка, 28 лошат. Тільки вигнали, налетіли совєтські самольоти, і німецькі – почали бомбить, бо там колона німецька йшла. Прямо у табун бомба попала, у молодняк. Все змішалося, і земля і м'ясо. Коли пересчітали, – 60 голів нема. А корови – цілі. Пригнали ми в село, приходе до нас женщіна одна і каже: "Чоловік на фронті, син на фронті, їсти нема чого. Якщо можна, дайте мені корову одну". Ми їй дали корову хорошу, а вона нам дала кусочок сала і дала дві старі куфайки, бо холодно було, а у нас ні в чого було одітися. "Шо вам, – кажем, – ще дать?" – "Ну, якщо можна, то візьму бичка і дітям буде шо їсти". – "Беріть!" Зловили бичка, привели їй, віддали. Ну, поки ми пригнали скот, осталось у нас 152 корови і 68 молодняка. А так все людям роздали. Пригнали скот у село, куда його дівать? А тут вже найшлися поліцейські, старости, той скот загнали у помєщєніє і я туди більше не ходив.

Побув я дома два місяці, – облава. Облава! І нас всіх під вінтовками і в раду, рада тоді ж була. Туди зганяли прикладами, загнали мабуть 48 чоловік. Пригнали машини, повкидували нас туди як собак, і на станцію Пришиб.

Прийшов ешалон з Криму, уже вагони були оборудовані колючою проволокою, шоб не той... і нас туда як собак. Наші ж поліцаї це робили! І даже можу сказать хто! Шаповал, Гончаренко, Онищенко і Криворучко – оце вони нас туди кидали. Закрили, закрутили... Открили нас в Сінєльниково, кинули нам трошки голандського сиру і 3 буханки хліба і все! Шо хоч, то і їж. Повезли нас... Везуть день, везуть ніч, везуть день, везуть ніч... Нічого ми не знаєм, не відкривають нас. Привезли нас у город Росток у Німеччині вже, а через Польщу везли – так і не одкрили. Вигрузили у Ростоці, десь чоловік 300 позбирали, не менше, – і кримчане, і у Синельниково кидали, і ми, в Запоріжжі підганяли... Поставили нас: стоїмо ми, у нас нічого нема. Як нас вибирали – як собак! Стоїть женщіна, у неї зонтік, вона зонтіком тобі під бороду – руками до тебе не береться! Чи ти понравішся, чи ні, вибирають... Брали по 5-6-10 чоловік. А ми стояли у колоні самі послідні, розібрали всіх, а нас 8 чоловік осталось. Сонце вже на закаті, всі роз'їхались, куда іти? Не знаємо. Свєту ніде немає, їх бомблять, лампочки десь там сині горять. Сидимо ми, куда йти? Причом, шо нас з Білозірки п'ять попало, з них тільки я один остався живий з усіх. Чотири вже поховані. Коли приїхали за нами, забрали у Варнемюнде. Ми там побули тиждень на судноплавній фабриці. Потім її наші розбомбили, а ми тоді були в Ростоці, вигружали доски. Приїхали туда, бараку нашого нема, поплив у море... Відтіля нас – у Росток, попали ми на дротяний завод. Скільки мені тоді було... А грузили мотки по 70 кг – учотирьох. Піднімаємо моток учотирьох, зверху нас ще кидають. Приходимо на обід, шо нам дають? Брукву, кусочок хліба і маргарину. А бруква воняє, її їсти не можна. Приходиш на роботу, а в тебе в очах метелики – сили немає. І це нас винуждало воровать. Один ісход – ні з чим не считаєшся, ні зі смертю, ні з чим. Їсти ж хочеться, і ми рішили ворувать. Ходили по картошку в борти, а там охороняли гітлерівці, стріляли в нас... Вбивали, все рівно ми ходили. В магазинах їхніх ворували, вікна били, хліб брали, хлібопекарні брали... А потім пожили трохи, освоїлись, а там кругом одні наші – на матзаводі, на фабриці, на м'ясокомбінаті... Ті, кого пригнали. І у бауера наші були. Тоді ми вже начали знакомства імєть: доставали муку, сахар і печеньє, ковбасу. Ходили на полустанок – його

охороняли гітлерівці (есесівці, гестаповці), але ми знали, де вони і де шо було. Нам сообщали. Ми вскривали пломби на вагонах і брали. І так жили до 1 мая 1945 года.

Прийшли наші войска у Росток 1 мая 1945 года, нас освободили. А на заводі ми знали, де висять окороки, то ми проламали димар і їх забрали. А снаряди летять, дзижчать! То ми чотири витягли, а два – не вспіли. Снаряд як розірвався, то ми чудом осталися живі.

Ну, прийшли наші... Як нас зустріли? Ті кричать: "ізмєнніки Родіни!", мовляв повтікали і тому подобноє. А де я там повтікав, коли мені не було 17 годів? Куда я міг тікати? А було з нами двоє і по 13 год. Ну, ми все мовчали. Це було, коли перші танки прийшли, а коли вже танків багато прийшло, нас викликала контрразвєдка. Зразу призвала, там же у заводі. Ми їм все розказали. І напали вони тоді на Мозолевського, він був старший, капітан, і кажуть: "Нікого не трогайте, ні одного! Усі вони наші совєтські гражданє...". Тоді вже нам стало легше. Ми їм наносили спирту, і ковбаси їм носили і всього понаносили. Вже ми їх угощали. В нас було 20 каністр спирту, з аптеки повитягали і поприносили. І ми їх угощали, і танцювали, і співали...

Після цього нас призвали в армію. Ми ще день Побєди отпразнували, а 10-го мая нас призвали всіх у армію, хто способний. Привезли нас у зборочний пункт, город під Рибницею. Там давали нам їсти, все чисто. І кажуть: "У кого вєщєй багато – оставте". Можна було взять двоє часів, електричну машинку, щоб стригти, костюм, дві рубашки, бєлье, мило і бритву, єслі є – туфлі. І все. А все інше якщо буде, то будуть забирать і відправлять у Росію. А чи в Росію, чи куди? Ми не знали. Женщін у Рибниці погрузили, а вони ж брали з собою стільки, скільки їм хотілось. Все вони грузили, але як вони доїхали? От Маруська вже померла, а я в неї про це розпитував. Так на нашій границі все забрали, лише коє-шо осталось. З Німеччини все везли додому, бо ми вже знали, шо в нас голод, голі і босі всі. Коли нас ото контрразвєдка визвала, то тоді нам капітан розказав. Прямо нам сказав: "голод, голі і босі". Так ми тоді дівчатам таких матеріалів нагребли, шо його ще пошукать. Ми одбивали замки на складі магазину у Ростоці, і брали дівчатам шо тіки хочеш...

Переоділи нас, місяць ми були у запасі. Нас провірили, допрашували: все от іголки до нитки, все я розказував. Зняли з нас гражданську одежу, дали обмундірованіє і попав я у 218-й запасний стрілковий полк. Служив я там півгода, а тоді брюшним тифом захворів і

попав у 618-й армєйський госпіталь, служив там у городі [Оденбурзі]. Тоді госпіталь розформірували і демобілізувався я з 836-го стрілкового артилерійського полка. Указ про демобілізацію був 15-го марта, а 4 апрєля 1947 года я вже був вдома.

Додому приїхав, дома – мати і сестра. Нікуди я не їхав, нічого. А дома нічого немає їсти – 5 стаканів пшона. Їздив я у Мелітополь, доставав і продавав усе чисто. Купував камсу, продукти тут продавав, спасався. Це був голод. А після цього взяли в магазині 50 капканів і почали ловить ховрахів. Тоді кожки знімаємо, м'ясо солимо, варимо і їмо. Оце було спасіння.

Начав робить у колгоспі, пішов на ферму. Біля скота робив до 1951 году. У 1951-му годі послали мене учиться на зоотехніка у Кам'янський район. Учився два годи, а потім знов робив у своєму колгоспі.

Надо сказать откровєнно, у мене тут був хороший садок. Єслі б він не виручав... Великі були налоги – сільхозналог. З корови здавали 200 літрів молока, 200 крашанок здавали, вовну. Є вівці, нема – всьо равно здавай. То ми з сусідом возили продавати груші, а за те купляли і здавали вовну. Облігації сильні були... Після того сім год робив завфермою.

Я не сказав би, що раніше погано до начальства ставилися. Непогане було ставлення. Я проробив у колгоспі все врем'я, начальство мінялося, але такого плохого нічого не було.

Кажуть річка тут була Білозірка. Нашу вулицю називали Горобці, західна оця вулиця, поруч була Мазерія, а чого така назва не знаю. Далі була Вовча, наступна – Зубівка. А по-вуличному мене звали Погрібний.

Сердюк Дар'я Іллінічна, 1912 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Народилася я у Малій Білозірці. Місцева. Батьки мої теж тутешні. Батько був плотником. Хати передєлував. Криші це. Дітей було у нас багато. Його мати вмерла. Троє осталось. Батько взяв мою матір з двома дітьми. І п'ять прижили.

У двадцять первім зовсім голодували. Не вродило ніяк. Так ви знаєте, оце ж самі хазяйнували. Та привезуть трави – воно самий курай називалося. А в сусідів і курай був зоратий. І ото не знаю, де наші

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

доставали. Було дві корови, ними і прожили, молоком. А тоді курояники пекли. Як ми їх їли. Курояники – це з трави.

До колгоспів у нас була одна конячка і одна бричка. Тоді батько зроблять гарбичку таку, возять зерно. А тоді молоти ото такі. Робили токи. Оце зроблять отам на городі тік. І так наливають його водою, щоб він висох харашо. І вдавлюють ото. А тоді як перевезуть той хліб, так настилають його на тому току і ото такий коток називається. І тьорка іще була. І ото молотять його, зернятко. А тоді збирають і на кучку. Намолотять на день, а вечером віють. Була й віялка в нас. Така, шо зернячко одвіває.

Ой, не кажіть за одяг. Ходили — страшне. Було мені, це скілько там, вісімнадцять, чи п'ятнадцять, чи шістнадцять. Так те. У плетеному ходили. Плели й пряли. Ото попряли і в плетеному. А тоді вже начали трошки лучче. Як було скікось год, так я їздила, заробила трохи. Їздила аж в Артьомовськ. Там у домработницях робила. Ну хазяїн був із опитної станції. І оце там я робила. Дванадцять рублів получала в місяць. Тоді вже трошки одяглась. Приїхала додому. А тоді і колхози начались.

В тридцять третьому тоже. Ото ласкавиця росла така, лобода. Зернятка з них оті їла. Я не знаю, як ми прожили? Страшне було. А брат їздив на Полтаву, та відтіль якось картошки поміняв. Знаю, як привіз, а ми отак сиру берем, їмо. А мати – кукурузяної муки. Дітей багато було, голодували сильно. А в тридцять шостім вже родило. З колхозу багатенько давали пшеницю, чи ячмінь. Робили ми на трудодні. А зимою трудно дуже було. Мало давали. Не вистачало.

У нас старі вулиці Артьомки називалась. Ставок був у селі.

Батьки набожні були. А як же. Ікон була повна хата. Мати в тридцять пятім вмерла.

Школа була отут недалеко. І три годи я походила, а тоді ні в чому було. Ну то зразу шо – то букви вчили, то читать. Я й училась непагано.

Як організовували колхози, заставляли робить. І діти ж робили, бо треба жить. Як перві года, навіть давали семечок та трохи пшениці. Як раніше, ще до колективізації, цілий день працювали, бо треба його ж на степу все убрать. Було це далечень, так ми там і ночували даже.І при колхозах, коли оце вже в бригаді, теж здорово робили: і зерно ми грузили, і молотили, і збирали на нивах усе. А ящики ж були які великі з пшеницею, ми їх грузили удвох на машину. А тоді зробили віялку таку, шо троє сипе, двоє одгортає. І ото віємо. Де тоді

сила була?! Зерно здавалося государству. Ну і скіко-то і дітям відтіля. А то вже помєщєніє построіли. Зразу почали туди, в помєщєніє, ховать.

Один жив оце тут, де контора зараз, чоловік. Його розкуркулили. А хазяйство в нього невелике було – пара коней всього. Не знаю, чого розкуркулили? А у моїх батьків була одна коняка. А степ був далеко, п'ятнадцять кілометрів звідси. Степ – то земля, де садили. І одна коняка була! Землю давали тільки на мужчин. Тепер гектар називається, а раньше – десятини. Три десятини було в нас, бо старший син жив отдєльно. Раніше сіяли багато: кукурузу, баштан, пшеницю, ячмінь. Сім'я ж, знаєте. А продавать ніде було. Не було продажі. От, скілько вроде, тим і кормились. Інколи позичали у сусідів, бо велика сім'я була.

А батьки садили льон, і пряли самі, і полотно ткали. А вже шить людям отдавали.

Свадьби у мене не було, недостатки були. І сватів до мене не засилали. Оце домовляться, було, люди, сходяться і живуть. І приданого не було в мене.

Після того, як вийшла заміж, трошки жила отдєльно – на хутір виходили, а потім сюди перейшли.

Війну ми тут пережили. І німці тут були. Я ховалася од них. Заставляли копати траншеї. А думаю, як я поїду? Я не втечу. Люди тікають відтіль. Так я заховаюсь тоді у хату. А дуже боялася їх. Ну це ж страшне. Страшне діло пережила.

Продукти німці забирали. Но, конєшно, вони хліб самі пекли. Отам пікарня була. Чи возили самі – я не знаю.

У війну чоловіків на фронт забирали. Я знаю, шо як уходили німці, як страшно було! Ну воно ж і двигалось. Від'їжджали на всьому! І билися з нашими, як отступають. Так бросали все. Бросали і тікали німці. Якісь були такі Катюші, шо стріляли. Так Катюшами його, того німця, нагнали. Ой, нагнали. Він ще довго стояв отут, в Цвітково. Десь, за Великою Білозіркою. Там довго стояв. А тоді нагнали.

Були в нас і поліцаї, ну вони повиїжджали. Разом, навєрно, з німцями. Знаю, один уїхав і аж отам опинився він у той, Англії, Франції. Ну, до них, конєшно, відносилися погано. Так як же ж? Пішли ж до німця!.. Така година була. Отут, де був раніше садок, оце, де пам'ятник, так тут було їх снаряженіє. І, помню, така була погода погана. А я ж близько живу. Так мене викликали і посилали погрузку

робить ноччю. Грузили ми машини. І везли те снаряженіє (міни у ящиках і снаряди здорові) на Цвітково. Це треба було робить осторожно, щоб і нам “амба” не була.

Як німця нагнали, наші прийшли. Ми, конєшно, зраділи. А як же ж. Своя ж – родіна.

В колгоспі з 1945 р. працювала в бригаді. І косили косилкою, і скирдували. Трудодні писали, а на трудодні не дуже то і давали.

Релігійні свята ми відмічали хорошо.

Діти рождєствували, оце так було. Пасха, це ж ходили до церкви. Ідуть, святять паски. Це всєгда було. Пекли їх у таких хормочках з ганчарської глини. Було ото туди накладаєшь, у цю хормочку, а воно підходить, у печі спечеться. Пекли паски все врем'я. Скільки й жили ми тут.

Було і ми, як малі, підем на Пасху з дівчатами до церкви, там подіжурім. А тоді паски рано святили, і ми беремо і йдемо додому.

Портні були у селі. Гончарством тут теж займались. Базар був отам в центрі, за мостом аж. Туди все привозили, а ми ж купляли Люди скотину ж держали. Так все виносили на продаж: і молоко, і масло. Ще, знаю, скупщики збирали все і на базарі продавали.

До матері тоді на “Ви” звертались. Батька не дуже помню. Шість год було. Так рано вмер.

Лінивих раніше не було, не знаю таких.І раніше так не пили, як тепер.

Як раніше ставилися до вагітної жінки?

Роди у жінок раніше дома приймали. Були бабусі. Я теж дома народжувала. В своєму будинку. І більше всього люди дома родили. Були, конєшно, хрестини. Ну, коли утром кумів гукають, та ото і куми несуть у церков і христять дітей. А дарували, в кого що було. Хто лучше жив, той лучше дарував.

На Різдво ходили до кумів і хрещених батьків. Ось і в мене був хрещений батько. Це що вечерю було понесеш. А він дає гроші там, чи шо. А хрещеної матері в мене не було, бо рано вмерла.

Оце наша хата, будував її один мужчина. Тутешній він, а потім виїхав на сєвєр, а батько мій купив. Це перва хата строїлась в Білозірці. І ще там дві. Таких вже нема. А наша і досі стоїть. В яким це годі... Як начиналась Білозірка строїть. Двісті год. може й більше. Там стіни отакі товсті. А вобще, хати тоді строїлись так: конякою солому возили, місили, заміси називались. І ото солома, і качали вальки. Оце валькувата вона, з вальків, не з цегли. Навєрно ж гуртом

робилась. Хата ж глиною мазалась. Білили її. Один раз упомажуть, піддощечки називались. А тоді білили. Сажа була. Оце трусили, де пічки. Підводили смолой. То так. Як глиною хата мазана, так часто ремонтували. Дощі ходили, обмокало. Ставні робили дерев'яні. А тепер же їх нема. А на підлогу раніше, бувало, простилочки роблять. Ото як ті тряпки покрутять і напрядуть пряжі і отдають ткать. Так це вже зараз. А раніше по долівці ходили.

В мене брати грали на гармошках. Один брат грав дуже хорошо. Як уже виріс, його були на свадьби звали всєгда.

Раніше млини були, ну на каждій вулиці млин був дерев'яний. То простий помол називався. А то вже такі були, отдєльно, за селом. Там вальцовку робили.

Як мололи муку і сіяли на сито, висівка отсівалась і отходила, а мука біла залишалась, хороша. За роботу брали розмір.

Оце в нашім селі чотири церкви кам'яних було. А пізніше, як коли празник великий, коли вже не було в нас церкви, так ми ходили у Вознесенський приход.

Церкви в мене брат робив. Стіни робили з піском, називавсь сирець. Собирали і десь тоді випалювали. І тоді вона красна робилась. Так з цієї цегли робили.

Шоб посуд мити, десь камінь брали, жир клали і мило самі варили. Цим милом одяг стирали. А як не було в кого, так і білою глиною стирали. А ще білою глиною відстібували.

Як ото жив хто в достатку, так з буряків самогон робили. Ставили в піч у чавунах. Ставили, воно тушилось. А тоді. Це така закладувалася лава дерев'яна. Туди прив'язували доску, насипали ж оце гарячого буряку і отдавлювали. А тоді, оте ж, чимсь його заправлювали, шо воно грало. Дрожджами чи як. Не пам'ятаю. Наші не дуже його гонили.

Раніш хлопці ходили в паганій одежі. Трудно було. А на ноги дерев'яшки робили. Шили погано тоді. Було люди йдуть босі до церкви. А несуть ці ботики дерев'яні. Як у церкву входять – одівають. Одежі харошої не було. І нехарашо шилось, якось із зборами ватяне шилось. Називали баски.

Миски і горшки раніше череп'яні були. У печі топили соломою, бо не дуже ж дров було. Не лопались. Столи дерев'яні круглі робили. І стільчики отак кругом. Їли всі підряд.

На свято кутю варили із ячменю. Ячмінь шелушили. А із солодощів – буряки більше. Сок з них отдавлювали і мед получався: отак

же ж у пічі топили. А тоді той сок вариш і вариш. Получається мед. Буряковий мед. Хароший. Оце такі сладощі були. Пироги пекли гарбузові. Покришать гарбуз. І тісто ж таке задєлають. Як є мука, конєшно.

М'ясо рідко, коли готували. Це людина раз у год ріже, під мороз. В конюшні місце було, там і зберігали. Сало солили і довго зберігали. Ковбасу робили кров'янку. Туди клали м'ясо і трошки сальця, часничку, в пічі тушили. Укусно було. Ломачки робили із ягід, так позакручують нитками, начиняють.

Освітлювали хату раніше восковими свічками, не самі робили, купляли більше.

Їздила я у Артьомівськ, щоб заробить. хоч на одяг якийсь. Так дві пересадки робила. В тій, Лозовій була. Те, у Слов'янську. І ще якось. Краматорськ. Ото там була, більш ніде.

Раніше у нас дощі йшли. Отут на вулиці оце сніга великі були. Як було весна, так водою заливало. Раз так уже в двори йшла страшно. Клімати такі були. Степа були, люди саньками їздили, на конях. Як зима, зайців били, терохвів, куропатку. перепьолки. Собі люди били.

Винограду мало хто свого вирощував. У нас не було.

Кукли були раніше тряпчані у дітей. Самі шили.

На похорони піп приходив раніше обязательно. Ну а як же. І січас, і при колективізації.

Дітей хрестили і після тридцятих років. Не боялись. Хрестили всіх.

Раніше ото такі желізні вагани робили і в них купалися: в неділю раз і на праздник. У неділю було гріх работать.

А ковалі були. Були ковалі.

Дерев було раніш менше, ніж зараз. Була така груша велика у нас над улицею – краснобока дичка називалась. Вона вже не годна. У людей були садки. Дулі назививались, груші великі. Робили з них сушку. Різали і воно сохло на сонці. І в пічі. Потом узвар варять. Сок з буряка зберігався недовго. Його замість цукру добавляли. А мед варили з нього, так він довго зберігався. Натуральний мед ми не знали тоді.

З прикрас було в мене намисто. А інших я не купляла. Купляв, хто зажитніший був. Більше може землі держали. Люди, шо луччеє жили. Були у них нормальні хати. Не дуже великі. Великої різниці з хатами інших людей не було.

Раніше самі хазяйни копали колодязі. Були крутілки такі і тягали. А каменем не обкладували. В нас тут, якби він обкладений був, може він і досі був. А отам він був, отуди далі, на городі. Ну такий же був глибокий. Там держали скотину. Була коняка, були корови. Напували. То там гірка вода була. А отут ми викопали, тут уже можна було й пить. А то ходили аж отуди, в городах, там добра вода.

Шепотько Катерина Яківна, 1918 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я сама з Іванівки Іванівського району, а сюди мене направили на роботу після війни, у дєтський дом. С тих пор я тут (у Малій Білозірці) і живу.

Батько з Полтави, переселенець був. Як будто запорізьким козаком був. Взагалі-то нас було п'ятеро. Мати вмерла у 1921 р. Я її не пам'ятаю. В голод батько від'їздив кудись, заробляв. Старшій сестрі тоді було 13 років. Вона мене няньчила.

У голод 1933-го я була в селі, в Іванівці. З 1937 р. вчилася у Дніпропетровську на виховательку, мені вже йшов 17-ий рік. А вже у 1938 р., як закінчила навчатися, мене в Андріївку послали у Андріївський дєтдом.

Голод 1933-го, по-моєму, легше був, ніж 1947-го. У 1947-му, особенно весною, люди дуже голодали. Траву їли, лободу. Травами виживали. В колгоспі давали трохи муки, таке шось похоже на дерть.

В дєтдомі кормили нічого, не харашо, но нічого: по 100 грам хліба на каждий раз, по три рази на день. Це 300 грам на день. Будинок державний був. Ну були такі хлопці, що у менших отнімали. Ми з цим боролися. У нашому дітбудинку було 200 чоловік. Групами поступали. В групі було по 30 чоловік. Дітей то привозили, то забирали. Бо малих забирали у інший дєтдом, десь у Скельках був дошкольний дєтський дом. А в нас були тільки школьники. Я працювала вихователькою. Держава тоді підтримувала дєтдом.

А в колгоспі у 1947 р. були такі люди, які мали хазяйство, а були й такі, що хазяйства не мали. Вони обращались до голови колгоспу (Нестеренко, здається фамілія), він бідним завжди, хоч трохи допомагав, кілограм чи два випише. Да, бідним він допомагав. У нас

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

тут пухлих людей не було, як оце розказували у інших було. Бо розказували, що там, в Западній, був голод. Вони там і мерли, і пухлі були.

Заміж виходила у 1940 р. Чоловіка в армію забрали, і він у перші дні погиб. Мені про це директор в дєтдомі сказав – звістка прийшла...Ми тоді якраз дітей вивозили гарбами, евакуйовували. Там в Андріївці залив був, наші тоді парахода топили. У дєтдомі своє хазяйство було: і кури, і гуси, так оце усе бросили.

Село після війни було лучше даже, як сійчас. У цьому селі розвалених хат не було. Тут німець якось бистро пройшов, не поробив такого горя, як у других селах, тут і хати не палили. Це селяни розказували. У августі 1945 р. я демобілізувалась з армії, заїхала до сестри у Новомосковськ на кілька днів, потім заїхала в облоно з подругою і получила направлєніє в дєтдом Андріївський, 12 км від Дніпра, там зараз дом прєстарєлих.

Хати в цьому селі майже всі ще до революції були побудовані. Це нам хазяйка розказувала, коли цю хату продавала. Хата наша зроблена ще у 1915 році з грязі, з вальків, не обкладена нічим. Тоді всі хати ще під соломою були – Шевченківські хати.

Старих назв вулиць я не пам'ятаю, а от "приходи" по назвах церков були – Лиманський приход був, де Калініна, а другий – Вознесенський приход. Вулиці називались, як церкви. От центральна вулиця називалась, чи Церковно-приходська, чи щось таке.

Десь у 1960-х роках, а може й раніше, був податок на дерева. Пам'ятаю, люди дерева вирубували.

Завідуючою дітсадка була з 1961 р. В колгоспі були яслі свої, такі ж як і бюджетні. Були дві групи по 25-30 чоловік. В каждому колхозі у 1960-ті роки були свої садки, у Калініна, у «Дружбі» по 2 садки були.

Неподалік з Андрієвкою були ще такі села: Соснівка, Софієвка. А як Дніпрогес зробили, то оті дома, що нижче були, так їх переселяли, бо боялись, що вода підніметься.

Батько у мене не віруючий був, то до нас і колядувати не приходили. Його завжди на "Ви" називали. Мене й зараз діти й невістка на "Ви" називає.

Чигрин Клавдія Василівна, 1926 року народження, с.Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я і батьки мої з села Мала Білозірка. Папу Василь звали, а мати – Аня.

У якійсь газеті читала, що нашій Білозірці 200 год. А про назву – не знаю. Зараз у нас вулиця Комунаровська, а раніше називалася – Вигон, тому що вона сама крайня вулиця була. Ще одна вулиця у нас інтересна була, Матньою називалась. Зараз – Володарська. Жив тут один дядько, Білий Іван його звали, у нього штани, аж до колін висіли. Так його всі дражнили. А старі люди і зараз цю вулицю так називають. Наша вулиця – Свердлова – раньше Жабівкою називалась. Кажуть, тут один чоловік жив, жаб їв. Жабоїд.

Було тут раньше 15 колхозів. Там, де совхоз "Знамя", раніше район хутором називався. Хутір ХТЗ. Там, де колхоз "Калініна" був, назвали "Нова перебудова". Ще у нас село було, може хат десять було, а може й менше, називали Бесараби. Ці Бесараби жили харашо. Дружна здорова сім'я була. В них було вісім синів. І у них своє помєстьє було. А коли була колективізація, почали всіх згонити, і на тому місті стала тракторна бригада колхозу "Чапаєва". Вони були українцями, вихідці білозірські. А землю раніше ділили, у кого скільки синів. На сина по 1 десятині землі давали. Цим Бесарабам дали 8 десятин і вони поставили хутір. У мого діда, наприклад, 7 синів було. Йому дали 7 десятин землі, він продав їх і каждому сину купив вітряк. Так дорого тоді коштувала земля. На вітряках мололи і добре заробляли. Розмір же брали, як мололи. Привозять, наприклад, 1 центнер пшениці (раньше ж воно не на центнери було, а пуди), 10 пудів привезуть, це – 1,5 центнера, і вони возьмуть розміру 15 кг (три відра). Купляли вітряки в різних містах. В цьому селі тільки два сини було. А дядькові Семену навіть в Запорожжі купили. Потом колективізація була. Їх позабирали в колхози. В каждому колхозі було по одному вітряку. Після війни тільки один наш остався – в колхозі Чапаєва, а інші німці попалили. Наш залишився, бо він на дорозі стояв, а по обох сторонах від дороги окопи ж були. Тож

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

німцям, як відступали, не можна його було палити, щоб на дорогу вогонь не йшов.

Жили ми разом з батьками, сєльським хазяйством занімалися. А в колхозі батько на вітряку работав. В сім'ї було п'ять невісток, но не сварилися, бо був старшим дєдушка. У свекра і свекрухи моєї мами було два дома. У великій хаті спали дєдушка і бабушка, а невістки по тижню діжурили, вечерять приносили. А моя мама найменша невістка. Так, коли свекруха до церкви йшла, несла їй туди їсти, бо вона додому не приходила – така була набожна. А нас дітей семеро було. Як хто чужий прийде, йшли в хату, щоб не ротозєйничали.

Ми з моєю рідною сестрою Надєю допомагали батькам. Це вже при колхозах. Коли вони йдуть на роботу, нам таку петицію напишуть... Зі школи прийдемо, там написано, що нам робить. Якщо не зробимо, то на другий день нам до школи не дадуть одежи нової. До батьків на "Ви" зверталися.

Помню, як колхози організовували, то до нас, як перший раз прийшли, забрали корову, швейну машинку. А бабушка наша одежу в грубу поховала, а мама не знала й грубу запалила. І погоріло все. А другий раз прийшли, – добровільно все поотдавали, і плуги, і пішли в колхоз. Перший раз –то, коли чужі приходили. А другий раз – свої вже. Назначали председателем, ото бригадиром, вони приходили і казали, що нада то-то здать. А люди віддавали, чого ж не віддавать. А що ж вони з ним робили б, раз землю забрали. Та й люди хоть відпочили в колхозі. Бо тяжко було працювати, а в колхозі не так. Дома працювали од зарі до зарі. Спочатку теж важко, на волах їздили., коровами орали. Коней не вистачало. У моїх батьків одна коняка була. Мало ж було коней. Тільки ото на базар їздили, ще кудись на тачанке і все, а більше нічого не було. Тільки огород при хаті. Було дві корови, поросята. Це було середнє хазяйство. Багатим вважався той, у кого багато землі було, хто закупляв у бідних людей землю і наймав наймитів, рабів собі. Був у нас один такий. Звали його Литка. Так землі у нього було 100 га. Но він не паганий був, людей не обіжав. У нього дві хати було, амбари для хліба, коров багато, бо людей наймав, треба ж їх годувати чимось. Як кінчався отмолот, вони ото договорювались і давали людям хліб. Не тільки годували людей, а бувало ще й одівали. Як ото бувало обмолотять, хазяїн повезе пшеницю, здасть, та й привезе матерії та й дасть їм по кілька метрів.

На поле як їхали, брали з собою хліба і бутилку молока. А потім вже, коли став зажиточний колхоз, так там і яйця були, і м'ясо, мед. А під час колективізації і після війни – погано було. А при німцях ще хуже було.

Голода у 1933 р. у нас не було, може того, шо у нас вітряк був. А у 1947 р. голод, пам'ятаю, був. Траву рвали, лободу, брали на базарі всякі отходи. Один літр молока стоїв – 50 руб., хлібина – 25 руб. Це один год було. Як посіяли, зібрали, стали давать в колхозі робочим по 1,5 кг хліба, а дітям – по 1 кг. У 1948 р. ще легше було. Я у колхозній бригаді помагала куховарити, так пам'ятаю, у колхозі були трактори ХТЗ, сівалки і косарки. Перед війною у 1939 р. батько дуже багато хліба привіз. Тоді багато вродило. Давали по 3 кг хліба на один трудодень. Тоді батьки їдуть і здають у заготзерно, а на гроші, що получали, купляли муку і сахар. Грошей не було, а трудодні були. То й що? На ці трудодні давали те, шо в колхозі вирощували. Так ціни ж які були!

3 копійки кілограм помідорів стоїв. 20 копійок трудодень стоїв.

Главне, мама готувала борщ, і у нас каждий день було печене. В обід борщ і каша, запивають або молоком, або компотом. А вечором – каша і чай. А в святкові дні дуже харашо було, особливо на Пасху або Новий Рік. Тоді, хоч самий бідний, а свиню різав. А якщо в когось немає, то сусіди давали, ділились. На Різдво варили кутю, узвар, добавляли цукор в узвар. А цукор у магазині брали, та такий був, як камень і молотком не розіб'єш. У Святки уволю їли. На Масляницю вареники варили з сиром цілий тиждень. А раніш, у кого корови були, на зиму солили сир і масло. А солили у кадушці – посипали сіллю, накривали марлею, потом посипали сухою гірчицею, і заливали парафіном. Зберігалося три місяці. Свіже було масло, тільки солоне.

Як паски робили, – опару дєлали на хмелеві, запарювали, воно підходило часів 4-5. Звичайний хліб, коли робили, теж запарювали. Дрожжі ще робили на висівках. Муку запарюють кип'ятком, добавляють дрожжі, воно стоїть, а потім добавляють висівки. Ото дрожжі сушать і вони зберігаються по півгода. Хліб з таких дрожів по тижню зберігався у шкафах. Моя мама завжди пекла хліб у п'ятницю. У суботу купалися, стірка була і приготовлення їсти, а у неділю – вихідний, ніколи не робили.

Раніше варили варення. Я череп'яні горшки заливала і запікала в печі, а коли воно коркою візьметься, накривали марлею і воно збері-

галося. Сушку робили – груші, яблука, абрикоси, виноград. Варення теж з нього робили, подавали завжди вечером до чаю. Овочі солили в кадушках. Огірки, наприклад, перекладали капустою, або яблуками, і до весни зберігалося. Тільки треба було мити кадушки.

М'ясо як різали, його зразу їли, ребра з салом солили. Робили сухий посол – в ящики дерев'яні ложили, соллю пересипали і воно стікало. І брали їли ті ребра.

Одягались раніше в сапожки – на високому каблуку і на шнурках, молоді такі носили. А жінки сапоги носили хромові, но вже не на каблуках. У нас майстерні були тут дві, обув шили. Так шили, що зараз так не шиють. Шкіру купували, а шити віддавали. Одяг і купували і шили – сорочки, штани. Ткали, коропистяли. Купували матерію. І вишивали дома.

Коли сватались, жених приходив до батьків і питав, чи вони согласні.

Мати мені передала плаття, в якому сама заміж виходила. Воно було чисто шовкове, абрикосового цвєта. Його тут і шили. Тут був у нас швейпром (майстерня) у центрі. Тоді треба було свою матерію приносити, а вони шили. А потом можна там було вже й матерію купити.

Тут у нас, де площа, ярмарок раніше був, а далі – базар. Ярмарок збирали каждої суботи, це мені років сім було. Це було до 1945 року. А базар був і в суботу і в неділю. На ярмарок гулять сходились, а на базар – і гуляти, і скуплятися ходили. На базарі продавали тільки продукти, і коров, і свиней. А одяг брали в магазинах. Євреї відкривали магазини і брали людей в них торгувати. Товари були не дорогі, було 10 копійок метр. А при совєтській власті було 45 копійок – це саме найдорожче за метр. Ще був і государственний, в ньому продавали і ткані і продукти. А євреї довго держали магазин, поки їх налогами не задавили, і вони бросили все перед самою війною, десь у 1939 р.

Одну свою церкву знаю – Середня церква називалася (ще Вознесенська її називають), дуже красива була. З цегли зроблена, отштукатурена чимось білим. Комуністи розвалили, склади були, тримали якісь там ядохімікати. Є в ній картина Матер Божа з дитиною. Так чим не замазували її, всеодно видно. Такі краски хароші. Тепер хочуть одстраювати ту церкву. Взагалі люди в селі набожні були. Тут у нас три церкви було: у Пантелиманцях, у нас і у хуторях.

Було раньше тут три сільради. І було тут три приходи, як оце райони у місті. Були в нас Середній, Пантелиманський і Вознесенський приходи.

Помню, як війна почалась. Ми сиділи на причілку і прийшов розсильний і каже, що війна почалась, а ми сміємося, одразу не повірили, це неділя була. Тоді батьків зразу в учебку послали у Запорожжя на Правий берег, там учебка була на санітарів чи шо.

Батьків забрали, а ми сиділи, німців чекали. Німці ж намальовані були з рогами, ми і думали, що вони такі. А вони такі ж люди. В нашій хаті був їх комісаріат. Всі добре одіті, пішки ніхто не ходив. У всіх були велосипеди і мотоцикли. Куди там нашій армії. І були офіцерські і такі столові, добре їли, і офіцери і рядові. Самі готували і з собою привозили. В них був хліб ще 1938 року упакований, печений. Нам того і не снилося, що вони їли. А як з фронту приходять, так шість днів десь на перепочинок, так намиються, як на курортах. А наша армія проти них – ой й бідна була. А після боя заставляли убитих збирать і ховати, а німців вони самі збирали і кладбіще окреме робили. Німецьке кладбище – отдєльно, румунське – отдєльно, а наше – де ми самі заховаємо. Ми на кладбищі вісімнадцять чоловік закопали. Так забули ж документи витягти...

А от у нас там у батьків один хлопець похований, так ми документ витягли, оказується він з Орла. Так потім до нас його батьки приїздили, і попросили, щоб там могила і була. Так ми її й досі зберігаємо.

Як німці прийшли у село, вирядили нас, дівчат, і сказали матерям, щоб понаряжалися дівчата. Наловили курей і оставили нам патрать, і щоб ми сміялися. Це ми так їх зустрічаємо радісно. І почали нас на камеру знімать. Сказали, що будуть посилать у Германію, як нас Україна радісно зустрічає.

А тоді у нас у дворі німці були. І був серед них один такий харошований дядько. Комісар він був. Як оце у Германію беруть, він нам каже, об'являє: "Дівчата ховайтеся". І на нашій вулиці ні одну дівчину не забрали у Германію. Оце так нам скаже:"Ідіть і усіх попередьте, тільки дивіться, нас не викажіть". Та що ж ми дураки, шо викажемо...

Стояли німці у селі місяців три. А тоді каже цей німець: "Ми будем отступать, і будуть отравлять всі колодязі. Один тільки колодязь біля кладбища буде не отравлений. І щоб, як прийдуть красні, хай діжурять батьки або діди, щоб нікого не напували з цих отравлених колодязів". Вісім колодязів отравили, тільки один артезіанський був не

отравлений. А як сюда до нас прийшла конниця Будьонного (я лічно сама бачила Будьонного – молодий, невисокий такий, повний), то їх і предупредили, щоб вони коней не напували. Якби цей німець був паганий, так він би не предупредив нас. А так він казав: "Ні ваші люди не винуваті, ні ми не винуваті, а винуватий Сталін і Гітлер". Альберт його звали. Він німець руський, по руському балакав. Він великий начальник був. Російську мову харашо знав, бо родився в Росії, а тоді його дід забрав у Германію і хотів з нього есесівця зробити. Та не вийшло з нього есесівця.

А от я вам скажу, як вже в 1943 р. прийшли наші русаки, вони нам хуже робили, як ті німці. Кажуть: "Ви, хохли, здали німцям, продали свою Україну. Ваші сиділи дома. І в плену були. А тепер ми должни кров проливать, вас визволять". А ми винуваті? Ми ж діти. І крали у нас все підряд. Та ще й усяк на нас казали. Це руські. Вони ж прийшли, освобождали нас. У нас лічно кабана і корову украли. А при німцях корова зберіглася. А у тьотки нашої німці тоже корову застрелили. Пішов доїть, а вона його вдарила, і він її і застрелив.

А ми, дівчата, як німці отступили, скільки накрали у них: і матерії, і оружжя, і сідєнія з коней. А мати як прийшли, як побачили це все, так взяли і в колодязь покидали. Ми знали, де у німців їх склади були, ото і накрали. Ну на шо воно? Дівчата ж...А через два дні німці знову прийшли. Наша ж Білозірка сім раз переходила з рук в руки. А Альберт, оцей німець, нам казав, шоб ми в окопах ховалися і подушки з пір'я клали, бо пуля пір'я не проб'є. Даже вікна, казав, шоб в хатах закривали подушками, і пулі, каже, не проб'ють. Хати палили. У нас не дуже тут у Білозірці палили. Оце вітряки палили. Їх просто так нагнали, оце послідній раз у 1943 р., шо вони не вспіли нам капості зробить. А хуторя палили.

А як я Будьонного бачила? Ми стояли на улиці і їде конниця. А попереду їдуть два здорові, красиві коні. А один стоїть, такий, як ми і каже: "О, солдати на конях їдуть". А другий каже: "Це не солдати, а Будьонний їде. А я його, – каже, – ад'ютант". І він тоді став, поздоровкався з нами і попросив у нас води. І сказав: "Тепер ви вже будете свободні". Приємно це було чути. Плакали мамки. Ми, дівчата, не плакали, а мамки плакали. Ми ж малі були.

Як наші прийшли, це перша лінія фронтова, це освобождали нас у 1943 р., у Цвітково вони три місяці стояли. Там же ж була вузькоколійка, вузькоколійкою возили снаряди. А дощі порозми-

вали її (тоді дощі такі стояли – два місяці лило). Така грязь була. Так ми ставали ціпком 4 км вздовж дороги і руками передавали їм продукти. Нічого туди не могло доїхати. Но наші вистояли.

Багато німці комуністів постріляли. У Великій Білозірці мого дядьку рідного застрелили. Одну бабушку у нас теж розстріляли. Вона теж така комуністка була. Чоловік 125 застрелили. Хтось повидавав. Та наші ж повидавали. Оті, що специально оставляли. Ми знаєм одного – Єнка. Поліцай був. Коли наші прийшли, а він уже в армії був і прийшов без ноги. Загладив уже своє. А я його лічно потом угадала. Він в тракторній бригаді учотчиком був. Я сказала, шо це той, шо отаке зробив – повидавав людей. І його взяли. Був воєнний трибунал. Він молодий був. 25 год йому було.

Партизани тут були, взривали помєщєнія, олійниці. Тоді ж, видно, приказ такий був, і вони все повзривали. І тоді ще вивозили хліб і скот на Урал. Німці ж виводили скот у степ, ніби пасти. А партизани забирали і вивозили.

Як прийшли німці, налоги великі наклали: по 200 яєчок, 40 кг м'яса, 600 літрів молока, 800 рублів з каждого двору на год. Де хочеш, там і бери. Вирощували кролів, продавали і вторговували. А хто не міг виплатити, рабами наймали і відробляли. Багато відробляли. Скажуть місяць робить трьом чоловікам, а немає трьох чоловік у сім'ї – один будеш відроблять, тільки вже три місяці. Що робили? У казармах їх вичищали, то стірали, то машини їх мили, робили ремонт техніки їхньої. Вони довго стояли, мабуть місяців чотири. Одні виїдуть, а комендант-то остається. Інші приходять паразити. Були і поліцаї. Тільки різні. От хароші були в нас дядьки – Матвій Копалой і Бортник Іван. Завжди, як облава на їхніх участках, так вони попереджали нас. Їх люди потім защитили, і їм нічого не було. А інших чотирьох – не оправдали, бо вони молодьож били, на вулицях гуляти не давали. Осудили їх і по п'ятнадцять год дали. Раніше багато в Германію хлопців брали. Так от, наприклад, мого чоловіка теж чуть не забрали. Посадили їх вже в сарай. А комісар Верходуб сказав їм, шоб в цю ніч повилазили, бо будуть їх на Кам'янку гнать. І підказав, що можна через яму втікти. І вони повтікали, їх там було 40 чоловік. "А хто діжурив?–питають. – Монько діжурив. – А як повтікали?, – А шо я знаю? – у двері і вікна повтікали". А цей начальник міліції взяв і видав їх, сказав куди повтікали. А вони через ту яму, через навоз... Потім свекруха розказувала, як прийшов її син додому, так вона його і не пізнала, і воняло від нього дуже цією ямою, зате у Германію не

попав. В Германію брали, в основному, дівчат, бо хлопці ж на фронті були. Потім всі дівчата повернулися до нас у села. Тільки дві не вернулися – одна заміж за румина вийшла, а інша – за болгарина. Ми їм тоді посилки посилали. Тоді можна було тільки по 200 грам сухарів класти. Но ми посилали по 5 посилок на місяць.

У війну ж тут і румини воювали. А тоді вже, коли Руминія отказалась воювати з німцями разом, то вони ж їх начали гнать. І нам німці казали, хто буде румин пускать, тих будуть розстрілювати . А це ж зима була. Жалко їх було. Хароші були люди, но такі бідні, безвинні. Вони ж не винуваті – їх заставили воювати. Ми їх, канєшно, в дом не пускали, а їсти їм давали. Особенно діти ходили і просили. Просто, бувало, батьки дадуть нам шось їм кинути поїсти на двір. Кажуть – киньте і тікайте. А вони підбирали. Німці тільки свою расу считали. А з румин іздівалися. Бувало німці ями на кладбищі копають – собі по 1,5 м, а руминам – по 0,5 м. А скільки у них (німців) там золота було – нагребли у наших людей. А коли наші прийшли, німців з ям повикидували, і золото повернули те, що німці награбили. А тоді ще ями німецькі на кладовищі випотрошили, з досок стільці, столи поробили... Багаті у німців були кладбища на хуторях, красиві. А вінки які красиві. Хтось один раз за одну ніч їхні всі вінки попалив. Німкеня одна тут приїздила. Генерал тут був якийсь похований. Так такий красивий вінок залишила. І от сьогодні залишила, а на завтра його попалили. Так за те чуть все село не спалили.

Румунське кладовище було у садку колхозному, а німецьке – у парку. А тепер нема тих кладовищ. Наші їх всі перекопали, парк зробили, на тому місці тепер школа, а де руминське кладовище – сіє колхоз. Нема ніякої пам'яті.

Після війни прийшла ж ферма з вакуації і колхоз всім нам дав корову. Тільки з таким договором, що, як тільки вона отелеться, я телятко три місяці прокормлю і їм віддам. Три місяці проходить – ми отдавали. Контрактація називалася. Ходять, питають, чи корова тільна. Ще телятко не народилося, а записують. Три місяці ми телятко держимо, а тоді отдаємо. Даже, коли помре телятко, нічого не буде, бо акт же буде. Тільки, щоб не продавали. Після войни не крали так, як тепер.

Закон про колоски не пригадую, от про центнер був закон. Ми лічно збирали колоски і нам нічого не було. А от, хто крав, так по году давали. Хто центнер украде (по десять-п'ятнадцять кілограмів), так тому по п'ять, по сім давали. Щоб у нас у селі крали люди, ми не

бачили, а от, шо машинами крали, це вже ми бачили. Це вже було у 1970-х годах.

Помню, наклали податок по п'ять рублів на кожне дерево. Воно ж роде, доход дає. Мабуть, це тому. Це у 1956 р. Ну і почали люди дерева вирубувати. Як вже це пізніше, при Горбачові, – виноградники вирубували. Це було три місяці. Ми не вирубували. Мало людей вирубувало. Чекали, може воно перемінеться. Раньше садків було дуже багато. І не таких як зараз – п'ять год побуде і вже пропало. От у нас дичка – їй вже тридцять год.

Хати раніше строїли у воскресник. Це колхоз організовував. Сьогодні у нас строять, на наступну неділю – у інших. Колхоз і обід організовував, а хазяїн вже водку. Строїли з вальків. От, наприклад, мої дядьки. Вони всігда гуляли в карт вечором. Вшістьох. У них стояла одна бутилка і вона ще після вечора і остається. Оце раньше так пили. Я от лічно свого батька до войни ніколи п'яного не бачила, а після війни – бачила.

Це тому, що і після фронту, мабуть, і бідніші були, та і дід наш синів своїх дуже строго держав. Пили тільки в праздники. А тепер кожний день.

Вагітні працювали до самого останнього дня. Роди приймали бабки-повитухи вдома. Якщо є кому ляльку доглянути, то два місяці могли побути дома. А такі, що ні – то зразу на роботу йшли. Я от, наприклад, в 1949 році родила, і должна була іти на роботу. Так я нанімала одну доглядать. У яслі ж приймали з півроку. А потім вже стали соображать. І почали в яслі раніше приймать дітей. А до того, ще й придумали з роботи возити матерів в яслі кормити дітей. А вечором раньше додому привозили цих матерей кормящих. За дітьми після війни якось добре кинулися, а до війни ніяких не було поблажок.

Корова у нас була Образа звали, а собака – Роза. Коня називали Гнідий. Тачанка у нас була при дідові. Красива була, розкрашена. Як і сійчас показують у гуцулів – жовта з дерева, з дуба, а візірунки – зелені та блєдносалатові.

Раньше мазали по три рази на год в хатах, прибирали харашо. Долівки ж були, мазали їх кізяком коров'ячим, підводили чорним, а потім жовтими зубцями мазали. У наших батьків весь двір мазався. І під шовковицями мазалось. У них і кури не ходили, як у нас. У них отдєльно все було. А в дворі чисто було. На свята на образи рушники одівали. Матері вишивали і вішали. А на вікнах – якісь марлі були, занавєсочки.

Був у бабусі моєї Псалтир, Євангеліє на слав'янській мові. Це такі книжки.

Була у нас у селі тьотка одна – знахарка Плахтійка. Свинку лічила, горло, младенчеське лічила, зуби заговарювала, сину главврача нашої больниці горб вилічила. Вона раніше робила санітаркою у професора дореволюційного і всього навчилася у нього. Та їй запріщали лічить. А потім у нас їй дозволили лічити – через Москву домовлялися.

Із трав я м'яту, чистотєл і розу збираю.

Ми по-вуличному назвались Бурлаки, а самі ми – Чигрини, сусідів фамілія Худосії, а їх – Насікони називають, ще одних фамілія – Очередьки, а їх Муха називають.

Колодязі самі копали, їх не обкладували. У нас в сараї був колодязь. У кожному дворі був колодязь, а вода не добра була.

Мило робили з каустика. Його купляли, а тоді добавляли м'ясо кролів, собак, курей дохлих, їх уварювали і таке мило получали. Ще стірали сояхами. У марлю ложили попіл соняшників, і стірали. Утюги були парові. Купалися кажної суботи. На кухні у ваганах желєзних, дітей зразу по двоє садили.

Посуда була полив'яна, жовта: глечики, миски, а друга – біла, глиняна, миски череп'яні з дірочками були. Їх називали миска дірчава, помідори терти. Вилки були алюміневі, а ложки – дерев'яні. Після війни один чоловік з алюмінію сам виливав вилки. Люди самі несли алюміній. Він розтоплював і виливав. У нього формочка така була. Одяг у скринях зберігали. У нас були дві скрині, розмальовані, розкрашені. Цвіти в орнаменті, в основному, були.

Майстри у селі до війни були. Гончар був. Вся сім'я його занімалась тільки цим ремеслом. І на ярмарки возив, продавав. Ще один дядька шкури вичиняв і кожухи шив.

У нас стара хата. Наша черепицею була вкрита. А тепер – під соломою. Нашій хаті дуже багато років. Стіни метрові. Влітку холодно в хаті дуже, як у льоднику, а зимою тепло. Глиняна хата була, як купували, а потім на другий год вже обложили її.

Ігри такі були: у крем'яшки, у вибігачки – це з м'ячем, в скакалки. М'ячі робили з коров'ячої шерсті, невеличкі такі, середні. А зимою нам батьки горки заливали, громаки робили. Громак – це кізяк, його обливали водою, і він замерзав і ми на нього сідали і каталися з горки. Нам батьки робили здорові снігові баби. Самі становились на лєсницю і робили. Взагалі батьки не пускали нас одних, шоб ми десь бовталися.

З нами і на качелі раніше ходили. Іграшки заказували у майстрів.

Кожної суботи збирались люди то в одних, то в інших. На гармоні, на скрипках грали. Самі цього якось навчилися.

Колядувати нас не пускали, щоб ми не побилися. Батьки казали нам, шо ми вам самі канхвет купимо, тільки дома сидіть.

А з дівчатами гадали так: курей ловили, ноччю виставляли їм дзеркало, воду, хліб. І до чого підійде куриця, такий чоловік і буде. А ще у піч курей кидали. Якої дівчини куриця швидше вискочить, така дівчина і заміж скоріш вийде.

Я як заміж виходила у 1947 році, так мені вже і придане хароше дали.

Зачіску так робили: на гвіздок гарячий, або на тряпочку. Солодкою водою бризкали. Мій брат харашо стриг. Грошей не брав ніколи. Взагалі були спеціалісти. Було спеціально з Михайлівки приїзжали.

Скалацька Анастасія Василівна, 1921 року народження, Тодорцева Марія Василівна, 1923с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Скалацька А.В.: Я місцева і батьки мої тут народилися.

Тодорцева М.В.: Вулиця тут за церквою у нас Капказ називалась. А чого село наше так називається? Кажуть, що було тут або Біле озеро, або Біла річка. По назві річки, мабуть, і село наше назвали. Це я чула – Біла річка тут була. А далі, через 18 кілометів, – ще одна річка. Тепер її немає, тільки русло залишилося. От і вийшло – Мала Білозірка. А далі – Велика Білозірка.

До колхозів батьки мої по хазяйству работали. Земля у нас була за хутором Самовольним, це за Білозіркою 10-12 кілометів, далеченько. Люди самі землю захватували, от того Самовольним і прозвали. А ще тут, це вже після війни, хутір появився "Перебудова" називався. До революції батьки ще на заробітки їздили у Крим на уборку урожая винограду. До колективізації було у нас небагато землі і одна лошадка.

А у 1928 році почалася колективізація. Об'явили, шоб люди поступали у колхози, так і почалася колективізація.

Працювала у школі педагогом начальних класів, потім завідувачем детського садику у Кам'янці, 33 роки працювала.

[1]Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

Село було многолюдне. Дома були глинобитні, тільки у багатих – це зажиточних, значить, кулаків – кам'яні. Це вважалося, що люди дуже зажиточні, якщо кам'яні дома.

Скалацька А.В.: Це там, де оце Носи жили, Карандаші. Це так зажиточних, по-вуличному називали – Карандаші й Носи. Карандаші – грамотні люди значить були. Їх один раз, як зажиточних, всю сім'ю вирізали. А потім їх дома були взяті під колхоз.

Тодорцева М.В.: Площа тут у нас за двором – там був ярмарок на великі свята. Карусель там була, скот вивозили. Пізніше люди стали більше вивозити товар у Дніпрорудне на базар. Це вже почалося у 1960-х роках. Ярмарки вже не були при колхозах, а базар був.

Колхоз у нас, до речі, існував до 2000 року, а потім його переіменували у КСП.

Кормили нас раньше у 30-х годах так. Утром у нас був кандьор – це пшоно з зажареним посним маслом. На обід, як обично, – борщ. Другого блюда не було. На праздник – курочка.

У 1933 році був голод. Грошей же не було в колхозах і давали тільки хліб. Кажуть, що не було урожаю. Їли курай (перекатиполе), лободу. Мололи їх, добавляли трошки мукички і ліпили ліпьошки. А тоді був у нас садок і були там дикі абрикоси. Із сладкою косточкою не було. Так ми з косточки тієї дички абрикосової били масло. Саме масло оце не врєдне, а була макуха. А я ж голодна була і якось наїлась цієї макухи і отравилася. Ледве відкачали.

При колективізації за трудодні мало получали. Гроші ми коровкою заробляли. Молоко, масло продавали. За ці гроші купляли одяг. Коровку якось ми держали. При колхозах у нас же не забирали ні коровку, ні птицю, тільки лошадку ми віддали.

У кадушки квасили буряк. Весною різну траву їли. Я кажу, може ми трошки крєпчі, як зараз були, і екологія не та, і воздух, але ми і з акації їли лєпьошки, всякую траву – молочай катали, їли. Так шо так ми і виживали.

Я не знаю, шоб у 1933 році хтось у нас умирав. Голод закінчився, як тільки новий урожай появився, перші колоски пішли. Я не помню, щоб у 1933 році наказували за те, шо колоски збирали. А от у голод 1946-1947 років за колоски наказували. Батьків тих дітей, що збирали на полях колоски, даже строго наказували – відправляли у тюрми. Голод 1947 р. також був дуже тяжолий. Ми виживали тільки тому, що нам, вчителям, давали пайки. Я ж работала у дєтдомі. А інші люди виживали з города (з овочей).

Хто свій плуг мав, сіялку, віялку та пару коней – це все зажиточні були. А ми були бідні. Один у селі був собственнік, держав лавку. Єврей був. Батько наш ходив до нього міняв пшеницю на одяг, платтячко там чи ще шось для нас, для дівчат. Це до 1938 р. А потім на тому ж місті був ще кооперативчик. Там теж ткані були.

Були і майстри у нас. От Соломаха був такий, сам шив обув, сам продавав. У його сім'ї передавали це заняття це від діда до батька, від батька до сина.

Обув, яку носили ми, дуже схожа була на ту, що і зараз носять. Носки у обуві женській були острі. А ще, як обрублені носочки були, як уточки, ботінки були на шнурках, були валєнки. Обув купляли. Мама у нас пряла з овечої шерсті. В'язали носки. З овечої шерсті в'язали ліжники – це замість одіяла. Простиней не було, ткали ряднушки, укривалися ними влітку. На печі спали всі рядком. Керосиновими лампами освіщали хату.

Ігрушки були такі: м'ячики з коров'ячої шерсті, кукли тряпчані. Батько працював один в колхозі, мама – дома по хазяйству. Ніяких ігрушок не могли собі дозволити купляти.

Їжу зберігали в підвалі. Сир солили, масло перетаплювали. Так зберігали. Варення не варили, тільки сушили сушку з вишні, абрикоси, а потім узвар варили. Про варення даже понятія не мали. Помідорчики були маленькі, ми їх збирали, розлуплювали і сушили. Потім помідори розпарювали, на друшляк роздавлювали і у борщ клали.

На Рожество білили квартиру, землю мазали жовтою глиною з коров'ячим помьотом. Порося ж держали. Різали на свята. В перший день поїмо, а потім тільки на праздники, інколи на вихідні.

На Різдво узвар варили, ячмінь товкли і варили. В кутю мед добавляли. Поливали медовою водою. Мед, сахар на ринку купляли. У неділю ми, діти, пили чай і давали нам кускового сахару по кусочку.

На Пасху яйця варили і красили, тоді вже й красителі були, на ринках купляли, ато луковою шелухою. Теж всім дітям, а нас було п'ятеро, роздадуть. А тоді їж ті яйця, коли хочеш. А паски пекли у керамічеськиx формах.

Тодорцева М.В.: Про війну звичайно помню. Я вже тоді тільки закінчила педучилище в Нікополі. Мене направили в Петрівку. Там я пропрацювала 1 місяць. А потім мене і ще одну учительку негайно евакуювали. Дали нам пшениці і ми приїхали сюди, в Малу Білозірку. Помню, як німці прийшли у село. Бачили, як тем на горі наші відступали на лошадях. А німці ж на мотоциклах приїхали.

Під час війни була община, всі працювали як і раніше в полі. Тільки управа була створена. Дома майже ми і не були. Ходили завжди одягнені, так, шоб можна було втікти. Ховались у одного дядька. Особливо боялись молоді. Ходили тоді обтрьопані, грязні, щоб до нас не приставали. Один раз прийшов німець до нас в хату, хотів шось забрати з горища, заставив сестру лізти по лєстниці на горище, а сам – за нею. Вона як закричить. А він її бросив і пішов.

Членів партії, комсомольців забирали. Але так, шоб багато, не думаю. Я ж теж комсомолкою була, а нічого не случилося.

А налогів я таких не помню, бо німці приходили до кожного в хату, і шо хотіли забирали.

Поліцаї в селі були, канєшно. Начальник в них – Вєрходуб. Один раз забирали в Германію. А я дізналася і втікла у сусіднє село. Тоді замість мене батька забрали. Мати тоді ходила в комісаріат до цього Верходуба і носила йому самогон, масло, і батька через три дні відпустили.

Коли вже наші підходили, так тоді німці повиганяли всіх, подушки повикидували з домів. Дома палили, людей в степ виганяли. Хоча, треба сказать, домів не багато попалили.

З поліцаїв багато повтікали, деякі тут на Україні попряталися. А начальника поліції, знаю у Запоріжжі судили.

Там, де плавні, ближче до Дніпра, були партизани, а у селі підпілля було, ну, як заговорщики, їх потім видали.

Під час війни особливо не голодували. Коров німці ж не трогали, за молоком звичайно приходили. А якщо є корова та городик, картошка там чи ще шось, так і виживали. У нас німці не довго стояли. Був у селі тільки наш начальник поліції і один їх німець.

А освобождали нас у 1943 році радість, канєшно, була для всіх.

Перші роки після війни було важко. Пахали коровами, машин же не було. Косили косами. Дві корови в ярма запрягали і пахали. Всі колхозники виходили, хто міг держать косу.

Скалацька А.В.: Почеплять, було, за трактором полінок десять, і ми, дівчата, йдемо за ними. Трактор іде, а ми держимося за полінки і пашемо. Трудно було дуже. І тим, хто отак працювали, давали трохи муки і ото ділилися. Важко працювали. Як кажуть, від зарі до зарі. Всі понімали, шо після війни буде лучше. А потом вже легше стало, коли техніка появилася.

Тодорцева М.В.: Налог на дерева пригадую, на продукти – яйця, молоко, шерсть надо було здавать. Було так, шо люди йшли на ринок, купляли яйця і здавали в колхоз.

Дітьми були, так на городі каждий з дітей мав свій участок роботи. Каждий шось робив. Мало гуляли, тільки в неділю.

Скалацька А.В.: Сватати мене приходили свої ж знайомі. Це у 1942 році вінчалися в церкві. Батьки ж мої віруючі були. А сестри, хоч і не віруючі були, приходили дивитися. Але це не сурйозно все було. В сєльсовєтє не розписувалися, тільки у церкві повінчалися. Бо це ж при німцях церков одкрили. Бідні дуже були і я, і чоловік.

Коли вже стала церква, почали хрестити дітей.

Тодорцева М.В.: У 1940-х годах давали місячні відпустки по народженню дитини. Були яслі, дєтський сад.

Вечерю носили, колядки якісь були. Пісні якісь співали. Я маленька була, не помню. Но помню, що настрій був хороший. Но далеко тоді ми не ходили.

Погода була раніше друга. Зима морозна, літо – жарке. Зимою такі були заноси, снігу повно. А влітку – дощ пройде, а потім – сонечко. Ідемо по лужах босяка, тепло.

У палісадниках були квіти – іриси, сірень, маки для прикраси.

Забори з лози плели – ліси назвивались. А тоді клали навоз, робили такі загати...

Сади були хароші, та більше дички – груші, абрикос.

Раньше нікуди не випускали, важко було уїхати з села. На стройки можна було уїхати. Тоді призив такий був у молодьожі. Отстраївали всьо у Запорожжі. Так багато з наших малобілозірських на відбудову Дніпрогеса поїхало, та так там і залишилося.

Євтушенко Микола Михайлович, 1929 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Моє ім'я – Євтушенко Микола Михайлович, з 29-го году рождєнія. Родився і жив я тут, у Малій Білозірці Запорожскій області, Великобілозірський район, а потім перейшли у Василівський район.

Батьки: і мама, і дєдушка, і бабушка були тутешні. Тут родилися, тут хрестилися, тут і проживали, понятно. Вобщем, бабушку Настю я застав, помню. Помню, як хоронили. Бабушка вмерла в мене у 1934 году.

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

А дідуся звали Іван. Фамілія їхня була Карпенко. А мама моя – це вже вийшла за Євтушенка замуж. Папку звали Михайло Архипович, а маму – Марія Івановна, Карпенкова вона була.

Я можу розказати, чим дєдушка займався. Мнє мама моя розказувала і я вже шось помню. Чим бабушка Настя займалася помніться точно. Дід Іван в мене, розказувала мама моя, був у церкві старостою. Ну, а що він імів? Імів пару коней, імів тачанку, імів чотири десятини землі. У його було чотири дівчат, а хлопець один був, Олександр. На войну його забрали у 14-м году і він там погиб. І ото на того Олександра йому дали чотири десятини землі. Хлопець же пішов на фронт, а всі жили тут. Якби те вам розказати: Наталка, сама старша, тоді Марія – це мати моя, і Лідка була, і Горпинка була – це такі імена були. І Наталка вийшла заміж. А мамка моя, тоді ж стала якось колективізація, а дєда хотіли розкуркулить... Він не вважався куркулем, а вважався як заможний. Потому шо работав старостою і імів ото чотири десятини землі і пару коней, він работав у церкві. Може з-за те, шо работав у церкві. Це те, що розказувала мені мама моя...

Ото ж хотіли його розкуркулювать, понятно. Моя мама вийшла в шістнадцятих годах заміж. Це в 24-тім году. І в 24-тім году дєдушка вмер, йому було 54 года. Так от, шоб не розкуркулили, дєд взяв і прийняв тогда Євтушенка. Переписав на другу фамілію коней, все хазяйство на іншій фамілії, понятно. А як батько мого папки, дєд, був воєнним врачом у 14-тім году, то моєму батьку льготи були. Мій дєд тоже убитий був, а батько був сирота. І так дєд переписав на його, і його прекратили розкуркулювати.

Ну, а бабушка моя, Настя, займалась... Оце на стадіоні, там ярмарка була. І вона варила борщі. Три копійки стоїла тарілка борщу. П’ять копійок стоїла булочка хліба, п’ять копійок стоїла тарілка борща з м’ясом, а без м’яса – три копійки [сміється]. І оце бабушка на ярмарку варила борщі, готовила, виносила сюда. А ті, хто приїжжав часто, вже знали, самі приходили. Тілько я жив вже не тут, я построївся, а то було моє старе подвір’я. Я меншому братикові оддав, так як положено було. Бабушка умерла в 34-м году.

Я бабушку помню, як умирала вона, як сплеснула руками і закричала: “Ой, гроші, гроші...” А чому, слухайте вже ж далі. Наталка і Марія були замужем. Марія – це моя мамка, а тьотка Наталка, материна сестра, вона замужем була у тому... А дві дівчат не замужем були. От вона і варила борщі, складала гроші, потому шо дівчат надо

було оддавати на видання. Ну, як би вам сказать...Тоді, як видавали, надо було, шоб подушки були і все, все, все... І ото моя бабушка готовила. Прийшло вже врем'я, папка мій вже жив тут. Дівчата ті, Ліда і Горпина, поїхали служить у Крим...

Ну, а папа мій був сам здоровий, сам собою високий ростом, а долівка намазана була. І це вже у 1936-м году, нас у папки було четверо. Папка й каже: "Ну, шо, діти, скопаєм долівку і посадим нижче, а то я хожу і за сволоки зачіпляюсь". А ми такі були пацани – "Скопаємо!" Ну і начали, ото скопувати, виносить. Папка копає, а ми виносимо, хто грудкою, хто цеберкою, хто чим попало...І кровать стояла дерев'яна бабушкіна, старого проізводства. І ми цю кровать винесли, папка каже: "Уберем заразом і кровать із хати". І кровать як убирали, під ножкой консервна коробка така, а в тій коробці намотані дєньги були. Но вже ми скопували цю долівку в 36-м году, так шо ті гроші, ну, там керенські були, разні, по мілліону вмісті зв'язано... А потом ще братішка, я вже построївся, перейшов сюди жить, а він надумав хату перекривать. Так тоже найшов гроші у банкі, під кроквою заховані були. Може, за ці гроші вона ото так сплеснула у долоні, оце я шо помню. Як сейчас пам'ятаю – мамка сиділи на печі, тьотка Ліда, тьотка Горпина. Ну, усі чотири сестри сиділи на печі, чистили гарбуз. І я у тьотки своєї, Горпинки, – вона мене найбільше любила, а я її, – сидів в пелені. І вони ото чистили гарбуз, а вона як закричала: "Ой, гроші, гроші!" А мамка її, тьотка Наталка – на дівчат: "Питайтесь, дівчата, якісь гроші, де шо..." А не помню, як хоронили, як що, не помню нічого...

Ну, ще що я можу сказать: до войни ми жили дуже хорошо. Папка мій в 30-тім году пішов на курси трактористів сюди, в РТС. Учився, провчився, здав на "отлічно" на трактор. І тут набирали курси на шофера. Єлівець тоді був директор РТС. Ну і папка мій, щоб піти, попасти в цю десятку чоловіків, що посилали, уже сказав мамці: одну курку заріж, продай, а другу заріж і звари. Ну, вона зварила і він пішов з цими курками, з літрою водки до директора. Розказав йому все, що як положено, що в його ще дві сестри не замужем, що він хоче піти учиться на шофера. Ну, Єлівець, конечно, виваляв його за те, що він послідніх для своїх дітей курей зарізав і водку приніс. Каже, підійшов би так до мене додому, побалакав би, і я б тебе і так послав. І папка мій вивчився на шофера.

У 31-м году уже він работав шофером. Чотири машини було на всю Малу Білозірку. Я був пацан, понятно, мене папка любив. Я час-

то їздив з ним і на Пришиб, і у Велику Білозірку, і у Запорожьє. Ну, якби тобі сказать, ми жили до війни дуже хорошо. Папка дуже добре заробляв. Чим він заробляв? Він часто дуже приганяв машини аж із Москви. Тоді у Москві був завод, що полуторки випускав, аж у Москві. І він приганяв машини на “Перебудову”, потом у колхоз Калініна приганяв, у колхоз Тельмана приганяв. Вобщем, по всій Малій Білозірці приганяв машини. І дуже хорошо платили йому за це. Він поїде, допустім, у командировку, і за один тиждень прижене.

Ми до війни добре жили. Папа був такий нелінющий, все чисто привезе. І ліф матері, і трусики, все на світі. Це він сам постачав і нам коли який размєр. Чи майка, чи штаники, чи шортики, все чисто. І дарма, що трудодні тоді були.

У нас в хазяйстві вівці були, телята... Я ще як пацаном був до війни, це моє було. Корова у нас була – Лиска, і мама було буде і за корову, і повів пасти. Це як закон був мій, як правило, шо я должен її напасти, накормить, напоїть, привести. Собака була Дамка, і ти знаєш яка вона умна була!

Батько і мати набожні були. Папка не так, а мама набожна була. Мама молилася сама Богу й нас заставляла, і ми молилися. Це було не ляжем спать, поки не прочитаєм “Отче наш”.

Рождєство одмічали каждого разу. Ждали того дня, постували, не їли скоромне, ждали, щоб прийшов Святий Вечір. Кутю варили, а варили або з пшениці, або з ячменю. В ступі натовчем, мамка наваре. Постелимо сіна сухого, поставимо кутю, узвар. А узвар варили з сушених груш. І підходе Святвечір, сходиться вся сім’я на Святвечір. І папка, і мамка, і брат, і сестра, а якщо когось не було вдома, значить ждали, вони приїжджали, сідаємо. Ще мамка в нас була богомольна, так казала: хто перший чхне на Святвечір, значить, що перше родиться, чи телятко, чи ягнятко – то тоді його.

На Різдво вечерю носили до папки хрещеного, до мамки хрещеної, до діда, до баби. Ну в мене діда вже не було, а тут жив дід Богдан. Папа мій дружив з ним дуже крепко, так я ото старався туди нести вечерю. У його дуже великий сад був. Я понесу, а він дає горіхів, яблук. А вечеря – це кутя, узваром налита, піріжки зверху покладені. Піріжки з квасолею пеклися. І він піріжки давав, ну, то понятно, а саме главне - яблук, горіхів і руб грошей. Руб грошей – це до війни великі гроші були!

І колядували, і щедрували. Но я колядувати і щедрувати не ходив. Потому шо я займався – у нас були і вівці, і корова, і бичок. Як

остались без баті, я займався. А до войни ходив і щедрувати, і рождествувати, коли по снігу так: “Рождество Твоє Христе, Боже наш, воссіяніє міру се ...”, – забув, всього не вспомниш...

А то “Щедрівочка щедрувала, до віконця припадала – що ти тітко наварила, що ти тітко напекла – неси нам до вікна”, а тоді – “Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски, а як мало-мало – дай ще кусок сала, а як піднесу – дай цілу ковбасу, я додому принесу.” Оце так було.

На Масляну мама готувала вареники, олад’ї. Оце тиждень були обов’язково вареники: і солоні, і солодкі. В нас корова була, молоко і вареники. Мама молочне варила, і ми наїдалися.

І Пасху святкували. На Пасху старалися все, щоб лучше, щоб усе було: і кусок сала, і кусочок ковбаси, і крашанки, і кусочок масла, і сіль шоб була, і ложка, і виделка, і ніж. Все це неслося святитись, і тоді слідили, щоб це не розкидалося.

Піст соблюдала сім’я обязательно. Тоді ж мед з чого варили? З кавунів, з буряків варили мед. Папа привозив риби разної. Рибне таке їли – консерви, рибу сушену, рибу варену. Соблюдали піст. То що кажуть сейчас западенці – руські, той... Хай не дурять: і Новий Год отмічали, і Старий Год отмічали. І в нас оце, хоч вір, хоч не вір: тут у нас крайочок був – це вже ми жонаті були, вже здорові хлопці, і обязатєльно ми должні пройти оце і прощедрувати, проколядувати, вечерю проносити. Оце весь цей крайочок – должні всіх поздравить.

Івана Купала якось мені не в упомку. Один раз, помню, папа і мама отмічали, а ми ще дітки були. А вони ще молоді, так зривали будяк, обкладали його той, підпалили, і стрибали. Допустім, папа й мама збираються за руки і стрибають. Це мені у помку. А так вони до війни збиралися, гуляли кажду неділю. Допустім, цю неділю гуляли у Євтушенка, а другу – гуляють у Косика, на третю неділю гуляють у Мащенка, четверту ...той... Кажду неділю так. Гуляють у Євтушенка – мама моя готовить, що положено. Приходе там п’ять чи шість пар, чоловік і жінка, і гуляють, веселяться. Бувало всяк. Бувало, що й музика була, бувало, що й не було музики. Так, посидять, поспівають, погуляють.

А у нас клуб тоді був. У 34-м году з церкви зробили клуб. І тут оце ходили в клуб.

Ну всьоравно, якось жилось дружно, весело. Мамці кажуть: “Марія, шо ти сьогодні варила?” - “Та я пекла там пиріжки з гарбузом”. – “Ми до тебе прийдемо”. Прийдуть, насіння лущать, на соломі,

той, у карти гуляєм, співають, розказують. Ну, весело якось так було. А щас, бачиш? Тіки тєлєвізори. У кіно ходили, і у грязь, сніг, дощ. Ну і якось приходи з кіна, підвечерювали, лягали спать, весело було. А щас нічого нема.

У нашій хаті було дві шкафи. Одна книжкова, де книжки складалися. Ну, папка мій читав же. Тисяча книжок у його була. А одна – угольна, там посуда, миски, тарілки. Були кроваті, диван. Крєсєл не було, а стулья в нас були хороші. Лампи були хороші, як німці тіки зайшли – зразу забрали.

У нас у великій хаті дерев'яні поли були. Це дєдушка, який був старостою у церкві, чи купляв він таку хату, чи строїв, цього я вже не скажу. За цього разговору в нас не було. Простилки були самоткані. Збиралися дерки, це покійна моя мамка брала дерки, і красила їх у різні цвіти, і ткала. А посередині був килим засланий. Ну, раньше килими ткали самі. Оце, шо я можу сказать за свою хату. Здорова зала була, кухня була, прихожа, спальня була. Папа з мамою спали у залі, а ми спали у кухні, на кроваті, не на печі.

Ковбаса всігда була – на Рождєство, на Паску. Всєгда різали ми свиней. Борщ мама варила дуже хороший. Коровку держали, понятно, оладді, сметана, кампот, все таке.

Папа заробляв, фактічеські, дуже хороші гроші. До війни він заробив шофером у 40-м году дванадцять тон пшениці. Чотири – привіз додому, для скотини, для усього, а вісім здав у Пришиб. Йому виписали квитанцію, і по ній міг отоварюватись у магазині – все, що хотів. Клава уже була взросла, їй вже надо було костюм. Ванє – костюм, мені тоже костюмчик. І по квитанції, по цих грошах все брав.

Я закінчив три класи. Війна помішала. Папа не пустив при німцях до школи ходити. А тоді вже пішов хозяйнувать я сам, і вже не пішов я в школу. У школі викладали історію, арифметику, читання українське, російську. Учителька одна була – Євдокія Андріївна. Вона і січас у центрі живе, а мені вже – 72 годи.

Вже перед війною, це десь уже у 39-тім году, у 38-му, батько попав на фронт. Ну, на Польську і на Фінську війну. На Польській він був, а на Фінську – документи він получив, все чисто, документи в його були на руках, а тут об'явили: Фінська війна. Він мав документи, все чисто, і він нелегально, сіли вони і уїхали. Ну, вона недовго була, Фінська війна, кончилась і він приїхав.

Мама у мене дуже хороша женщина була, дуже хороша! Бо я сі-

час, мені вже 72 годи, і я за нею плачу. Потому шо до 40-го году папа був на дорозі, робили дорогу Москва-Сімферополь, і у Василівкі той. І у його язва желудка була, і прорвалася язва, він попав у больницю в 40-м году. Спасли його врачі. Язва була прободна, все, що кушав, вечеряв, пішло поміж кишками. Ну саме главне, що спасли його. І в 41-м году він пішов вже работать, і началась війна, і його забрали на фронт. Забрали на війну, а в його рани-то ще не зажили, пітаться не можна було, і він вернувся. Якраз Малу Білозірку ослобоняли.

Про війну узнали по радіо. У нас було радіо, папа купив радіо. Вихідний був, включили радіо, почули десь часів у дев'ять. Всі посходились до сільсовєта. Так я дуже помню, як мамка плакала дуже крепко. Папка, він же, фактічеські, був порізаний, а мужчина єсть мужчина. Мамка дуже плакала. Папка її під руку взяли, Ваня – з однієї сторони папку за руку, а я мамку з другої – за руку, а Клавочка так ішла. Всією сім'єю пішли до сільсовєта, і ото там був мітинг.

Як німці зайшли в село пам'ятаю. Папа був уже дома, він якраз вернувсь додому. Відтіля вони йшли, заїхали перві мотоциклами. Зайшли, пошастали, пошастали, німа ніде нікого. Коли заходе обоз. Ну а в нас там дальше садок був, у діда того... Так ото там стали. Об'їдали, кур порізали, оце все на світі! І дуже грабили, німці. Я ж кажу, ото лампи у нас забрали.

Оце де школа була (при Кучмі розібрали її) – штаб був. Німці як тіки зайшли, кабана в нас забрали. В нас була свиня здорова, за свиню давали нам 43 марки. Ми не согласилися, а він через переводчика каже: "Армію надо кормить!" Витяг пістолет, свіні у вухо вистрелив, застрелив, свиню погрузили лєбьодкою і повезли. А тоді ж ми з мамкою ходили трєбувать ті ж марки. А він вивів мене отак за вухо на вулицю, під жопу ударив [сміється], і все кончилось, ті марки. Оце...

Зайшли, у нас шість чоловік стало їх. Ну і в їх тоже були люди, той. Там у котєлку лежить пюре горохове, осталося, – той сів та й їсть. А один здоровий такий, ходив і ходив... І ото шкафа стояла угольна така, де стояли миски, тарілки. А наверху там така дощечка була прибита, і мамка наклала шар крашанок. Ну, шоб сховать десь от них. І поклала масла, два куски збитого масла. І він поки ходив по хаті, поки ходив, і видно пройшов у той вугол. І заглянув, високий, і видно побачив. Бере табуретку, встає, одкриває, бере свою пілотку – виклав усі крашанки у пілотку, поклав масло. Підходе до мамки і каже: "гут, гут". Забрав і пішов. А той, шо сидить, горох їсть, махає

головою: нехороший, нехороший! Показує: “пух, пух”. Завтра, каже, його уб’ють.

Батько работав при німцях у колхозі. Його сватали на поліцая, він не схотів, а коровами работав у колхозі.

У 43-м году Мала Білозірка шість раз переходила з рук у руки. То румини, то наші, то румини, то наші...

Багато тут було побитих. Тут рівчак був проритий, так тут один до одного лежали. А тоді, коли фронт пішов далі, німці їх взяли, переховали у “Дружбі”, на кладбищі. Це німці німців повиймали, і поховали. А наших – наші ховали. Потому шо ми щітали це... Це так страшно дивиться... на німців. Оце такі, що перві заходили, з кокардами... Я ж тобі кажу, шо мені 72 годи, а я б його і зараз, гадюку, вгадав.

В мене дитинство було до 43-го году. З 43-го году в мене дитинства, вже считай, не було. Мене, фактическькі, в 43-м году водили розстрілювать. Німець один. Ми евакуірувалися – мама, папа, братик мій менший і Клава, сестричка. Евакуірувалися ми на степ, як німця гнали наші, ослобоняли. А евакуацію організовували самі мужчини, батьки.

Були ми на своєму степу. Дєд Дем’ян і папа мій вмісті коровами работали, ото при німцях. А згонили всіх на площадь, де церква була, ну етап, щоб гнать потім на Кам’янку. А наші доїхали до колодязя, а вони показують: ще одного грузить будем. Так як од’їхали, та як влупили по коровам, так корови бігли аж за вигон. За вигоном остановились, дали передихнуть.

І на степу було нас 22 сім’ї. Хата там стояла, а тільки криши не було на хаті, самі стіни і потолок. І ми ото туди як приїхали, а приїхали чим? – коровами. І поки їхали, поймали тьолку, зарізали, м’ясо було. І картошку брали, муку брали. Думали, шо недовго – а фронт задержався тут під Василівкою, в общем, дві неділі ми там були.

Там було недалеко картопляне поле. А їдучи туди, ми погрузили чувал муки, двоє овець погрузили на тачку, ну і ще там шось. А тоді ж там скот бродив по полі, упіймали добру телицю. Батьки зарізали, м‘ясо було, а тоді мама варила пюре із м’ясом... Їсти було що, а тільки воно прісне було. І ото я й приходив додому чотири рази за помідорами. Три рази приходив нічого, нормально, а тоді чуть не пострадав. Розказав папкі, і він сказав, шо вже більше мене не пустить.

Фактическькі, в Малу Білозірку приводив мене папка, до вишневого садку, до вигону. Казав: “Іди, подивись, де шо у кого стоїть, де шо той, подивися дома”. Якось іду – а у нас во дворі сумки лежали,

багато-багато сумок, польові сумки (як на фронт ідуть, їх солдатам оддають, чи забирають, як вони вже убиті). А чо я приходив. Я набирав помідорчиків, стояли у діжці, щоб потім там на степу борщ зварити, а то прісне все, щоб кисленького щось зварить. І тоді послідній раз уже приходив, у 43-му году, понятно, уже ось-ось наші прийдуть. Прийшов, набрав помідорів у діжці. А у нас стояв штаб – через що я знаю, бо у хаті було дуже багато проводів: і красні, і зелені, сині... І я набрав помідорів у глечик, прив'язали мені, а мені був вже 14-й год, 15-й пішов. Набрав помідорів, а у помідорах були квашені яблучка. А я візьми та покажи тим німцям, що стояли. І вони як устромились туди у бочку за яблуками. А я за глечичок та й в конюшню через другі двері. Думаю, полізу на горище, посиплю голубам. Поліз, а голубів вже не було. І кури там оставалися на горищі, і курей вже не було. Хто його поїв, ну більше всього, шо німці.

І став я злазить з горища, і тільки я спустився на другу щабель, а він стоїть на драбині, держе парабелум, наган такий, і кричить: "Партизан, партизан". Я присів, кажу: "Ні, я не партизан", а він: "Ком!", і повів. Оце в кінці городу був вишник страшний! І він вивів мене на стежку і кричить: "Партизан, роздівайся!". А воно уже осінь була, на мені було два піджачки, у двох штаниках я був, у сорочці, маєчка на мені була красненька, помню, як сьогодні. Я поставив глечичок цей з помідорами і начав роздіваться. Поклав картузик, піджачки скинув. Він кричить: "Далі роздівайся!". Я сорочечки скинув, почав скидать майку. А тут де не візьмись, йдуть по центральній стежці, що городи перегоражувала, йде сусід, дід Різник, і баба Пилипенчиха. Бачуть, що він стоїть з наганом, і я роздітий, у маєчці, штаники розтібнув, держу штаники. А дід у 14-му году воював і був у пліну у німців, умів трошки по-німецьки балакать. Вже послє я взнав у дідушки цього – він через два двори жив. І він до німця шось "гер, гер...", і той до його "гер, гер..." А баба мене взяла за маєчку, поставила перед себе і пустила. Так я і піджачки оставив там, сорочечки, і глечик з помідорами, і оббіг все кругом. А папка ждав мене у садку колхозному. Прибігаю заплаканий, захеканий. Папка каже: "Всьо, більш не підеш, бо вони роз'ярьонні, міг би тебе вбить, і я б тебе не дождався". Скинув з себе піджак вельветовий, накинув на мене, ми прийшли туди, там у мене були запасні сорочки. А тоді через время приїхали ми вже з евакуації, бачу ж я цього дєдушку, Різника. Кажу: "Дєдушка, ну що ж Ви йому казали?" "Я, – каже, – йому казав, що це не партизан, а сусід мій". А так мог би вбити мене, шо йому стоїло? Так ви представляєте, мені

січас 72 годи. А єслі б я його січас побачив, я б його вгадав би. Він у мене як січас перед глазами: рижий, здоровий, кокарда така залізна, чорна фуражна, чорна шинеля – сейчас би вгадав! Отак-о образ у мене в мозгах остався!

Папка мені не хвалився, а я так догадуюсь, шо він був зв'язаний з партизанами, ті шо у плавнях були. Я ж ото було іду до того, а він каже мені: "Дивись, Колю, де в кого танки стоять, орудія, де в кого той..." А приходю, а знав же усіх по порядку. В Шепотьків, кажу, стоять танки, у того там – орудіє, у того – польова кухня стоїть. І це я все батьку розказував. Він мовчки стояв, слухав. Потому шо, більше всього, шо він зв'язаний був з партизанами.

На степу, де ми були в евакуації, дорога була туди, ну тіки не центральна. Центральна дорога була по цьому шляху, де Порфирій Рябчуків жив. Туди німці отступали. І оце по профілю, сюди на Велику Білозірку тоже німці отступали. Шо мені найдужче у помку, як наші перший раз зайшли. Ми ж ото стояли там у степу, а тоді мужики кажуть, шо треба перебираться туди, де більше людей. Бо, якщо сюди німці зайдуть, то вони нас можуть пострілять. Оце нас дві сім'ї було, і всі з малими дітками. У мами був Шура малесенький, він 42-го году рождєнія. А ми тіки переїхали сюди, ближче до села, ферма там була. Коло ферми балка там йшла глибока, а тут ферма на горбу. І отож ми тут знайшли містечко, стали, і тіки десь часов у 9-10 ночі почали мужики сходитися і шось балакали. Ну, я папку держав за руку, не бросав, нікуди не відходив. Коли тут німець. Німці, німці, папку мого схватили, і я з ним. А він бачить, шо так не втече, а в конюшні стояли коні. І він у конюшню, видно, побоявся сам заходить і ото показує: "одв'яжи мені коняку". Папка потім казав, що він якщо б знав, шо їх тіки шість чоловік, так він би його одним кулаком! Папка здоровий був чоловік. А то одв'язав коняку, вивів йому, та ще й підсадив. І тут тільки його підсадив, може пройшло мінут двадцять, як закричать усі: "Ой, наші, наші!!!"

Ну, ми пішли з папкою туди. Тоже наших прийшло дев'ять чоловік, розвєдка. Вобщем, младший лейтенантик, сержантик, а то – рядові. Замурзані, забризкані, бідненькі! Їм хто яблуко, хто булочку, хто кружку молока несе, всі плачуть, всі радіють, всі обнімаються, – наші прийшли. Вони прийшли і сказали: не йдіть нікуди до утра, бо наші можуть подумати, що німці. Йдіть тільки центральною дорогою, вона вже размінірована. А єслі будете іти не центральною дорогою, то можете наскочити десь на міну. Бо я ж ще після ходив у

поле, де міни, де снаряди, ставив полушки, показував, а воєнні йшли, розмінірували, заставляли виносити на край...

У 43-м году, як только ослобонили, з евакуації вернулися, папка привіз додому нас. Ну, приїхали додому – одна криша тільки стояла, ні вікон, ні дверей не було. Німці повитягували. Все попалено. У хаті – ватяне одіяло, подушки були на печі – все оце, чи вони топили та зайнялося? Бо оце ж прохладно вже було. Повкидали у колодязь і подушки, і одіяла ватяні. Все нажили, все по той...

Папка зробив одні двері і посадив нас усіх. Клава, старша сестра, Ванько, брат мій, я, і брат менший Шура, із 42-го году він, навєрно. Посадив нас усіх, і мамку ото посадив і каже: "Колька (на мене), – ти остаєшся за старшого тут". Потому шо, каже, як війна довше продлиться, Ванька заберуть, мобілізують. Він 27-го году був, а Клава з 25-го году. "Клаву зразу заберуть на стройку", – він як угадував. Її зразу мобілізували, в 43-м году вона пішла строїть Дніпрогес. А тільки не попала вона на Дніпрогес, потому шо дівчина була з села. Вона попала на Софіївку, у сільське хазяйство. Займалися там овощеводством разним. Вона й сейчас у Янцеві живе, там вийшла заміж. Так от, посадив нас, і сказав – "Колька, єслі війна продлиться Ваню заберуть, Клаву заберуть, – ти за старшого. На тебе менший брат і матір".

Як вернулись з евакуації, папка, фактіческі, пішов добровольно. Йому ж у 40-му році сдєлали операцію, і його вернули. І єслі б він не пішов добровільно, його б не забрали. Він посадив нас коло себе і каже: "Нас люди ослобоняли, піду й я ослобонять людей". І пішов шофером він. Приїзжав додому, стояли вони у Грушовкі. Приїзжав він додому 13 раз, оце ж на Пришиб як їдуть...

Як тіки у 43-м году нас ослобонили, я зразу пішов работать у колхоз. Зразу нас собралося 5 чоловік і 3 воєнних. Ходили по степу і обнаружували, де снаряд лежить, де міна. Це все діло зробили ми, фронт пішов аж під Кам'янку, а ми осталися тут, і я начав работать. Як комсомолець, чи як піонер я тоді считався. У мене була пара волів, і я по всьому участку собирав попіл, курячий навоз, помьот, і вивозив на степ і розкидав його. В 45-м году папу убито. Він ранетий в горло був, витягли йому осколок, але він... кров'ю залило його. Похований він у Восточній Прусії.

Дружна в нас дуже сім'я була і весела до 45-го году, поки папу не вбили. А тоді бєдствували ми дуже крєпко. Ну, ви самі должні знать, що таке потерять... Мама осталася у 36 год удовою, без баті.

В 45-м году кончилась війна, і роботали ми дуже крепко – зрання і допізна.

45-й – не так важко було, а от 46-й і половина 47-го – голод був, як неврожай. Дуже важко було, а всеравно виживали. Ходили собирали курай, лободу їли, ласкавцю. Ну, ласкавцю не можна було їсти. Бо мама молошне з нею зварила, та як понаїдалися.... Якби не повиригували, то й померли б. А от кураяники, лободяники їли.

Був голод 33-го, пам'ятаю я його. Но ми тоді не той, якби тобі сказать... В нас вєщі були, мама носила в Балки, міняла на буряки, картоплину, на качан. Килима там... Мама заможна була, і ото вона носила, міняла. Так що мені голод 33-го не дуже у помку. А вже 46-47-й – цей у помку. Було таке, що лягам з мамкою – нєт ні крупини, ні зернини, нема ніде нічого! Лягаємо, оце Шура, Ваня демобілізований, Клава тоже демобілізована, сестричка. Лягаєм, а нема ніде нічого. Коровку начали доїть на 17 днів раньше, вона не дійшла до строку. Родила телятко нам неживе, ми його всьо равно обідрали і з'їли. Тоді вже питалися молочком, лободою, кураєм. Я по правді скажу, – ховрахами. Ховрахів ловили, варили. Я і сейчас би їв ховрахи, вони нічого поганого не їдять. І дєд Роман бува як здєлає, напарник мій, тракторист, якби ми не знали, ми б їли і не той, бо натуральне м'ясо.

А тоді всі страждали, всі. Це не те, що вимушений голод був, а прямо недород був, сухота була, не вродило і всьо! Не те, шо там забирали в нас... І у 33-му, мов це совєтська власть зробила. Хай не брешуть! Прямо неврожай був і всьо. Уже як у 34-му як уродило, так ми повну хату качанів наламали. Повну хату качанів! Так і у 48-му – єслі воно вродило, так і кукурудза була, і пшеничка, вже ніякого голоду не було.

Мама дуже сильно работала у колхозі: в'язала снопи, работала коровами. І я работав коровами, помагав мамці до 48-го году. В 48-м году я вивчився на тракториста, самоучка. В 48-м году я вже работав тракторістом. Всього приходилося: на "ХТЗ" работав, на "Універсалі", на всіх марках. У 50-м году я [вже работав] по документах, а раніш я работав без документів. У 52-м году Єлівець став директор, що і папку приймав, він провів нас по документах. Ну, 39 год проробив я на тракторі. А фактічеськи, стажу в мене 47 год.

У 48-му році вже життя получчилось. Дарма, шо була розруха. Всі старалися, щоб побільше заробить. Ми тоді трудодні отримували. Я считався трактористом, із 48-го году, в мене гарантія – два кілограма. На зароблений трудодень давали два кілограми хліба. Це

значить, якщо я три трудодні заробив, то шість кілограмів хліба я за день маю. А заробив більше, вісім там трудоднів, смотря яка робота... значить вже 16 кілограм хліба. А тоді ж перейшло на гроші, кажеться у 53-м году.

А у 47-му на 48-й год уже пройшла реформа. Уже гроші поміня-лися. Уже в 50-м году я получив першу получку, 250 рублів грошей. По 50 рублів купюра була. Так я не йшов додому, а летів. Прихожу до двору і показую мамці: “Мама, дивися, я перву получку получив! Дивись скіки мені дали грошей!” Яка була радость! Це великі гроші були на той час, ти шо!

Налог був накладався на корову, на курку. Ну, це я імєю у віду, надо було армію кормить. На мене, допустім, накладали 120 штук крашанок за год отдав. Це до 53-году. 120 штук крашанок, шоб я здав за год. Допустім, 100 чи 120 кілограм м’яса. Ну ми це все здавали. На облігації підписувались. Пєрва получка піде на облігації. Нам так це розказували: щоб більше цього не повторилось, надо армію содержу-вать, і треба вам підписатися. І всєгда підписувався і платив.

Помню, як Сталін умер, сходилися люди в РТСі. Як плакали люди за ним отакими сльозами. І ми ж таки сумували за ним...Як не є, а мені дуже у помку, як у 41-му году Бєлозьорка переходила з рук у руки, і як наші кричали: “За Родіну! За Сталіна! Впєрьод!” І у Бога, і у Хреста, було усього, бо на штики сходилися: і наші, і румини. У щьоку! Особєнно на гробках отут-о, у цим парку...

У 63-м году ще ж одна реформа пройшла, коли 20 копійок стала булка хліба. Работал трактористом все время, старался, щоб більшу пенсію получить. В 63-м году я начав строїтись. Строїлись ми дуже дружно, куточок отой був, всєгда приходили до мене на воскресник: ілі тридцять восім, ілі сорок чотири чоловіки. Оце прийшли. Зробив я чотири воскресники. Прийшли, часів до чотирьох сдєлали. Вальки робили, вкривали хату. До 11 часів жінки пішли вправлятися, а чо-ловіки доробили там цеглу, яка була. Помили там все. А тоді сідали, отдихали. Випивали, танцювали, закусювали. Все було, і гармонь була. Веселіше жить було, як січас. Що вам ще розказати?

Це вже ж як я начав хозяйнувать – із 46-го, чи з 48-го году, по-нятно, так м‘ясо всігда ми різали зімою. Всігда вішали на горище, щоб воно замерзало. А сало хранив у ящиках засолене.

Звідкіля назва Білозірка пішла – оце чого не знаю, того не знаю.

Село це крупніше раніш було, а січас, бачиш, вимирає. А які церкви тут були! Там коло церкви було зданіє, де моторка стояла.

Ото чи сторожка була, а тоді сєльсовєт був. І призивний пункт тут був, призивалися у армію. Ну оце сєльсовєт був, як ото приход був один. Церква називалась Пантелимонська.

Вулиці раніш називались: оце – Кіровська, оце – Грузалівка, отам-о – Каблучки, отам – Рублівка, оце тут – Петля, Мазеря, Казани, Межа. А чого так, ну, оце там чи Казани були, чи той. Оце такі.

Окопний Іван Корнійович, 1918 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Окопний Єгор Корнійович, я 1918 року народження. Удвох із бабушкою живем. Я тут родився, і тут помрьом [сміється].

І батьки мої тутешні, і діди тутешні. Батька мого звали Корній, а матір Устінья. А дід, батьків батько, – Юхим Григорович, а баба – Євдокія, отчєства не знаю.

Займалися дід з бабою сєльським хазяйством. Індивідуально тоді жили, хазяйнували.

Батько був учасник громадянської війни. Розказував він, як воював, але коротко, я вже і забув. Воював він, а тоді тут Махно був. Но тоді Махна називали бандитом, він бандитом був. Розказував батько, значить, із Балок (отут село Балки єсть), там плавні були. Там були хазяйські городи, люди городиною занімались. Так він нарізав у гарби капусти і повіз у Білозірку продавать, а тут були красні. Так він під видом продавців загримірувався, виїхав за село і написав: "Хто капусту покупав, той батька Махна видав!" Отак. А як воно було, я не знаю, но так розказують.

Вобщем Махно тут дєлав дєла. Палив. У нас отам, де я родився, так вони у сусіда хату спалили. Він був у Будьонного, Шинкаренко його фамілія, був якимось командиром полка, ілі шо. Ну, вони заскочили тут, а... Жінка його прочула, так утекла до батьків. А батьки її багато жили, а вона вийшла за бідного, і двоє дітей було: дочка і син. Ну а Шинкаренко так і не вернувся, десь погиб. А за Петлюру я не чув, не буду говорить.

У батька землі було десятин чотири. Ну, тоді давали землю на синів, не знаю по скіки, а на дочок не давали. А у батька було п'ять синів, але п'ятий родився вже у 30-м годі. Ну а потім колективізація...

Батько був середняком. Лошадь була одна у батька. Пара волів, тоді ж воли були по моді. Ну а перед колективізацією, я не знаю де

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

батько їх дів, а лошадь купив. Плуг був, букарь, віялка була. Тоді жили хоч плохо, ото матеріально, як говориться, хуже було, но духовно було лучче. Ми були пацанами, там бігали, а взрослі, старші нас, ті вже...

У дитинстві іграшок не було ні фіга. Заріжуть кабанця, кості були, [шелюха] назывались. А то робили дамки, називають, шашки робили, вирізували.

Грали в м'яч. Оце як у американців бейсбол, чи як? А в нас називалась точно така ігра в шатая . Той закинув м'яч, а той стоїть біля тебе, підкида м'яч, а ти вже должен тією битком. Чим дальше заб'є, а тоді біжить туди й назад. Шатай назывался. Та, ігр було багато. Зимою ліпили бабу, аякже. Дітвора була, це ж зимою.

Санчат тоді було мало, а робили "гамаки": це кінський, чи коров'ячий навоз змішують із соломою, дєлають такий круг, як гніздо, а потом під мороз водою обливають. І ото льод замерзав, шоб сісти можна було. І тоді і по снігу, і по льоду каталися. А таких купованих мало було, робили самі. А коньки робили, – цигани ото продавали. Желіза не було, а в циган, там доставали. Було снігурочки роблять хороші. Ну а льоду ж такого в нас не було, ото по дорозі, дорога скользька, і ото на снігурочках.

Цигани тут приїзжали, аякже, жили. Оце літом вони на край села, там де вигон, ото там таборилися. То були такі, мєсні. Вони родилися у Білозірці, у нас багато таких було.

Хата в батька була як ця, а поли – земляні. Дерев'яних полів тоді не було. Тоді додержувались, щоб от землі не одриваться, щоб сила була. А зараз тіки родилось дитя, йому вже у люльки надівают черевики, а раньше ходили до двадцяти год. На степу і старі, і малі босі були. Походять, так подошва вже така, шо і гвіздок не прибивався [сміється]. І не так хворіли.

У хаті були кругом лави, у кого покрашені, а у кого й не були. А коли не крашені, раз у тиждень мили, кирпичом терли, натірали, шоб воно біліло. Стіл. Називалось – велика хата, або світлиця. Там стіл, а меблів таких не було, ото шифонерів. Скриня – сундуки називалось, в ній легка одежа. А така верхня одьожа – вішалки були. Ну тоді більше такі, у крестьяніна була свитка, кожухи овечі, у жінок – кожушанки. Самі шили і були такі, кравці назывались, шили. Дубльонки там... А то свитка з овечої шкури.

Тоді носили полотняні штани, полотняні сорочки, ткали коноплю, не так як січас.

В уборку, конєшно, гульбища не було отакого, як січас. Но тоді жили самі, хазяйнували. Убирали, спали на току, бо до дванадцяти робили, а в чотири вставали. На ниву їздили, робили. І витримували, бо надо було витримувать, а як? А вже як уборка кончилась, тоді, пожалуста, молодьож гуляла.

Всі ми на вулицях були, там кучка співає, там кучка, – веселі були. А на зіму нанімали досвітки. У хазяїна там якогось хату нанімали, гуляли там. Приберуться вже дівчата з роботою, вимажуть, гуляють. Уже кінчається гульня, весна начинається, обратно хату вимажуть, хазяїну здали, а самі вже за роботу тоді.

На цих досвітках співали, грали, танцювали, разні ігри були. А які, я вже і забув. Духовно, да, духовно лучче було. А матеріально хуже було...

Батьки в церкву тоді ходили. Всі тоді у церкви ходили, всі були набожні.

Різдво зустрічали, було на Різдво ходим, рождествуєм. Вечером ото носим вечерю. Вечеря – це так, до своїх, до родичів, ну чоловік там п'ять-десять. А рождєствували – з кінця в кінець вулиці.

Щедрівки, то на дворі під вікном: "Щедрівочка щедрувала, до віконця припадала. Що ти там напекла, неси нам до вікна". Були діла, ну це ж дєтство було.

На свята готували у кого шо було. Тоді готували кутю, озвар із сухофрукти, сахарю ж не було тоді. Був, але дорогий. Тоді сахарь був не такий як січас. Тоді б'є батько ножем грудочку, і як темно у хаті, так плам'я із сахарю, іскри летять, весь світиться. А січас сахар кинув у стаканчик, поки він до дна дійшов, вже його немає, розтанув. Тоді було візьме кусочок сахару і з нього кружки дві чаю вип'є, з грудочки. Такий був качєствєнний сахар, Ножем б'є (не острійом, а іншим кінцем) грудочку – іскри летять, плам'я. Як ото кресалом.

На обід готували суп, борщ. Тоді такого не було – котлєти там. М'ясо було раз у тиждень, у воскресеньє. Там курицю заріжуть, ілі єслі кабанчика зарізав, то економно розходують.

Огурци, капусту у діжках дубових солили. І їж, а воно тріщить на зубах. І вкус не такий, як січас ото у бутилях консервація, шо кидають туди і сахар, і уксус. А у бутилях був простий посол.

Тоді варили мед з кавуна, варення варили із слив. Отгнічували в мисках юшку, а потом варять і варять, аж поки до густоти. Кавуни солодкі були. Дині сушили на зиму.

Вино робили, де виноград був, а у нас вина не робили. У нас самогонку гнали із жита. Я сам не знаю, як гонили, ми не занімались цим. А була ото самогонка. В селі була одна "казьонка", де водку продавали. Магазин був один.

Магазин, – це я помню, уже при совєтській власті, держало общество, а хозяйственний магазин – там був єврей. Вони рядом були. В його було все – інвентар, упряж, сахар, патока, граблі, вила... А тут був общественний магазин – сахар, конфети, водки не було, правда, водка була тільки в казенному магазині, і мануфактура. Тоді ж етого вообще не було, тоді матерія була.

Раньше було общество, так тут біля магазина були в них склади, назывались пакгаузи. Там зерно було. Ну, дивились люди. На сходку, значить, було гукають сюди. На кажній вулиці був десяцький. Значить, там був сєльсовєт, а де школа була, там було зданіє розправи. Розправа була. Я не знаю, чого вона так називалася, но там був погрібок. Єслі проштрафився, то участковий туди садить. Це до колективізації ще було, ще як індивідуально жили. І оце общєственний був сарай, общєственний хліб, шо здавали його, чи покупали. Ну, от не доживав чоловік до врожаю, не хвата йому, а сім'я здорова. Созиває староста сходку, і заява поступає, люди смотрять – дать, чи не дать. Як хорошо працює, давали. А як п'яниця, пропиває – одказували. А таким трудягам помагали.

Ну, оце якщо надо рішить якийсь вопрос, оце сходку збирали. Людей приглашають, шоб люди рішали, а не сам староста. Общество вибирало старосту, в старости була печатка. А сєльсовєт – то само собою, один на все село, і порядок був.

О-о-о, тут ярмарка була, так не хуже Сорочинської. Площадь була десь гектарів на 50, на 80. Це на Троїцу в нас було. Перед Троїцею за тиждень все продають. Бальчане привозять все перед уборкою, граблі... Оце тут у плавнях була лоза, верба, робили вони оте...лоза росте молода, – граблі, [баштарбаки], разну утварь, – і ото вони продавали. Продавали коней, волів, інвентар був – плуги такі продавалися. Приїзжали з Москви сюди на ярмарок, і навєрно з Петербургу. І оце було так: тиждень до Троїци усе продають, а вже на Троїцу була карусель тут у дядька, [Карась] його фамілія. Я вчився у Дніпропетровську в інституті, в Мелітополі вчився, но в Дніпропетровську бачив карусель, тіки вже на моторах. А в його була ще ручна, на підшипниках, крутили вручну, і я крутив. Но вся блистіла – у галунах, стекляшках разних, посеребрено, красиво було.

Чотири коники, скамейки, – на чотири чоловіки. Качелі вивозили туди, лодочки, чортове колесо. І оце на ярмарку палатки були, тіки називались вони [ятки]. В основном євреї етім займалися, торгівлею. Мануфактура, оце ряд, ятки метрів десь сто, – ситець, там матерія для рубашек, а там – суконне. Потом ідуть другий ряд сапоги хромові, вручну шили, а тоді ряд – юхтові сапоги, тоді – конфети. І оце ряд – кінця края не видно. У воскресенье варять їсти там, борщі. Квас продавався, він був по національності молдован, Дмитро, ото кричить: "Квас є тільки в Москві і у нас!" [сміється]. Холодний, де він його брав, заготавлював льод. Так шо було... Горшки били, стовп той був гладкий, сапоги доставали. А то закривають, зав'язують глаза, покрутять рази два-три кругом, палкою попав в горшок – приз получаєш який [сміється]. Це було на ярмарку, гульня. Батько дасть п'ятака, то іди і по бублики, і мороженоє, і квас. Тоді полушки, півкопійки ходили – півкопійки мороженоє стоїло. Вафлями зверху вкрите, а воно ще пусте всередині попадається. Ярмарки були цілу неділю – з неділі до неділі. Оце було інвентар продають, граблі, вила, шо до уборки касаються, воли там, коні. А з воскресенья, з самою Троїцею – ото тиждень ще сама гульня.

Ярмарки перестали відбуватися як колхози стали, та вже... Ярмарки у 1928-му ще були, не помню чи в 29-м були, а у 1930-му вже не було.

Базари були. Ото де больниця, там була базарна площадь.

Колективізацію помню. Сходились, робили, розбігались, а тоді опять сходилися.

Колективізація і січас, бо немає індивідуальної роботи, нема. Завод візьми - це той же колектив, той же колхоз. Там же не один чоловік робе, а всі гуртом. Якщо там якийсь товар плавлять, не один же, а колективом плавлять. Це ж колективне хазяйство считається. А говорять там, частна собствєнность, моє... Собствєнность обща...

Ну, конечно, перегиби були тоді, під час колективізації. Ну, свої ж робили.

У нас було три хазяйства дуже багатих. А так, щоб забирали, розкуркулювали – були у нас п'яниці, що пробрались у колхоз, забирали. Но їх приборкали. А такого, шоб... висилали відсіль, – я не помню.

Млинів було багато. Тут за селом тільки 12 млинів, вітряків стояло. Та в селі, я не знаю, штук скільки. Ото було от села як їдеш на степ, ото дешева енергія. І гарно мололи. Там же кам'яні..., робили

спеціалісти-каменярі з камня, із дикаря. Десь я не знаю, чи з Курської області, відтіль десь із Росії доставляли жорнова. Один зверху, а другий знизу, а вітер крутив.

Парова мельниця була тут. Де больниця построєна, там був маховик, 4 метри діаметром з чотирьох частей. Після війни і кажись до 55-го, чи до 56-го года лежав тут. Мене тут не було, а говорять, наші взірвали, як німець прийшов. Бо там предпріятіє таке було, шо заводик можна було поставить, можна було ізготовлять оружиє. Хто побудував його не знаю, а власником при совєтській власті було общество.

Ремесел тут не було, такого не було нікого. Ну, в хазяїв кузня, кузнеці – так це в кожному селі було. Був гончар один, робив горшки, на ярмарку ліпив, продавав на Троїцу. Ото ж його горшки били, ну покупали, гроші платили, і для ігри були горшки.

Було тут у Білозірки чотири приходи, чотири церкви було. В нас отут церква недалеко, там де сєльсовєт – там була друга. Отам колхоз "Дружба" єсть, там була третя. І в хуторях, де був совхоз "Знямя", там була четверта.

В нас називався приход Пантелемонський, там, де сєльсовєт, – Воздвиженський, де колхоз "Дружба" – Вознесенський. Ну, це приход називався, де храм, – церкву на який празник освящали. У нас – на Пантелемона. В центрі була сама старіша церква, – на Воздвиження, 28 сентября. А от у нас і у "Дружбі" були однакові по конструкції, високі, колокольні. У "Знам'ї" церква – там до половини лежав камінь, а верх був дерев'яний. Це я знаю.

Хто будував церкву, не знаю, це не при нас. Її строїли у 1700-х годах. У нас в церкві, кажись, було: у 1796 ілі 1793 году. А та – ще старіша.

Ну в нашім приході був один магазин, тут от недалеко, дворів через п'ять. А школ було чотири. Рядом з магазином була школа, старінні зданія. Може, якщо б їх не розорили, не розібрали, то стояли і двісті, і триста год. Дальше була ще одна до краю села. Були вони всі кирпічної, старої постройки. Кірпіч тоді теж був не такий, як січас, шо узяв його, а він потріскався.

Це десь у 28-му, у 27-м годі я у школу ходив. Возили нас на екскурсію, де був кирпичний завод. Хазяїна я не знаю. У нього там було три [тачки], вислані досками. У каждого там пара коней, передок, місить там глину. Добавляли у глину конського навозу, вимісювали. Ну а печі в нього тоже були там стандартні, вижигав там кирпич. Ну,

це був різний кирпич. А щас я помню, он люди у Великій Білозірці, – іде по конвейеру глина, там чуть-чуть змочують, і під прес, і прямо в піч, вижигають. А тоді вимісювали хорошо.

Я кончив зразу сім класів. З семи класами ушол, в Запорожье робив. Брати робили, як Дніпрогес строїли. Це ж годи були тяжолі. 30-й там, 33-й. То шо говорять – іскуствєнний голод – це чепуха і враньо! 32-й год був неврожайний! Засуха була сильна. Був неурожай, я його пережив, хай ніхто не той... А в 33-м году уже урожай був дуже невеликий. Бур'яну тоді много було. Тоді ми його їли так. Рос такий, називався "рижик", з його тісто місили, лободу їли, буряк.

А у 34-м урожай був хороший і вже колхози давали на трудодень по 8, 10, даже по 16 кг. В 36-м году з центнера – по 16 кг. Тоді батьку привезли, батько робив біля молотарки. Молотарка була, дві брички, короба там назывались, центнерів по 16. Десь півтори тони пшениці, ячменю привезли, кукурудзи привезли десь три ілі чотири гарби.

Шо було трудно уже послє етого до 38-го года, та считай до війни, – ето мануфактура, тяжело. Люди начали жить лучше, але тоді 250 рублів отрєз на костюм. А це ж я молодий чоловік, я ж робив в Запорожье. Там був на 6-м посьолке, де проспект Леніна, а поперек у старій часті як з 6-го посьолка приїжжаєш – улиця – проспект Сталіна, зразу вона так називалась, а потім Ентузіастів. І туди до 7-го посьолка, там був дом Блока, де пошта. А сюда вниз до Дніпра, де високі башти, ото переходи на Хортиці стоять, а чотири на сій стороні Дніпра, їх там восім, через Новий Дніпр, недалеко від Дніпрогеса, – я там жив. Якраз у низу бараки були, у бараках жив. А тут був [Мосторг] якраз наліво. Там мужчини і женщини брали [шевйот] на костюм – 250 рублів. Очередь становилась, ну ухитрялися, конечно. Ото з тим було тяжело. А з продуктами трудно не було. Я работав на пошті листоношею, в мене участок був. Забрали мене хлопці в 34-м году, і я сразу там устроївся. Оце де був розворот трамваю біля горсовєта, там був первий художественний кінотеатр. Я ще там, у мене тож трошки навик був до художества, так там був художник, рекламу робив, я йому помагав. Пошту положу у горсовєт і ото сюди, до [Мосторгу].

Я служив на Дальнему Востокі, на флоті, на Тихому океані. Там війна застала. А вже попав на фронт в октябрі 1941-го году. Під Москву попав, я був у 64-й морській бригаді, а нас відтіль в один день три бригади отправили. Тоді командував Тихоокеанським морським флотом адмірал Юлашев, він нас напутствував у Владівостокє. Під

Москву попав, трошки в обороні стояли, а вже 6-го декабря – це був приказ Сталіна о наступленії під Москвою. А ми перейшли в наступленіе 3-го декабря, ми ж не сиділи. Освободили три населених пункти, там під Москвою є станція Лугова, на Волоколамському направлєнії. А 7-го декабря мене стукнуло, ранило тяжело. Я лежав в госпіталі – Новосибірська область, город Сталінськ. Не знаю, як він тепер називається, Новокузнецьк, чи як там його. Був тяжело ранений у позвоночник. Нас привезли туди первих, ще сибіряки оці сталінські не бачили війни... А потом весною у 42-м году виписався у марті місяці. Попав обратно під Москву, там сформірували і під Сталінград, уже в піхотній дивізії. Під Сталінградом тоже, десь на четверті чи на п'яті сутки в районі [Катлобані] тоже ранили, у Комишині лежав у госпіталі, там на Волгі, недалеко от Сталінграду. Там був у мене дружок, Шульга, на фронті зближає так. Ми були на Дальнєму Востоку, тільки він служив у другій часті, ото ми зішлись, і попали в Саратовський флотський екіпаж. А там сформірували нас в 135-ту танкову бригаду, десантниками на танки посадили. І у 1942-м году, на 43-й, отут у Луганській області, тоді Ворошиловградській, є такий Суходол, Большой і Малий Суходол. І нас там розбили, ми ж на танку. І мене ранило під Малим Суходолом третій раз осколком, ще під етім ношу. А потом четвертий раз ранило під Павлоградом Дніпропетровській області, на желєзнодорожних путях, Павлоград брали. Лежав я, там зразу якийсь совхоз, а потом Новогуполовка, у школі там лежали, а потом перевезли нас у Запорожьє, де клуб Мєталіста, во дворе лежали. А потом за границу як вийшов, попав у таку часть, шо я радистом був. Уже на передовій я не був. А хто каже, шо був на передовій і не ранен, – я ніколи не повірю. Це може один якийсь там з мільйона, чи з десяти мільйонів. Там так – ілі уб'є, ілі ране, якщо наступлєніє. Там долго не побудеш. Єслі був на фронті і не разу не ранений – значить, був десь далі, кілометрів за сорок воював од передової. Ну, в крайнєм случає за двадцять. А шоб там на передовій, і остався жив, і не ранений, та!

В бой іти боялися. То, шо говорять там без страха, – кажен боявся. Жити хоче кажен. Героїв таких не було. Йшов розхристаний – це вже хіба так напився, а так...

А коли про Перемогу почули, о-о-о, – це був радісний день. Я звістку получив так: був радистом, у нас була 503-я льогка артилерійська істрєбітельна бригада була, резерва Главного командування. Нас бросали, ото нас дві бригади було: 503-я і 506-я. Ми були 503-я, і

506-а рядом стояла. І це було в Австрійських Альпах. Я в Германії не був, у Польщі не був. Пройшов – Румунія, Болгарія, Венгрія, Австрія, Югославія, Чехословакія – у таких государствах був. І кончили в Австрії, там получили ізвестіє. 8-го мая ми вже знали, що німець капітулірував. А ми були на висоті, там альпійський домік стояв, спустились звідтіля: з радості стрільба, вино. Три дні постояли там, а потом начали рушать до баби, до хати, як то... [Сміється] Вернулись уже. Прибули у Кам'янець-Подольський, там стояли після війни. А 6-го проти 7-го ноября я прибув додому, в хату. Якраз їхали, а тут у сільсовєті був клуб, там було торжественне, посвящоне Октябрьській, у клубі. І якраз ішла молодежь додому, а я став тут з машини...

А потім колгосп відновлювали. О-о-ой! Робили од зарі до зарі! Я як зразу демобілізувався, робив у клубі, а потом у Петровкі.

Одружився після війни. А які тоді були обряди? Я робив за Великою Білозіркою, приїхав, жінку на бідарку забрав і поїхав, і все. А раніше, як індивідуально жили, тоді були обряди, а я вже їх не пам'ятаю.

У 47-му голоду не було як такого, як у 30-тім. Тяжело було. Лободу їли, пусті качани. Тоже плохий урожай був, но уже люди надіялись на лучшеє. І почему – потому шо вже після війни правительство о людях заботилось. Війна кончилась, тяжело було, розруха, а уже в 46-м годі, у марті місяці – сніженіє цен на продукти пітанія. У 47-м годі тоже сніженіє цен, при Сталінє. А сейчас візміть....

А потом у 52-м году направили мене в Мелітопольську школу агрономів, там диплом младшого агронома дали. Робив агрономом, 12 год проробив главним агрономом у колхозі Тельмана. Вставав у чотири часа і лягав спать у дванадцять ночі.

А про податок на дерева – хто вам сказав? В книжках читали... Щас я скажу так, хоч записуйте, хоч не записуйте. Січас вам напишуть все, шо тіки.... От я виписую "Індустріалку" і "Панораму", і там якої тільки грязі нема на того Сталіна і на той строй!

Я не скажу, хто заснував Малу Білозірку. Ну, так говорять, шо коли посєлєнія були, то там за МТС-ом – первi поселенці. І ото тут під краєм, на первій вулиці, там тоже. А де воно, цього навіть батьки наші не знали. Може дід там знав...

У нас тут був учитель, ще він мене учив, – Микола Тищенко. Так він розказував так, що було три версії таких, чому. Раньше чумаки їздили у Крим по сіль, на Сиваш. Полтавчани. А тут була балка, вода текла, річушка була – Білозерка.. І вони тут останавлювались, а ви-

рушали відсіль, як піднімалась утрінняя заря, біла зірка – і звідсіля Білозірка. Останавлювались, а потом вирушали з восходом зарі. Оце од етого вродє назвали, шо Білозірка.

Друга версія – шо ще при нашесті татар у татар була предводителька войска – женщіна молодая. Називали її татари Біла Зоря, ну в переводі. Було тут у них два табори. Один лагєрь малий, а у Великій Білозірці – великий. І поетому вроді називали Мала Білозірка і Велика Білозірка.

І третя версія, тут вроді річка текла, так називалась Білозірка. І вродє от етого. Точно я не скажу.

Раніше вулиці називались по-разному: Чопи, Петля, [Гольтаник], [...літа], Дурна, [сміється] всяко... А чого такі назви, я не знаю.

По-вуличному мене називали [Цвірки], Чорненко. А чого, я вже не знаю. А ще, наприклад, [Балашенки] – то Петруні називались, а чого я не знаю.

Головко Іван Іванович, 1924 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Моє ім'я – Головко Іван Іванович, 24-го року народження, місцевий.

Історію я мало і читав, і слухав. А у нас тут був директор школи – Тищенко Михаїл Кононович. І він оцю історію про село перехватив у якогось ..., забувся як його фамілія. Це получилось значить так... Мала Білозерка – отут дорога йшла, їздили на Крим по сіль чумаки. Це тут є балка, якщо будете у центрі, де сєльсовєт, ото де мостік. Там у центрі ще я захватив, там були балки, верби росли. Ну і вони [чумаки] ночували тут, там криниця була, воду пили. І ото кажуть, як зірка зійде, мала зірка, у три-чотири часа утра: "Ну, – каже, хлопці, поїхали, вже пора". Ото якось історія ця пішла от зірки – мала зірка. І ото тут ще річушка текла, но вона вже замулилася. Ото таку історію я чув, це той читав... Ну, він же у тетраді писав, Михаїл Кононович. Ото збирав історію Малої Білозерки.

А батьки мої місцеві, вони тут родилися і хрестилися. Батько прожив 86 годів, мама 72. Батько – Іван Тихонович, а мама – Марина Давидовна.

Я і діда пам'ятаю, Тихон Микитович, а бабушка – Фроська

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

Миколаївна. Пріська по-українськи. Це батьки мого батька. Вони всі місцеві були.

Нас по-вуличному Головками так і називали. А були Капусти, Ляшки, Сковороди. А от у нас Головко і Головко, іначе не називали. А справжні прізвища були, то Мащенко, то ще як. Трохи в одно врем'я діда назвали... Як же ж діда називали... Де була церква, пішов туди дід, там казали за війну, за революцію. Пішов дід чи за новостями, чи шо. Приходе, а в його кожух побитий, посічений по спині, штанці в руках. Ото на його попали чи махновці, чи якісь приїзжали, – денікінці. І ото прийшов, плаче, каже: "Одпороли мене". Питають: "Ти за красних?" А він: "Не знаю, мабуть за білих." "Ну, кажуть, будем бить, поки не станеш красним, а як будеш за красних – будем бить, поки не побілієш." Кожушанку побили на ньому, і ото назвали діда Кадєтом. Ото після того, помню, було "Кадєт, Кадєт" на діда. А так Головки, і Головки.

Оце перед цим, у 17-18-м годі мій дєдушка, вєрнєє батько, охраняв царя. В охранє був. І фотокарточка була, у формі він там, і десь забрали в музей. А то було Царське село, і він царя охраняв перед цим, як от 18-й год був. Розказував, як він і сім'ю бачив... А тоді як їх уже забрали, вислали у Сибір чи куди, я не знаю. А він уже пішов, і пішов, і вернувся назад. Був у Царському селі, у Петрограді.

За війну такого нічого не розказував. Войнa як война, воювали, вбивали. Шли на фронт, а воно вже ж тоді розкол був: чи за царя, чи проти царя.

Трошки помню за революцію, шо тут тачанками проїзжали. Я не захватив, но знаю, шо тачанками моталися, бігали тут по селу. Розказували, шо Махно проїзжав тачанками у нас, хазяйнував. Даже сусіда як прижали, це папаша розказував, так він як вскочить! Баба доїла корову, так він її відсунув, і сам доїть корову. Вони проскочили, і він так і спасся. І ото у нього на тачанках було написано: "Не догонеш, не доб'єш...", – ото матюхом було написано на тачанкє. Це істинно воно було, ззаду на тачанкє. Каже, Махна не догонеш, не .... Ну, оце сюди-туди переходили в Таврійський уєзд. А він же тут, Махно, чи в Акимовському районі, чи у Приазовському, там же ж в нього родіна. І ото він тут хазяйнував.

Через нас під час війни проїзжали Махно, Катюша якась, Катерина... Як день, і не поймеш, хто кого і куди. І це ж вони всі сюди, на Крим шурували. Петлюра проїзжав. Петлюра був. Тут і от Кольчака трошки були якісь, проїзжали. Не поймеш. Ото кіньми

проїзжають, та кажуть: то ті поїхали, то ті. Люди боялися, бо як за красних, то будуть бить, поки побілієте, а як за білих – поки покраснієте.

Розореного під час громадянської війни такого не було. Це ж не було артилерії, а проскоче кавалерія. Проскочили, саблями порубали, ото і всьо. Убили, закололи і всьо. А то не було самольотів, техніки вообще не було. Десь може пушка була, ну то чепухня. Ото вуличні бої, погнали одне одних. А от у Отєчєствєнну Білозірка шість раз переходила із рук в руки, тут і самольоти були, і бомбили, і артилерія уся ж. А то проскочили, кавалерія, саблями порубали, погнали. Було і худобу забирали: "Нам їсти надо", і шо ти будеш отказуваться? І сінаж забирали, шо люди заготовляли. Де в кого одежа хороша, брали.

В армію махновці не забирали вже. Цих він підбирав, бачите, десь раньше. А шоб зайшов у село і забрав в армію – такого не було.

Діди й батьки займалися до колективізації хліборобством, а в ті ж годи батько був бригадир полєводчеської бригади, короче говоря у колхозі.

А у діда з бабою хазяйство було – корова, порося. Конячка була до 29-го году. Вони вважалися середняками. В них тоді получалося так, шо дівчата були, як обіжені Богом люди. А в діда були самі сестри, то й землі було півтори десятини, чи дві десятини усього. Бо ж дівчатам і жінкам не давали. Дівчатам кажуть: вийдеш заміж, і там тобі буде земля. А тоді ж оце 29-го году пішла колективізація, і до війни у колхозі робили.

А за колективізацію – це вже начало, як кажуть, трудової дєятєльності. Це вже був 29-й – 30-й рік, шо начинали зводить. Первий колхоз робили – сюди за кілометр... Позвозили коней, інвентар. А тоді організації такої не було. Прийшли, а воно коні голодні, вони тачанками їздять, під етім ділом, мотаються... Каждий бере конячку назад, стали коней назад забирать. Побули неділі дві, а тоді опять як забрали, уже пішло. Тоді знову начали, прислали 25-тисячників, комуністи, організатори. У нас з 25-тисячників я чотирьох помню: Каплін, Шеїн, [Русаки]. Це вже у 30-х годах, у 31-му, вже по-настоящему йшло. Приїхали вони десь з Росії, – Каплін, Шеїн, російські 25-тисячники. Чи курські, чи тамбовські, такий у них був акцент росєйський. Теребеньки... Агітували, розказували: це ж ваше, рано чи пізно з вами розщитаються. Давайте здамо, гуртом

краще. В тебе одна конячка, так шо ти зробиш? А візьмемо десять конячок, та площадку, так вже зробимо... І так воно пішло, і пішло. А тоді вже стали сіять, орать, а в скорості уже трактори прислали.

Той трактор як гнали, так ніхто не знає, що ним робить. Сидить на тракторі і спереду каждий заглядає: коняки немає, а їде. А воно ж грязь! І ми всі, шо воно таке? Баби хрестяться, з іконками виходять. Чорт не чорт? [сміється] Ага, представляєте, желізо їде? А воно ж привик, шо на конячку сів, та поганяєш. Та да! Первий трактор, це да! І які це були, чи джондіри? Американці подарували, це ж вони забрали. А тоді вже пішло, і пішло, лучче. Год пройшов, вже начали більше сіять. Пішли вже колхози, вже начались сталінськи п'ятилітки.

Розкуркулення було, як колхози організовували. Були такі, що до послєднєго не хотіли в колхоз. Правда, у нас таких ісключєній не було, а то було в інших областях зроблять колхоз, а вони прийдуть і за ніч спалять. У нас такого не було. Було, шо забирали коней, а тоді повертали, а тоді врозуміли, шо рано-поздно воно должно вже чимось кончиться. І так воно пішло на добровольних началах. Скандальне було дєло, поки привикли. І у 30-ті годи вже привикли. А там же ж, у 56-му, 60-х годах, у Западній, селяне понятія не мали, шо таке колхоз.

Серед розкуркулених у нас тут Керкез був. У Керкеза ми ходили та ями бачили, зерно сховане було. Потом там на "Перемозі" Пекло був. Коломоєць отут у нас був, дєдушка багатенький. Воно ж тоді другого розкуркулювали за те, шо багатство було, а хто – в колхоз не хотіли. Так власті доказували, а він – я не піду, упреться і всьо. Ну, кажуть, дивись, попадеш під цю статтю, оце таке було, добровольне...

Голод 33-го – тоже тяжолий вопрос. І колективізація, і викачка хліба, тут же воно було зв'язано з політикою партії. Частично і недород був, і забирали. Спочатку оставляли на семена, а тоді прийшов приказ: підсчитали, шо лишнє оставили і начали забирать, вивозить. Багато, багато тоді людей померло. Я його часто вспомінаю. Весни не доживалися. Наша сім'я з кашкою робили, трошки хліба було, пекли. Дєдушка мій сапожником був, ото шось пошиє, йому принесуть маленьку торбинку, чи шо. І ото так і виживали.

А раніше, з реманенту обичний плуг був у каждого, пукарець. Косарку – складалися чоловіки три-чотири, купляли. Комбайнів тоді не було, а катки були. Каток вирубували з каменя, і пару коней запрягали.

Урожай збирали – спочатку надо посіяти, а тоді зібрати. З осені, як обично, орали. Весною культивірували, сіяли. Культиватори були такі, шоб рихлілась земля: рама, на йому зубці ромбиками, рихлітелі їх називають, обробляли. Називалася – передпосівна культивація. Тоді сіяли. А в іюлі місяці начинається косовиця. Косили косою, тоді складали у копичку, а тоді привозили додому і катками шурували. А тоді молотилочки купували, гуртом складалися по двоє, по троє. І косарки, хто багатше, двоє-троє коней запрягалось. Ну, в основному, у нас на степу косарками і косили. А в селі, тут уже і косами косили. Жито було, яким покривали хати, – це серпом косили, воно ж таке високе росте.

Це робили і жінки, і чоловіки. Там вони усі вмісті робили, все було обоюдно. Тоді дипломів не питали, хто на шо способний. Тоді воно сама жизнь підказувала. Як мужик – йшов до хазяйства, а жінка – по-хазяйськи, з дітворою, один одному допомагали. На базар большинство баби ходили. Баби дітей доглядали, тоді ж сім'ї були здорові. І невістки, і свекрухи, усі вмісті, як ми називаємо – дід, баба. Доглядали, вмісті ростили.

А главою сім'ї в основному був батько. Навіть як жонаті сини, но глава сім'ї єсть батько, – це закон уже. До батьків звертались: тато, мамо, но обично на "Ви".

Діти коє-шо помагали, а як малі були, то шо там за помощь? Дома хазяйнували, той, жили – і все.

Хата у діда з бабою була селянська, соломою покрита, без полів. Кажну суботу мазали глиною, підводили. Отам на Західній і січас такі коє-де позоставались, у музеях. Ліса ж тоді особо не було. Сіном на празник, соломкою притрушували. Піч – це для дітвори як второй етаж була. Пришли звідкись – на піч. Лежанки (кроваті пізніш появились) – оце первий етаж, а тоді піч.

Із кімнат була ж більша хата, її називали хата, прихожа, а тоді сіни називали. Верандів оцих не було, кухня тоже ще ж вона не була як така.

Меблі більшість було дерев'яні: скамєєчка, а тоді лавою називали, лава по-українськи. Ну, в основному таке все примітивне. Табуреточка, лавочка, столик. Самі друг другу робили. Хтось сапожничає, та пошиє сапоги, а той то... І так було.

Ну а посуд, отут недавно позабирали у музей. Були глечики, макітри, самодєльні дерев'яні ложки, сундук, позабирали у музей. Тут у нас на углі був дєдушка, гончар, робив посуд. А то були такі спе-

ціальні, як то кажуть наподобіє емаліророваних, обдєланих цвєточками, ну отакі робились. Кустарне проізводство, короче говоря. Отак і жили, тільки у 30-ті, навіть пізніше, у 40-ві годи появлялися меблі, і техніка, і стула появились.

А вікна продавали, магазини тоді ж були. Було стекло, дерево, воно ж так уже робилося. Були магазини. Володарем магазинів послідні годи сільпо було, а перед тим у каждого магазинчик був. Наподобіє, як сейчас оце грибки. Пішов, у того керасін, у того – те, у того – друге. Це до 24-го, поки НЕП був. Товариства були, землю ділили, а тоді ж пішло – колективізація у 29-30-му. Таке дєло.

Ви знаєте, в хаті були дзеркала, замазані у стєнках.

Як хату прикрашали, оце одна проблема була, шоб фотокарточки були на стінах. Оце шоб сім'я була, де шо... Фотокарточки вішали. Образи, рушники на образах. На вікнах, там тоже гардіни якісь.

Рушники вішали всєгда. Велика хата – було всєгда, а так на свято наведуть порядок, пообтирають трошки образи, пиль, павутинка.

А зовні – біла хата і підведена зеленим ілі чорним, наподобіє фундамента.

Хату, обично, було всі стєнки робили з вальків. Качали вальки – земля і солома, а криша –дерево і солома. Було і самі будували. А в одно врем'я, правда це вже у посліднє врем'я такий метод був, як воскресник. Сходяться, зробили одному, через тиждень – другому, третьому, і так воно було колективно. Були і бригади специальні. І оці старі хати начали вже обліцовувать кирпичами.

Забори були дерев'яні, були ліси. У нас же тут Скельки, так ліси – це те, шо із лози в'яжеться, а тоді переплутується. На Західній воно і січас єсть. Ото такі ж були ліса.

Колодязі у каждому дворі були, – це таке, шо обязательно. Це ж водопровод у нас тільки у 70-х годах появився. А то колодязі із землі викопані, єсть і глибокі. У нас от 10-11 метрів. Викопується, як обично, ставиться зруб, і оце крутілка. В послідне врем'я, як начався перебой з водою, так начали вже і у нас колодязі обновлять. Самі люди копали колодець, а так на все є свої спеціалісти...

Подвір'я було – земля, це ж асфальт появився аж коли? А то не знали, шо таке цемент, шифери. Квітки ото баби по городах садили, у дворі – ото кручені паничі назывались, калєндула, – це було.

А самі вулиці – це останнім часом тільки асфальт. А так обикновєнна, земельна, як дощі пройдуть, напрудить, грязища така, Бог ти мой! Не пройдеш. Це вже у ці годи пішли асфальти.

Вулиці раніш тут називалися і Мазеря, і Чубата, і Вовча, і, звиняйте за вираженіє, – Висранка... Потом Шульгівка, Корячівка, Казани, Метелівка, Чубата –оце таке, а звідкіля воно? А тоді я вже присвоював у 53-м годі – Тельмана, Кірова...

Як коровка була, кури, то мати готувала в основному молочне. Каша була, борщ.

Раніше закривали оце у бутиля. Оце вишні в бутиля, і ото сахаром, і проти сонця. І ото воно виграває. А це консервація появилася у нас у післявоєнні годи. Зайдем у склад, видивляємось, шо воно: баночки, баночки, лежить консервірована наче свіня зарізана, наче жива, тільки не балакає, як то кажуть. Обтягнута марлею, цілком. І у підвалах отаке кругом. Це вже у Отєчєствєнну війну, у 40-ві годи. Консервація це ж таке було.

М'ясо в основному різали зимою. Вішали на горищі, воно було буквою "А", називали "бантина". На бантину на горище вішали, і воно ото там замірзає холодильником, зимою короче говоря. Пішов, одрізав, скільки треба. А хто приходе, жалується, чого ти? Та, каже, коти залізли, пообгризали, самі кістки поостававалися [сміється]. Ото таке дєло.

М'ясо варили смотря у кого яка сім'я. Сказати, щоб голодували – такого не було. Каждий розщитував по сім'ї, і державли, порося там різали. Ну, в основному, корова годувала, молоко, масло, м'ясо.

Сало солили – солонину робили. У дерев'яних ящиках, засолювали слоями сало. Хто самою сіллю, а той там перчику добавляє, то листя – хто грамотніший був та розмишляв. А хто каже: "Зарізав та у ящики посолив, пойдьот, діти й ми поїмо".

Як оце на поле на цілий день їхали, то там же і варили. І куліш якійсь варили, то супик варили із пшона.

Був цукор, і було варили мед із буряка. Натирали буряк, варили, потім той сок видавлювали через сєтку, через мішки, тоді воно тече. Сок оцей начинають варить днів два. І такий робиться як сок, і тоді вже на мед. А сахар був, но воно якось...

Какао чи кофе робили – пережарювали ячмінь, перемалювали, запарювали. І оце як какао чи кофе, пили з молоком.

Була сушка в основному, сушили на сонці. Абрикоси – косточку вибрасують і сушать на сонці. А хоть груша, чи большинство яблуня – ріжуть кусочками і тиждень, чи два сушать. А потом варять узвари. Раньше були узвари, а тоді – кампот. Восени квасили груші, дерев'яні такі кадушки, ото квасили. І огірки квасили, і баштан був, – кавуни.

Настойки всякі, вишньовки, настоювали. Воно ж таке, як консервація, то вишньовки називалось, – ото настоюється та позакрасюється.

В огородах садовили все, шо єсть. Овощі – картопля, помідори, морква, цибуля, бурячки. Садків таких не було, садки пішли у 60-х годах. Ото як пішла вода, вже можна було поливать, і начали садить. Лісопитомники появились, і стали вже ж возить, і начали садить фруктове дерево. А то так, в основному, була акація біла, жовта. Дичка була – грушки, абрикоси, яблука, – це було в садках. А настоящі сорта пізніш появились.

Як Різдво – це було всігда батьки ріжуть поросятко. Рождєство празнували неділі дві, чи скіки? Празників старих вони вообще додержувались, даже при Совєтському Союзі. Варили на Різдво як завжди: борщі, м'ясо, пиріжки, сало. Вся сім'я збиралась на Різдво. Молодьож ходили, колядували. У нас, бачите, Східна Україна, якось воно не так, бо раньше пішла колективізація, 29-30-й год. Уже пішла комуністична партія, пішли комуністи, кадри. А на Западній, 54-й – 56-й год, так вони там, щитайте...

Колядку пам'ятаю: "Щедрівочка щедрувала, до віконця припадала: щедрик, ведрик, дайте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски, а наверх ковбаси три копієчки даси". Ну, оце біля того, біля вікна.

Зіми ж такі холодні були! Ото снігу як понабиває тут кругом, так вечерю як носимо, воно вже і непонятно: чи тарілочка верх дном, яку носили, чи ні. А воно ж дітвори багато, холодіна! Приходять: "Прислали батько і мати, нате Вам вечерю!" І ото там вже розв'язують. А на вечерю давали по копійці, по дві копійці, три копійки – це вже гроші були... В перву очередь до хрещених йдемо, до батька, до матері. А то як пішли, із двора у двір ходимо.

На Масляну з сиром пироги готували, вареники. Це ж по старому видержували, дві чи три неділі – одні заговини, другі заговини... Це ж видержували режим, чи як вам сказать. Три неділі – Масляна. Тоді ж по церковному. Потім неділі дві – сама риба, потім м'ясні... Церква в нас тут одна була, Пантелимонська. Хороша церква була старого образца. В 29-м годі її розібрали. Тут бивший колхоз "Перемога", ото наподобіє комуни були, ото вони її розбирали. Отакі дєла...

У нас три було церкви в селі. Тут бивша Пантелимонська (де був Сталінський сільсовет), потом Хретовоздвиженська була у центрі, а то на Григорія – у хуторях, оце три церкви були, три приходи, як тут називали.

Тоді пекли Пасху, крашенички красили, ходили у церкву, носили святити. Батьки носили і святили, до послєднєго ходили. Чи були батьки набожні? Ну воно ж село, як жінки, так каждий: куди підемо? Та підемо хоч до церкви. Кіно то не було, а ото ж до церкви баби...

Івана Купала у нас якось малувато, но споминали, було. Троїця, а тоді Івана Купала, більш Зелені свята називалося. На Троїцу украшали, брали зелені вєточки і до хати, на воротях ставили....

За погоду ж ніхто не передавав, а прикмети приміняли. По сходу сонця, і ото жди, який день був – чи мороз, чи сонце зійшло, через 30-40 днів. Шось ото випадало, так ото орієнтувалися цим. А тоді і направлєніє вітру, і як пітух співає, і як кури ощипуються... То понад дощ, а то понад мороз, ну, в общем, оті старі... Ото пітух чи воду п'є якось не так, чи співає, то кажуть, десь родичі должні буть. Як на Маковія йшов сніжок, чи матросило – буде дощ. Примітивно так. Ну, коє що воно попадало. Ви знаєте, в нас пчєловод був один, він і зараз живий, так він на пасіці. Він всі оці слова замічав, що там через 40 днів у январі, чи туман, чи дощ там був. І він казав, через скіки днів яка погода буде. І ото у його получалося, попадало, до нього верталися.

У дитинстві гралися: м'ячик був, самодєлкою шили. Лозинки кидали – чия дальше. Хто програв – іди, сідай рачки. Санчата були...

Я кончив 9 класів, а то війна перебила. До чотирьох класів, як обично, був один учитель. А тоді з п'яти пішло – українська, російська, арифметика, з шостих класів – фізика, хімія. Програма як зараз почти. До войни обязательне було образованіє, сім класів тебе заставлять, обязательно до семи. Тоді одно врем'я було платне, чи два годи, чи півтора. 150 рублів платили і вже переходили в середню школу, а тоді воно заглохло. Ну а сім обязательно, і вже бєсплатно, ходили всі. І заставляли, допустім, якщо у батьків возможності нема, то приходили вчителя, може сєльсовєт. Ну считається, шо дитина – це світле будуще. Короче говоря, каждий старався дитину віддати у школу.

Там, де зараз наша больниця, там був центральний ринок, базар. Середа, у п'ятницю, і неділю – оце базари були. Бо ми ще в школу ходили, так через базар переходили. Це ж Мала Білозірка – тут три було сєльських совєти, 15 колхозів, здорова – 18 кілометрів. І це ж у нас тут три Білозірки – Мала, потом Велика Білозерка, а тепер іще Нову Білозерку зробили.

Були ярмарки на празники – на Троїцу і ще на якийсь празник. Всі товари продавалися: каждий там і конячку купить, і корову, і ві-

вці. В кого шо було, на подобіє базара, тільки воно там розширене і культурніше було. Качелі, каруселі були. Ото ж воно там свистики, надувалки були, було отаке шо приходили.

П'яниць, жебраків – мало таких було. Де може появиться, так воно ж не дуже. Може на базарі, там просили, їм кидали, кажний давав від душі.

Ото пітушки баби з базару привезуть на палочкі. Ото було коло церкви продавали сладощі ігрушками – коники, пітушки. Тоже магазин був, завозили, тут у нас Садимон був, так він торгував. На 7 копійок бігали до них, купляли, здорові такі конфетки.

Були сапожники – Саламахи, три брати було, Міняйли, Телюпи. Ну, в основному, у нас тут Саламаха славився, Григорій Якович. Я ще тут работав з 47-го по 53-й год предсєдатєлем сєльсовєта, до мене всі приходили, так я давав... А він крєпко шив, красиво.

Туди далі, на "Чапаєва", там цеглу робили, але примітивну. І маленьку цеглу – на печі, перестраювали там груби, і велику – на стройку.

Одяг хороший – купляли. А поганенький – була у кожного і вівця, і корова. І ото було ткали, робили. І садили коноплю, туди на Западну – льон, а у нас коноплю садили. І ото баби як начнуть його там мочить, і ото робили самодєлкой. А із взуття – туфлі були, тапочки шили.

Мило було, хто культурненько жив, туалетне, хороше, а хозяйственне большинство самі варили. Брали камінь, і туди ото м'ясо, сало, жир, і ото так і робили. Варили, потом захоложаєш, і ото на брусочки різали його. А камінь брали, оце шо наподобіє як кислота. Оце для стірки робили, а вже для умиванія, для туалєта, – купляли.

А купалися в дитинстві у ваганах, це ж як Азовське море вагани здорові були. То були дерев'яні, а тоді пішли вагани. Купалися кажду суботу.

Були трави. Лікувалися ромашкой, щавіль – од желудка, тисячолістник – ми його називаєм деревієм, калєндула. Трави були, особєнно хазяйки для дітвори збирали: то заболіло, чи живот, чи зуби болять – травами робили.

Були ото і бабочки раніше, но їм послєднеє время, при совецькій власті, запріщали. А були, до них там і дітей носили, лічили. І хірурги були, самоучки. Був дід Щепій (Міняйло), так він славився тут, з окружності до його привозили поламаних, побитих. Він у во-

єнній части, у царській армії, був якимсь там фельдшером. І ото як він приїхав сюди, і так пішло, і пішло, і прославився він.

У передвоєнний час, ви знаєте, хорошо жили, крєпко жили, і свайби справляли, "гуляли, як на погибель", – ото баби казали.

Весілля як святкували, то спочатку свати приходили. Ну, большинство, значить, хрещений батько, потом же якійсь кум. І ще 3-4 бойких, хто язичком бере молотися і може накапать на мозги. І як почне балакать, там і куниця, і перекуниця загнала, і попала до вас... Отож приходять: "Оддасте, чи хай підросте?" Ну, договорилися, по чарчині випили. Обв'язували рушником, хліб, сіль. Це закон, чи як воно, ритуал, шоб видержували.

А невіста як вже по договореності – так нічого. А то було, як мама моя розказувала. Дома були, сім'я велика, дівчат багато. Приїзжають якісь хлопці на тачанках, тпру, остановились. Оказується, батьки були на базарі, на ярмарку познайомились: "Іване, в тебе син є, а у мене є дочка". "Ну, і Бог з ним!" І вона його не знала, а приїзжав, посватали, і було багато таких. А то знакомляться, так держать же не будеш: "Підеш за Петра?" - "Та піду..."– це так бабу Параску... А тоді вже, як кажуть, по ходу бою... І по-хорошому, і по-поганому, і додому приходила. Але тоді, як повінчали – це вже, як кажуть, закон моря... не вернешся, живи, як хочеш...

Весілля на тачанках возили, зимою на санках катали. Возили, вінчали, казали – молода катається. Цілий день по селу їздять, веселяться з музикою, піснями. В основному весілля восени справляли. Роботи вже не було, восени, зимою вже не робиш. До Покрови поробили, все поприбирали, посчитали, скільки йому шо є: "Ну, що, Іване, будем женить тебе, чи шо?" Вже і невістке єсть якийсь там мішок, чи два. І тоді вже начинається...

Молодий молоду забирав у суботу. Молодий у себе справляє вечір, молода собі. Як і січас: розписалися, і пішли. Обряд такий, короче говоря. Їдуть, розписуються, а тоді у молодого свої родичі збиралися, дарували, а у молодої свої. Тоді вечером, часів у дев'ять, восім, їде молодий із своїми сватами, забирає молоду до себе. Це вже ж вечір пройшов, шо подарували, забирає молоду і ті подарки.

Дарували тоді молодій батьки корову, чи тьолку, багатство, тряпьо там таке. І батьки, і родичі дарували, приходили.

Музика грала на весіллі обязатєльно! Тоді ж радіо не було. Музика грала – гармошка, бубен, мандоліна, гітара, скрипка (хоч у нас скрипка сильно не применялась, це більш на Західній). Ну, оце

була гармошка і бубен. Ото як поїдуть по селу!... Музикантів наймали, видно, шо з музикою їдуть. А коней прикрашали цвєтками, коври на сідєнья, видно, шо молода. У молодої вінок був. Отаких білих платтів, торжественних, як зараз, не було. Ну, нове воно все таке було, наподобіє свадєбного. Одягала новеньке, у коси – лєнти.

Гуляли весілля було і по три дні. Це ж молоду приводять, приглашають обідать, а тоді батьків катають возиком, а вони ставлять водку. Це три дні законних на свадьбу. А водку, вино брали на свадьбу із лавошних, а була і самогонка, варили.

Досвітки були [всміхається]. Ну досвітки, це так, по-сусідськи. Як живе одна бабушка, а хата здорова... Дом культури построїли вже у 60-х годах, а тоді ж його не було. То йдуть до баби, складаються хто по скільки, по 3 копійки. Сходяться дівчата, приносять керасін, у лампочку. І ото там музика, співали, танцюють. Ото бабі заплатили, шо на квартиру пустила, хлопці приходять з музикою, дівчата. У карти ворожать, гуляють. Ото развлєчєніє було, досвітки.

А гуляли недовго! Десь до 12-ої, до 11-ої, а тоді до мами бігом додому, всі в нору.

На досвітках бутилки крутили, ото куди попаде – заставляли носиком цілуватися, обніматися, ну, було развлєчєніє. Потом якось загадували, потом отгадували, і ото так і проходило.

А батьки розважалися в основному дома. Ото заговини, заговини, а то зійшлися з кумом, посиділи. Батьки, єдинствєнно, шо в церкву ходили, а то дома.

Бурячанку оцю ж робили, тоже так... Самогонний апарат – це наподобіє бідона, ілі вєдро. Потом од нього іде трубка, а потом корито для води, холодільник, – оце і вся установка. А послєднеє врем'я, так навчилися: змєйки поробили, як на заводі. Стоїть бідон, каже: "Та, це я корову подоїла", а всередині все оборудування, апаратура. Поставив на газ, і капає на ходу, і каже – це я корову доїла. А то ж було корито, трубочка, примітивно, сидить, а воно капає, капає. І так і жили.

Вже і трактори були, і комбайни, і сівалки. Жили, як кажуть, на широку. Десь у 30-ті годи, за 10 год в послізнє врем'я обратили внимание на село, возстановленіє сільського хазяйства. Призиви, і призиви, п'ятилітки, і машини давали, і зерна получали багато. Ой-йо-йой.

Трудодні були, а чого не хватало, та й то у послізнє врем'я – так оце тряп'я. А так жили – на трудодні давали зерна, давали молоко.

Ось у мене брат работал бригадиром тракторної бригади, так не знали, куди його дівать, понавозив. Ото пообгладали кругом, а як воно стоїло 8-10 рублів центнер. І в государстві було багато, і чи за границю його, чи куди його дівать. Привозять, та на шо ви його привозите? А шо, по вєдомості вам положено. Дадуть ото 12 чи 15 центнер – получай. Багато скота було, і давали на хліб одежу – получали, отоварювали. Оці інструменти, уже появилось трошки радіо. Купували. Ото, як заготовка, приміром, стоїть пальто 200 чи 300 килограм зерна. Відвозимо, накладну даємо, і в магазині за гроші вже отоварювались. І план виполнялся заготовітелям. А так вже жили нормально. А тут війна.

Вони ж напали внєзапно. Якраз 22 числа, отут у нас контора була, ми хлопці сиділи. Гукають нас: отак і отак, на коней сіли верхи, собраніє. Шо за собраниє? Коли приїжають з району – німці напали. Як у розбитому кориті. Тоді начали евакуювати. А ферми здорові були. А зерна – куди його дівать? А тоді приказ Сталіна: врагу не оставлять нічого, взривать, палить. Та куди ж ти його візьмеш, як воно ні чорта нічого. Багато перервали.

Як німці в село вступили трохи пам'ятаю. Прийшли ж вони, шли по готовому. Білозірку три рази, правда, перебирали з міста на місто. Тоді вони пішли туди далі, оставили румунів. А румуни як румуни. Розвідка взнала, приїхала, вигнала румунів, а тоді оп'ять вернулися вони.

В них було наподобіє колхозів, при німцях. Три годи Білозірка була під окупацією, так у їх називалася "община". Тоже ж, яка техніка осталась, багато пооставалося, на ній робили при німцях. Хазяйнували, їздив тачанкою.

Керівники у центрі були німці, коменданти, управляючі, а тут були поліцейські та наші, мєсні. Бо як прийшли наші, так їм давали прикурювать. І самі вішались, самі стріляли себе. Бо однаково знали, що їх все одно розстріляють за ізмєну Родіні. За те шо хазяйнував при німцях, німцям служив, це ж каждий знав свою вину.

А як німець у війну їде тачанкою, чуже, – баби кланяються. Або тікають, шоб пльоткою не дав. Німці до нас ставилися як до рабів Божих. Дисципліна в їх жорстка була, де що не так, пльоткою одпоров.

Поліцаї були. Було в нас два поліцая, даже і два вернулося. Ну тоже, один без глазу вернувся, взнали хлопці його, Криворотько тут був. Як наші прийшли, так на третій день хлопці достали його, а він у

сестри був. Витягли, побили, він втік у Крим до сестри. Так там йому, кажуть, і друге око вибили. Дубовик був. Два Криворотька оце ж тут були поліцейськими. Но не поверталися, як їх позабирали вже...

Серед поліцаїв були хлопці, як Дубовик, шо розказували: як буде облава, і будуть до Германії брать, будуть їздить трусить, у кого самогонка чи шо, шукатимуть... Самогонку для порядку трусили. Одні вислуживалися, а другі – одбув і все. Каже: мої батьки багатенькі були... Ото Лукашенки були, каже: "Мене через батька поставили, батько багатенький був, послали. Я як сторож посидів да і усе".

А коли наші повернулись, прийшли, кажен йому виказував, мовляв, ти ж думав, що наші не вернуться. Тоді вже всім давали по заслугах. Тут же СМЕРШ проходив, воєнний трибунал. Заробив 3 годи – йди на три, на веселицю – так на веселицю. Багато збирали підпися, тоже поспасали людей багато. Списки подавали у комендатуру, хтось казав, шо переказував. Тут у плавнях якісь партизани були. Но тоді ж ніхто нічого не знав. Це вже після розказували, що був партизанський отряд під Скельками. Це вже зараз через 60 років згадують, а тоді ходили, як цуценята у розбитому криті. Не знали куди, шо чого.

У Германію, в основному, уганяли з 43-го года. А то забирали в основному молодьож: отут Шорін, Гончаренко, Волопатіна... Мабуть ще чоловік з дванадцять єсть, шо вернулись з Германії. Оце як німець відступав, ото тоді вже і забирав.

Центральна траса до нас є, так тут усі хати були попалені. Хати ж були під соломою, з обох боків. Ото проїзжають мотоциклами, і палять, і палять.

Німці в селян любили крашанки, ото "яйка" забирали. Ми і самі виносили, по 20-30 штук, беріть, Бог з вами. Це баби було винесуть із відром, – поїхали.

А наші вже сюди вступили, розказують, ноччу, у 4 часа. Оце наші тут проходили з 23-го по 27-е. Щас розвєдка прийшла, а це ж вони 27 ноября, по-моєму. Пройшли наші і сказали, що вертатися вже не будемо. І ото освобождєніє Білозірки відмічаємо 27 ноября єжєгодно. Пройшли, мужики всі осталися на фронті, бабочки осталися... Но це вже знали, шо для себе. І коровками робили, і руками сіяли. Первоначально тяжело одстраювали, але це вже робили на себе. Вже знали, що ніхто не вернеться.

А я вже був тоді у Австрії. У 43-44-му годі нам було вже по 17 год, нас демобілізували. Як начинали, то були і у саперні війська, і у по-

хоронні війська. Фронт пройде, а трупи треба підбирати. Це були похоронні війська, наподобіє стройбатів. Ранетих підбирали, і вбитих підбирали слідом. Ой!

Я був у Австрії, кончив в Австрії. А тоді вже як демобілізувались, я уже там у СМЕРШі, служив у штабах. Був у Венгрії, проїзжали. Одкривали там же ж мост через Будапешт. Ото як через Дніпро у Запорожжі. В Італії проїзжав, збирали оце тих, шо в концлагерях були, наші. Італія также розбита була, але по договору осталась ціла-цілісінька. У Рим заїхали, так воно ото як у церкву. Вулиці вузесенькі-малесенькі. І воно ж не рушене. Другий фронт одкрили американці, ходять, ага, і їдять оті коржики. А наші ж там воюють під Сталінградом. І значить, як руські візьмуть Сталінград, значить за руських ми будемо, а якщо нємци, то підемо за немців. Ото держали там.

Первих ми зібрали 4 тисячі, оце ті, шо були у Германії. Направили водою, з Неаполю через Середземне море на Одесу. Ну, в скорості получили телеграму, що десь підірвали їх на воді. Тоді дід Сталін сказав: молодих хлопців оставити у армії, а дівчат своїм ходом – отам є корови, де шо. Ото звідтіль переганяли скот, ото із Венгрії, Румунії... Це оті, шо були угнані, шо були у концлагерях. Ті, шо у лагерях були – у Польщі, так вони там єлі-єлі були. А ті, шо у бауерів були, на фермах, ці живі були. Дівчатам, при желанії скіки можеж тряп'я візьми, приодінешся. І ото їх розтой... І я ото до 47-го року був у армії, уже демобілізувався у 47-му.

А в 47-му, ви знаєте, воно не голод, а карточна система була. І це в 47-му її зняли були. Тяжело було в оці послєвоєнні годи. Я приїхав, і воєнкомат дав мені карточку. Получав 6 чи 7 кг муки якоїсь. А тоді, в скорості, карточну систему одмінили.

Важко було колхоз відновлять, важко. Техніки мало було, мужиків не було. Один-два прийшов, і то каліка – без руки, без ноги. Був указ: інженерів, учителів першими демобілізувати. А тоді по годах, по годах. Тяжело було. Чоловіків не хватало, ні техніки.

Стало краще вже, в основном, з 50-х годів, начало 60-х годів. Хрущов, після смерті Сталіна (в марту умер 1953-го), гроші перві поміняв. Я тоді вже в сєльсовєтє работав. В 47-му годі ото карточну систему одмінили і гроші поміняли. А тоді після смерті удруге міняли хрущовські гроші і Конституція хрущовська була... Вона підроблена ж була. Каждий начальник же статті міняє, а в основному вона сталінська була. 5 декабря одмічали Конституцію, а 21 декабря

– Сталіну день рождєнія. Всєгда комуністи, начальство, одмічали Конституцію, а тоді день рождєнія Сталіна. Тоже підроблені були нєкоторі вопроси.

Самогонні апарати були, але це вже їх “розбомбили” при Сталіні, запріщав. Як проїдеш по селу, кажуть: “Їде як Махно, з участковим”.

А молоді з села хотіли тоді виїзжать. До мене ходили крадькома, я вже і собаку не прив’язував, просилися. Тоді паспортний режим був такий поганенький, а каждому ж на проїзводство хотілося поїхати. А у колхозі людей не хватало, справок не давали, а просили: “Та поможіть, поможіть...”. Молодьож їхала Дніпрогес одстраювали, Запорожсталь, заводи. А у колхозі молодьож – що? Тоді ж воно тільки ще начиналось, грошеняток ще не було. А каждий же робе, трудодні зернами, зерен ото повен тік лежить, повен двір, а за його копійками. Не приодінешся, ніде нічого. А проїзводство – таке ж, грошенята були, і молодежь рвалася туди. А вони ж в колхозі справок не давали, не одпускали. Ну, прорималися. Було, крадькома поїдеш в райісполком, попросиш, мол, родичі чи що. Тому набрехав, тому так, ото виходили люди. Благодарят і досі, хто живий остався, що одпустили, дали справки. Тяжолий вопрос був. А послєднєє врем’я і з города стали сюди давать. Приходили, у колхозах вже техніки багато було, переходили сюди, так їм же стаж учитувався. Сохранялася зарплата. Тоді ж постановлєніє було про восстановлєніє сільського хазяйства. Там ото вже присилали сюди і руководітєлєй, і кадри такі були, що все...

Був Петровський хутор в последнєє время, і Новій Світ – хуторки. А то одно село, три приходи, 15 колхозів. Як виїзжаєш на совєщаніє у район, так 15 колхозів, 10 сєльсовєтов. Казали, точно, як Махно на тачанках, тіки “бобіки” сейчас.

Отакі діла...

Бондарь Василь Тихонович, [1921] року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Тут, кажуть, у Великій Білозірці жив Білозір, а їх було [нерозбірливо], і цей одділився, – Малий Білозір, і назвали Мала Білозірка.

Вулиці називалися раніше вообще по якійсь причині: [нерозбірливо], Хатаєвичи, Чапи, Лисянка...

По вуличному називали людей – Казани, Мурай. Кажуть: та он

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

Мурайча пішов. Батько напився, п'яний, став дебоширить, а йому кажуть: "Ми Мураю скажем", а він каже – "Я сам Мурай". Так його і прозвали, старого Мурай, а молодих, онуків, – Мурайчата. Ото що-небудь і називали.

Ще при царі тут були раньше амбари общественні. Туди зносять запас, давали бідним, позичали. А то було бідні в государства позичали, давало государство. А то багаті позичали бідним, бідні одробляли – розплачувались, работали, – молотили, соняхи били, ріжуть, овечку принесуть, насіння б'ють. Катками молотять...

Раніш як хтось нап'ється, надебоширить – його у сільсовєт заберуть. Присудять йому 20 пльоток, – це як раньше, до колективізації. А при царі староста був, міліціонер був один, – одпорить, спина болить. Не судять, а спина пльоткою покрита.

Батьки мої займалися хліборобством. Вони були бідняки. У сім'ї нашій було четверо. Два хлопці, дві дівча. Дівчина одна вмерла, нас троє було.

Хазяйство в них було – коняка, корова.

Колективізація як проходила, пам'ятаю. Це 29-й – 30-й год. Вступили, коняку оддали. Інвентарю не було.

Розкуркулення було. Хто не йшов, розкуркулювали, висилали на Соловки. Хто добровільно вступав – записували у колхоз.

У 33-му голод був. Голодали, пухлі були, умирали. У 33-му я пацаном був. Школу бросив, мене брали в контору посильним. Брат работав плотником, йому видавали каждий день 300 грам муки кукурудзяної. Чи председатель, чи замєститель – по 300 грам. І ото мішали. Нас було три, чотири, чи п'ять, – шість чоловік. І у [нерозбірливо] – німецька колонія, міняли їздили на їстівне. І так перебивались.

Работали у колгоспі за трудодні. На трудодні давали, коли який год. Коли півтора кілограми, коли по десять давали. Коли який год.

До колективізації сіяли те саме – пшеницю, кукурудзу, ячмінь, овес, так саме сіяли.

Урожай збирали – косили косілками. Машини були, трактор крутив. Пацанами були, – загрібали. Один пацан – великі граблі були, загрібали. Днем возили конякою, на гарби солому накидали вилами, а ноччу молотили. 15 гарб один чоловік возив на тік. А вечором заводять молотілку, крутять. Це при колгоспі. Потом начали комбайни. Уже покосять, комбайн молоте.

Я був в армії з 39-го году, ще до війни. Я служив в Пітергофі, Ленінградська область. У неділю поїхали, кажду неділю нас одпускали з части в Ленінград. Я весь Ленінград об'їхав, історічєскіє міста – каждоє воскресєніє.

Нам об'явили саме, коли: "Військова часть така – на вихід". Ми вийшли, на вокзал, когда сказали, що началась війна. У часть приїхали, об'явили бойову тривогу. Машину завів і у часть. Прибув у пригородний город [нерозбірливо, вимовляє як Свір'янськ], і летів самольот німецький, істребітель. Стали, посчитали – було 132 вистрели. Він полетів. Потом нас направили в Ленінград, батальйон для підвозу на воєнний склад, склад продуктовий. Можаївські склади були, возить продукти, продовольствіє возили.

Продукти з заводів, фабрик на склади – а після того, коли вже осінь, вже зимою по прєдложенію Жданова було переправка продуктов через Ладожскоє озеро. На машині ми перебрались з продуктами на ту сторону, через льод, там же голод був. Там 32 кілометри було. Переправились, станція [нерозбірливо, вимовляє як Кабона] і потом лісами, болотами. Дорога була продєлана до станції [Кабона], три кілометри німець був від станції. Німці бомбили, а на станції [Кабоні] поїзд приходив. Машини в лісах заховаються, і коли поїзд – розгрузочна станція. Всі продукти американські. Йшли водою до станції, там розгружали, продукти ми брали, нам нагружали і за 60 кілометрів, льодом – 32. За сутки должні сдєлать 3 рейси. Нас на машині було 2 чоловіки, сутками робили. Не сдєлаєш 3 рейси – не дадуть у часть піти.

У нас був батальйон передовий по підвозу продуктов – 389-й батальйон. В 42-м году нас одправили з Ленінграда в Москву. З Москви вже ми по дві-три бомби нагружали на машини і возили 250 кілометрів на склад. Все врем'я на машині.

У 44-м году у Харькові [на форміровкє були,] і нас предали. В Харкові начали освобождать у 1944-м году, Тернопіль, Львов, Перемишль, до границі Польші, всю Польщу проходили – освобождали. 1-й Український, а потом – окупаціонная армія у Австрії була.

Некоторі города зовсім були побиті, попалені. Один я город бачив, який город, я же забув, – розбитий був! На улиці центральні покидані машинами, а то побиті всі.

По всій Германії, когда стояли ми, були придані 3-й танковій армії Рибалка, наш 9-й батальон. По всій Германії не було людей, ми

не бачили. Вже як доходили до Берліна – тачки, повозки. Наші розкидали. Єслі старе зустрінеться, – кричить, наших боялися. Після Берліна магдебурзького люда я не бачив. Ми зразу у Чехословакію.

Освободили Прагу, которая не подчинялась совєтськім войскам. Направили, танковая часть була – ми їм підвозили горючеє.

Через якійсь хребет з Берліна направили на Прагу. Казав Сталін, шо єсть війська, групіровка, которая не подчиняється советським войскам. Танки первi ворвалися, первий танк воздвигнут на постаменті в Празі. Я забув, чи 23-й, чи 17-й. Я його три рази бачив послє війни. Наші машини їздили по горюче – Чехословакія, Германія, Руминія. Їхали ми машинами і танками. Кругом по дорозі стояли люди з прапорцями, із президентом Чехословаків, і Сталін – портрети, махали нам, танкістам. Я був на студебекері, машини американські. Діти, хлопчики, сідали на машини, ми їх підвозили. Куди не зайдеш, всєгда угощали – водка, хліб. Наші солдати розійшлися, п'яні, начали [каблуширить], велосипеди почали брать, вещі. І наше начальство вивело солдат з города у ліс. Командір казав: "Ви освободітєлі, а не бандити", – і нас вивели з города в ліс. Був якийсь городок і хтось казав: "Да, Чехословакія через 8 год получила освобождєніє".

Демобілізували у 46-м годі. Послє войни в 46-м году з Австрії вже в 3-й раз демобілізація. В Чехословакії майор оставляв, каже: "оставайся свєрхсрочно". Кажу: "Не хочу, мені так надоїло всьо, сьомий год в армії". І поїхав. У 46-му явився, приїхав у райком, сказали – неділю отдохни, потім прийдеш, найдемо роботу. Неділю отдохнув, прийшов у райком, дали роботу – помощник завсклада.

У [Великій] Білозірці був районний [зооцентр], три годи работал завскладом, потом [нерозбірливо], потом в 53-м – в колхозі, на машині.

Голод 47-го пам'ятаю, но я не голодував. Я ж завскладом робив. Жив у Малій Білозірці, а робив у Великій Білозірці. Їхав велосипедом по балкі, тоді у степу дивлюсь, лежить хтось, калачики їсть, зернечко то. А у мене хліба не було, лєпьошки були. Так я йому дав одну, так він не розжовував, а глотав. [Нерозбірливо] Оттуда вже їхав – його не було... Люди пухлі були, все їли – лободу до муки мішали і пекли. Голод був, но не всі голодали – запас був, давали в колхозі.

У дитинстві грали у [півсвинки], [сюрчки], [холодок]. В м'яча чотири чоловіки іграли, м'яч кидать і перебігать. То в кавуни: на дорогі – шлях, пиляка, кавуни, а потом як ляпне... Був баштан, вози-

ли бричками ті кавуни, а пацани малі: “Дядько, дай кавуна!” Дядько дасть, – сидять, їдять. Корови пасли, нанімалися. В каждого була корова, чоловік нанімається: один малий, а один великий. Був такий [нерозбірливо] Кудлай, він був старший, а я менший. І поженемо, пасли. А на обід пригоним, подоять, і обратно поженем на вечір.

З молока робили все таке, як і січас – сметану, кисляк, парили. Сепаратів не було... Зберігали зимою сир, масло на дворі, а літом у погрібах, холодильника не було.

Варили разні варення. Не закручували, а хорошо дєлалі. Яблуко, груші, сливи. В основному сушка. Це січас крутять під кришку вже.

Посуд раніше був такий, як січас. Борщі варили, галушки, супи...

Ярмарки у якому були селі, а в якому і не було. Базарі були.

Раніше Різдво святкували, я тоді ще малий був. При советській власті не давали святкувати. Це тепер уже розрішають. До советськой власті я малий був, не знаю як. Святкували по 17-й год, а при советськой власті не розрішали.

Церкви було чотири в нас. В церкві все було, потом хрести познімали, дзвони на церкві, потом передєлали на клуби. Це вже 70 год потому, як церкви зняли, дзвони були, хрести зняли, розорили, клуби построїли. Самі стіни стоять. Не розрішали в церкву ходить. Спочатку багато людей ходило, а потом запретили, розорили, не було нічого. Клуб, театри.

Досвітки були. Дівчата були по порядку – ти сьогодні (хату наймуть у якійсь старухи), гуляють, завтра друга найме. Чи в своїй хаті, чи у старухи – наймуть, заплатять, гуляють. Хлопці тоже були. А тоді запретили. З хат, з яких кулаки виїзжали, їх забирали на Соловки, у Вологду, оборудували клуби. [Нерозбірливо] завклубом був.

Весілля святкували, – божественного нічого такого не було, у церкві не розрішали, вже по-комуністичєскі.

Дорослі розважалися – у гості ходили до знакомих, до родичів, коли святкові дні, празники. При совецькій власті празники появились з 17-го года...

Раніш запріщали одежу українську носить при комунізмі, когда совєцька власть була.

Були і знахарі, та я за їх не знаю. Я ще малий був. Ходили, розказували, їх запріщали.

Хати як раніше будували, пам’ятаю. Хату, хто оце строїть, на заміс людей згукує. Коні, копають, викопують, водою поливають, со-

лома, місять, солому кидають, а потом сходяться на утро. Заміс готовий, вальки дєлають. Одинадцять днів вальки роблять, ставлять, підвозять і строять. В один день з три метри построять кругом, попідтирають, шоб не потянуло. Застигло на другій неділі, і так строїли гуртом, сусіди по вулиці...

Сідомон Іван Іванович, 1927 року народження,
с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Сідомон Іван Іванович, 1927-й – мій рік народження.

Я місцевий, і батьки місцеві. У батька мого така сама фамілія, ім'я, отчєство – Сідомон Іван Іванович. А мати – Школова Євдокія Філіпівна, дєвіча фамілія.

Я вам можу з діда-прадіда розказать... Розказую. Мій дід і баба розказували таке, шо наш род, коли строївся маєток Попова, точніше коли він воював на Кавказі у 1700-х годах, отам, – це надо все уточнять, хоча в мене єсть Попов, і фамілія його і ето... Женився на грузінке, ви це знаєте, чи ні?

Так три версії єсть. Перва, що 30 сімей, баба і називала ті фамілії, але остався один той, Григоріаді. Вона називала, а то всі фамілії, і наша в том числі, то всі помінялись. Яка вона була в началє, я не знаю і узнать в моєму возрасті очєнь тяжело. Коли вона тут жила, то мій дід, коли ці 30 сімей були подарені, шо подарені – одна версія.

Вторая версія – як артісти, шоб розвлікали, ету, грузинку, як артісти були подарені.

І третя версія – як раби, понімаєте як? В літературі вона називається дочка князя ілі царя Еріставі І-го, ілі ІІ-го, но тут я можу ошибаться. Так фамілія, шо називають дочкою Єріставі, – це неправильна. Потому шо у переводі з грузинського слово "Еріставі" - глава нації, понімаєте? Так шо якого це князя чи царя була дочка, я щас вам не зможу...

Так вот, коли вони переїхали на Україну, мого діда дід, кстаті тоже Іваном його назвали, був мальчиком. Вот він виріс і женився на бабі, на українці, яка була ключницей. А він ухажував за собаками – ето дає повод думать, що вони були як раби. Раз такі должності... І вот вони сочеталися браком. У них було чотири сини – Яків (моя вєтка), самий старший, Денис, і отут я не знаю, просто вилетіло, а баба називала... Дмитро і Іван (ілі Степан, не пам'ятаю). І от наша

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

вєтка отсюда і пішла. У Якова була, ой, це надо записи піднімать, велика сім'я. У мене і фамілії записані, за кого вони повиходили заміж. А мій дід був сином Якова. Іван і Михайло – були два мужчини. Потом Домаха, Марія, Лисавета, те шо заповнилось мені. Семеро ілі восьмеро дітей було в їх. Це в прадіда. А діда було три сина – батько мій, Сідомон Іван Іванович, Левко і Федір. Потом Домаха, Настя, Дунька (Євдокія), Наташка.

Прадід мій, Яків, я за його мало знаю. Сім'я була здорова, вони в основному займалися торговлею: бубліки, конфети. Оце я ще помню, це цей дід, воно перейшло, він умер десь у 21-м году, прадід мій Яків. Він був почотним чоловіком, бо єсть фотографія, де він був у комісії, оце як тут продавали землю Попову, что-лі. То він був в цій комісії. Всі були грамотні в роду. Ото, відать, від того діда, він як з собаками пожив, і поняв, шо надо учить дітей. І так воно ішло, і ішло.

Тепер батько. Батько мій знав грузинську мову. Поетому був посланий служить в армію, в Грузію, уже послє революції. За дві неділі до демобілізації упав з коня. Там вони в основном, ну батько так розказував, були як називають, басмачі. Ну, противники совєтской власті. Ну, вони ото там їх колошматили, шо там було точнєє. Розказував, як у горах, як ви в кіно наблюдаєте, коли стріляють з-під кожного камня. Потім він упав з коня, його демобілізували. Щось внутрі відать нарушив. Коли він прийшов, поступив у міліцію в Оріхівський район. А потім переїхали, і він работав у тюрмі Мелітопольській. Коли здоров'я зовсім його пошатнулося, він открив тут "Центроспирт", називався магазин такий, який торгував тільки напоями спиртними. Водочний магазин, а там всякі коньяки... Щас нема таких, як я вже помню, водочні напої. Магазин, в якому батько продавав, був государствєнний.

Було у нього четверо дітей. Двоє умерло маленькими, а я і сестра, Марія, остались.

В батька були книги, но ми, дітвора, їх розтягнули, з сестрою. Книг був повний сундук. Ще, знаєте, ці книги були напечатані з буквой "Ґ", як "Г", а тільки крючок уверх писався. Батько мій любив Грузію, танцював грузинські танці, хоч був не дуже здоровий. Но, кой-коли як вип'є, то... Батько умер в 37-м году. Мені було 12 год як батько вмер.

Нас по-вуличному називали Грузини′. Це в каждого раньше була вулична кличка.

А ще, ну от Матвійко – Мотилі, Горбенки – позабував, воно, знаєте, стерлось при совєтськой власті. А то каждий двір був, просто неізвєстно, відкіль. Ілі от Курочка, ну вона похожа була на курочку, і її так і прозвали – Курочка. Вона по складу ума як курочка, не куриця, а курочка. Її так і прозвали. І Мотилі – якого тільки не було...

Я жив на Каблучках. Оце де дід жив, – Грузини називалась, потому шо там поселилися мій рід, так сказать. Ну, давайте з краю: Вовча, Мазеря, втора Вовча. Туди отак – Дурна, де Красноармейська сейчас. Потом сама крайня Рублівка - це вулиця, де жили в основном Рублі, перва і друга Рублівка. Їх багато було. Межова – це вона і щас називається Межова, границя между приходами. Ну, приход – ето церковне дєлєніє. А то вже, в нас Панталимонський приход, а то – Крестовоздвиженський. Бо на Воздвиження там храм, а у нас на Пантелемона. Храм – це коли освячували церкву, і оце устраївали п'янку. Поетому, як до тебе хтось в цей день заходе, – ти обязан угостить, напоїть, накормить. У нас 9 августа храм. Тоді – Петля, Голяни, Метелівка – це вулиці так називалися. Степова. Простите, ще й така була – Висрань [сміється], ну так називалася, крайня вулиця. А це вже їх перейменували після війни – на Тельмана, Знаменна, потом Українська, Садова, і Межова. От наші всі тепер вулиці. В нас Тельмана вулиця.

Тепер, як мати розказували, до революції вони работали в панів. І мати работала в пана. Розказувала, шо платили 15 копійок у день, 20 копійок. Ну, хазяїни були разні, от точно оте повторяється сєйчас, понімаєте?

Розказувала, як з людей здівалися пани. Та я вже позабував, шо вона мені розказувала, но привіла мені на слово "пан" ненависть. Багато розказувала, вона ж пофамільно називала. Вони жили непогано, поетому люди ішли до них, жалувались. Люди йшли розказували, і вона ото розказувала, як такий-то пан іздівався. Та, розказувала, не такий страшний пан, як оті підпанки, підхалими, сволочі.

Тепер, я жив якраз напроти церкви. Розвалини може бачили? Церква була, як тільки дивлюся, не була повторена нігде. Ось по телевізору хочеться побачити цю церкву. Купол був стрельчастий, передній, де дзвони, восьмигранний. А вторий купол – там кругом вікна, щоб свєт падав. І він отак, вікна, а потом ота шапка. Так шапка похожа, як у царів на голові єсть, а тілько полнєє. І це вона простояла 80 год, а жесть, і штукатурка не обсипалась, понімаєте? Красива була церква. Ну, її розібрали, я считаю, це напрасно. Ну, діло в другом.

Коли я встаю, виходю – всєгда купол, повідімому позолочений шар такий, на шару хрест. І от відкіль би сонце не світило – всегда дає в глаза свєт. Як тіки став, виходиш з хати у сонячний день – всігда буде сліпить очі цей купол. Звонилося, як хто помер, на праздники, а врем'я одбивало у 12 повних часов ночі, всігда без ошибки дзвони дзвонять.

Різдво, пам'ятаю, святкувалось всігда. Но я, собственно, в Бога не вірую. Ето, в основному, покладалося на женщін, шо вони скажуть...

Колективізація коли проходила, була в нас корова: чорна, а оце біле. [Сміється] Я чому корову помню? Ну, коли колективізація, батько, відать, був патріотом, одвів ету корову. Три дні посиділи женщіни, не тільки батько, без молока, [сміється] і розібрали етіх коров назад. Мужчини поотводили, а женщіни розібрали назад. А тоді одвели знову і на засіданні рішили видавать молоко, часть оддавати назад. Поетому жінки вже бунт не піднімали, що нічим дітей кормить. Вот за колективізацію. А такого у нас, як реманент, коні, такого я не помню. У діда коні були, і дід довгенько займався куплєй-продажей, от прімєрно як сейчас. На базар їдуть, купляють скот, ріжуть, продають м'ясо. Любив дід мій випить, кажду неділю з товаришами, це в них порядок був такий. Дід не п'яниця був, вів хазяйство нормально, поддержував.

Голод 33-го року пам'ятаю. Почєму? В нашій сім'ї і в роду, можна сказать, голоду не було. Но у материного брата була здорова сім'я, і жінка вмерла. Поетому мати взяла племінника до себе. Батько вивчив його, він став офіцером і в Криму уже у війну, – пуля вдарила, біля серця пройшла, і отут, у поясниці, возле позвоночника, вийшла. Його німці підібрали, вилічили, він прийшов додому, сюда. Женився тут, во время окупації, в нього син єсть, зараз в Запорожьє. А його, як наші прийшли, опять забрали в армію, так як офіцер він. Забрали і він убитий був. Ну, а жінка на його получила пайок, дєньгі. Так оце я помню, що був голод. Тепер у нас тут жила тьотя Соня. Вона розказувала, як люди голодували, страшне. Її сім'я тоже не голодувала – батько був учителем, а хто работав, давали. Давали на сім'ю, также і у колхозі. Хто работав, давали. Люди йшли работать - хоч на роботі давали поїсти раз. А старі умирали, тьотя Соня розказувала. На нашій вулиці, на Каблучках, ніхто не вмер з голоду. Я даже так в окружності, шоб хтось умер з голоду, не помню. Но знаю, що був голод.

У колгоспі почав працювати, о-о-о! Ще пацаном, на конях. Знаєте, любив коней. В 30-м году колхоз тут. Ще ото до війни каждому колхозу було доведений план – должні здавать коней государству для потреб армії. Їх отдельно кормили, отдельно обучали, но на прив'язі ж їх не будеш держать. І ото пацанам давали їздить на їх. Ото конюх дає і по цій вулиці туда і назад. Тоді приїзжаєш, почистиш його, помиєш – ухажувала дітвора за кіньми.

Трудодні нараховували. А потом нас брали на степ, щас тракторами полінкують, а тоді конячками. Знаєте, як полінкують? Така полінка, як плуг, іде сзаді мужчина, міждуряддя обрабатують. Вот посаджена кукурудза, напримєр, рядок тут і тут, щоб женщинам междуряддям не полоть, ми полінкой проходили. Полінка йде, сколько возможно коней в бригаді, 10-15 підряд. Вони пройшли, а за ними женщіни уже по рядку прополюють. Так підимають нас, а ми було у скирді позариваємось, щоб поспать. А нас підимають, тільки видно рядок, ще сонце не зійшло, і до 12 часов. З 12-ти до 4-х отдихаєм. Спи! Ну, діти ж не будуть спать, дурака валяють, а вони-то заснуть. Конюх коней годує, а ті, що за полівками, поїли, і лягають спать. А дітвора то, сидить наверху, лошаддю управляєш, щоб він не порізав рядок. І їдеш, засипаєш, а він – н-о-о, і дістане тебе батогом. Ви знаєте, шо таке батіг? Палка отака, а отут з кожи, наподобіє пльотки. Ти проснувся, а як засипаєш – кінь уже зходе куда-то, йому ж тяжело. Наверта, наверта полінку, щоб не порізав рядок. А тоді вже начав на тракторі, прицепщиком...

Коли почалася війна, я пішов в 7-й клас. Доучилися до осені, а тут німці. Розпустили нас учителя додому. Должен остановиться на учителях. Тоді учитель був культурна людина, до нього всі йшли совітуватися, як буть. То була фігура. А тепер? Учитель отвічав за больного... В школі нас розпустили, я дома сидів.

Постоянно нас забирали рить противотанкові окопи. Як война почалася, в школу осінню ще місяць пішли, а то на окопи. Тут у нас за селом проходило дві противотанкові лінії. Часть села, край, був знесений, потому шо попадав якраз... Ну, воно відстроїлось, рови за той... Каждому колхозу був участок даний. І от ми копали три метри глубини, там скос, ну, танки не могли пройти. Но вони десь обійшли, все равно зайшли. От я утром просипаюсь, а уже напряжена така обстановка, що чуть, вот-вот недалеко і самольоти бомбять... Кстаті, я раз хотів при бомбьожке закрить двері на застібку. Чую, самольот летить, щас буде бомбить. Я бігом закривать двері. Тільки закривать

– бомба розірветься, і мене відкидує, і так 16 раз я не міг закрить застібку. Тіки хочу закрить, взривною волной одбрасує мене назад. І от, просипаюсь, виходю, дивлюся, по нашому саду (сад був почти гектар городу), йдуть німці. Один заскакує: "Млєко, млєко!" Мати йому дала молоко, він випив. Кусок хліба схватив ("хеба" казав, а не хліба) і пішов далі. Ну, зайшли вони, утром пройшли, а потом – начинає йти колонна. Повзводно, чоловік по тридцять, спереді один. Йде колонна в кінці нашого городу. Ну, а мати каже – вигоньте корову. Ми з братом за коров. І тільки перегнали у суданку, там суданка була посіяна, – між ними пространство 5 метрів, чую – снаряд летить. І видно звідтіль, де окопи були. Відать розвернулись, і начали наші стрілять по ним. Снаряд попав в колонну, а там коні, підводи, і люди. Снаряд попав у колону, всеравно обминули, кому надо підбирають, а ті йдуть і йдуть. Строй не нарушається. І я побачив огонькі і дим, упав. А брат подумав, шо мене вбито. А він перельот дав, потом недольот дав, кажу: "Давай тікать, а то він накриє і нас тут. Будем тікать туди, відкіль стріляють". Подальше від колони, шо йде. І коли вони начали стрілять, колонна прекратила йти, – бачать, що він вже пристрілявся. А ми балкой вернулися додому.

А брат двоюрідний (що я казав, що він у нас жив), там цегельня була і був домік. І він ото там жив у доміку з жінкою. В його була кукурудза, він наломав, каже: "Ваня, візьми додому, одвези кукурудзу возиком". Привіз кукурудзи од його, скинув сьогодні. Назавтра, думаю, одвезу йому возика. Собрався тіки, а мати вже поїхала коровами на степ – но це було вже, як німці одступали, не в началі війни. А як ввійшли, як ми вернулися балкою, в нас розположилось чоловік двадцять німців. Настільки безпечно ведуть себе, бросають автомати, все роздіваються, покатом одіяла заправлять і на соломі сплять. Вони у великій хаті, а ми у передній. Були вони дня чотири, чи довше були. І ото, коли вони пройшли, 18-го числа, помню, а місяць забув. Наші оборону тут діржали 18 днів, а тоді наші начали наступлєніє. А німці уйшли, а румини зайшли. Я дивлюсь, конюшня була, окошки маленькі, і на всі чотири сторони мені видно. Дивлюсь, – п'яні наступають, матюкаються. А тут, на другій вулиці батарея стояла – чотири пушки і кони. Наші забрали у румунів пушки, коні, почепили і потягнули. Коє-які з рівчака п'яні попадали, поки проспалися. Ну, короче, вигнали німців за село, а самольотов літало до 100 штук. І подавляли наші зенітні батареї. Значить, тут є балка, і отам є балка. Уже як наших погнали вони в 41-м году, так вечором

вийдеш – все небо красне, горить! Ну, ми з пацанами собралися і пішли. Тут за селом стоїть танк – КВ, 34-ка стоїть. 34-ка, значить, представте собі таку картину: ударив снаряд у башню, відать ранив. Снаряди цілі остались, один танкіст возлє танка сгорівший, а другой одбіг метрів за 50. А тут окопи німців, німці підійшли руминам на підмогу. Наші під бугром так. А коней набито! Ними ж снаряженіє підвозили, все там... Коні лежать, пухнуть. А німці лежать на откритій мєстності, наші лежать в окопах. Значить, німці наступали. А на каждім квадратнім метрі падала міна, отак я прикинув. У всяких положеніях були люди, но їх вже після того прибрали. І пішли далі, далі, куди відступали. Відступали на Малу Білозірку, мєжду Балками і Благовещенкой, і ото туди, де там єсть розкопана могила, ото туди десь йшли.

Оце тут три танки – один уперся в окопи, німців, стоїть. А ці два – цілі, КВ - снаряд попав якраз в смотрове вікно, лежить командир корабля і йому в голову, розкидано мозок, всьо розбросано. І, видать, оце вони бросили, танк КВ (Клім Ворошилов). А 34-ка, – згорілі два танкісти, а танк цілий. Так ми ще стріляли з нього, а нас гонили. Там люди прополкою занімаються, а ми башню звращали, нема ж нікого: ні німців, німці вже пішли, нікого у власті нема, а одна дітвора. Багато побило, коли розряжали.

Німців не було у селі, тут комендатура оставалась, наші поліцаї. Поліцаїв було чоловік 10-15, бо у нас було аж три сєльсовєта. Управа була, де староста села був і начальник поліції. Вони багато і вернулися, а тіки повтікали відсіль. А були такі, що сообщали. Був такий, Міняйло Григорій, – він всігда казав, він знав, кому передать, а ті вже передавали, шо буде облава, ховайтеся. Ото облаву дєлають, а у нас було так сдєлано: підпол був, снімалося дві доски, там вирита яма. І оце як стукають – я сестру туди, а не то і сам. Закриємся, а вони заглянуть під кровать – нікого нема. І всьо, нікого не беруть.

Я вернуся тепер к тому, як я возик одвозив брату. Тіки на вулицю, а тут машина раз і давай у машину. Я вже поняв, – облава, надо рабочу силу, копать. Кажу, сейчас возик поставлю. А він трошки розговаривав, відать, поляк. Там хата стоїть, я возик поставив на причілок, а сам у сад як чкурнув. Утік до [супрягача], це так місце називається, де коровами работають: ваша корова і чиясь ще, як на волах оте, а то коровами работали. До супрягача утік, і там сидів...

За партизан можу розказати тільки єдінственний случай, що запомнив, – коли наші збросили парашутистів. Отут Павлов – Ніколай

менший, а старший брат його, забув як звать. І Юрко, його старший брат, тоже скинули. Ну, вони засікли, і обох німці забрали. Де вони їх діли? Вони оба работали з радіостанціями. Так той Павлов, а той по-моєму Панашенко. Їх німці забрали. А тут у нас не було партизан, лісов не було, нічого нєту.

А у плавнях тут оставлені були комуністи. Їх арестували, кажеться 130 з чим-то чоловік, і комсомольців. Їх розстріляли, там за Великою Білозеркою противотанковий ров був. Так вони, кой хто переховувався у плавнях, де море Каховське. Там росла лоза, верби...

Перед тим, як нашим заходить, нас евакуїрували в сусіднє село. Дід, баба, мати і ще одна невістка з дітьми. Дві корови, дідова й наша. Дєлали ото шатро, як у циган. А їздив танкєткою по вулиці, на танкєткі собака. І об'являв: "Виїзжайте, виїзжайте...", – я вже забув слова, но короче, нас просто виганяли. Ми у Велику їдемо, і гонять скот. І от наші самольоти, ІЛ-2 – прямо аж до дерев. А їдуть німці, і ми їдемо, і вони подивляться, шо скот гонять, люди і війська йдуть. І вони нас не бомбили. Ми благополучно доїхали 18 кілометрів. Дойшли до Великої Білозірки. Там материна сестра, а в неї начинався сад колхозний, починався в кінці городу. Там був домик, і вже там жили люди. І ми у дворі розположились. Продуктів ми набрали, нічого такого. І от десь часов в 10 дня йде у гражданськом і уже каже, шо совєтська власть. І ми на другий день вернулись в свою хату. Приїзжаєм, нема ні вікон, ні дверей, ні мебелі, нічого. А перед тим, як німцям одступать, вони дуже людей забирали. Я тоже був попав в облаву. Забрали нас і у скотарник у Ленінському, там де "Дружба" помістили. Я втік, бо шифер був незакритий. Поліз закривать, німець з автоматом підійшов зі мною, я поліз. І ще один товариш. Я поліз наверх, а коли спускався, так пригнув на другу сторону, побіг. По мені стріляли, але нічого, я вже далеко був. А получилось так, шо все вивезли, забрали. Коли німці виступали, то від етіх облав ховалася молодьож. Брат двоюрідній в началє войни був ранений, у щиколотку попало три пулі, коли він мостік переходив. Він вернувся, і його сусід, прийшли: "Ми будем у вас". Сиділи вони у погрібі, там було навалено гілок, і ніхто не подумає. І вони вмісто того, щоб у погрібі ховатися, забралися на горище, чи курили, чи боролися, чи шо вони дєлали... А німці не второпали, чують, шо десь хтось єсть і давай стрілять по вікнах, бить вікна. Вивезли все.

До мене, коли я утік до супряжки, тоже приїзжали два рази туди – раз машиной лєгковой, раз мотоциклом. Так я вам скажу, перший

раз як приїзжали, була копиця кукурудзи складена. Я сєйчас не помню, як вскочив у ту копицю. Вони мабуть замітили, і він – штиком. Я думаю собі, чи видержу, єслі то? Ну, не попав. А другий раз, я вже думав, шо не приїдуть. Я був зайшов у хату, а тут машина раз у двір. Це була крайня хата за селом, а за нею починався окоп, траншея. І мені надо було ускочить у цю траншею. Вони тіки зайшли, а до мене надо було пройти три кімнати. Я орієнтируюсь, вискакую в окно і за хату. Но я не всчитав одного, що шофер мене замітив, а два пішли. І ото вже як я вскакував в окоп, чув, шо пулі стріляли з автомата, пулі свістили. Вони не бігли за мной, а то постріляли і думали, що вже....

Голод 47-го року пам'ятаю. Але я даже не чув такого случая, щоб хтось умер з голоду. Але люди голодували, но ніхто не вмирав. Зайдеш – нема абсолютно нічого їсти. Пішов, лободи нарвав, зварив, похлібав. А тоді к весні, пішли вишні. Не було такого, як у 30-ті годи, такого не було. А у 47-м, послєвоєнний, вже не такоє було, хоча воно тоже тяжело було.

До войни ми жили погано. Як погано – матеріалу не було. Як знали, що привезуть, з вечора очередь. А тоді більше, більше. А потом началась війна.

До війни погано жили. Притісняли здорово крестянство, поетому дітей старались одправить в город батьки.

Після войни нас тоже, крестьян, придавили. На стройки багато привезли. На "Запоріжсталь", на ето... В том чіслє і я работав на заводі імені Баранова – "Мотор Січ". Мене тоже туди вивезли. Я формірував, ілі хромірував циліндри на самольоти. Ви не знаєте, шо це таке. Це покривається внутрі, аноди сталяться, хромірується. Це ціла наука. Вот я дєжурив там. Пацан був, 16 чи 17 років, работав. А потом утік, додому хотілося. Бросив все і додому приїхав. Койкого судили, ну а мені так пройшло. І не тільки я, а багато тікало. Потому шо тоді пайок давали, це після війни. З каждим годом, починаючи з 47-го, було поніженіє цін. І ми всі ждали – на що понизиться ціна. І вже при Брежнєві ми жили дуже хорошо. Як зі старими одкровенно балакать, то вони кажуть: "Ми і не знали, що жили вже при комунізмі". Почему? Ви пойміть, можете записувать ето, я не боюсь. Ми ні за шо не беспокоїлись. Наше діло було – виростить дітей. Государство, як виростуть, бере їх на своє обєспечєніє. Нас же государство і лічило...

Як заснувалася Мала Білозірка – це ви можете зайти в бібліотеку. Я читав статтю та таке: раньше сіль возили з Криму чумаки. І от вони останавлювались ночувати тут біля річки, на ночлег. Білозірку вродє чумаки назвали. Почєму? Із восходом Венери, ну як вона виходе утром, вони рушали в дорогу. Возили сіль волами. В основном, заселена Білозірка із Полтави, і із Чернігівської області. Ну січас воно здорово помінялось. А ще до війни, я знаю, в основном фамілії закінчувалися на "о": Чабаненко, Шевченко, Фоменко. А щас люди уїзжають, приїзжають, міняються... Так шо щас у Білозіркі мало осталося корінних жителів.

Пензій Домаха Микитівна, 1914 року народження, Пензій Марія Микитівна, 1930 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Домаха Микитівна: Мені 86 років. Тут і батько мій, і дід, і я, і всі ми родилися. І ніде ми не виїзжали. Всі тут жили.

До колгоспів ми самі жили. Пара коней була, дві коровки, був плуг, гарба, бричка, пукар для оранки. Були ми середняки. І беспризорний жив у нас. З батьком косили, возили було гарбою, молотили, коток був, котили. Грошей же не було. Так наберуть батьки у неділю гарбу пшениці, продадуть на базарі – от і гроші заробимо. Вівці ж держали, у шкуратяних кожухах і штанах ходили, а спідня одежа вся полотняна була. Мати було пряде і пряде, коноплю держали. Тоді ті коноплі порвем, повезем ото в балки, помочимо їх, привезем додому, порвемпорвем. І золою з соняхів (соняшників) вибілюємо. А тоді і сорочки і спідню одежу з цього мати нашиє. У матері ж машинка швейна невеличка була, так вона сама все шила споднє. Кайму пришивали.

У громадянську війну ми якось не голодували. Вівці у нас були, земля була і там і там, ми не голодували. Батько був на війні, руку йому ранило. Була одна дитина у них з матір'ю. Так він ранений був, у Дніпропетровському госпіталеві знаходився. А мати приїхала до нього, хотіла побачити, но розминулися – його вже відправили. Одну ніч вона там в госпіталі переночувала і приїхала. А тоді вже й батько повернувся додому.

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

Як колхози начались, так сьогодні спать лягаємо, а на утро дивимось – когось вже немає, вивезли. Один недалеко від нас жив, у нього трактор був. Трактор проїде, а ми на землю лягаємо і нюхаємо запах – це ж трактор проїхав...Розкуркулили того чоловіка і вивезли. А в дом його поселили бідняка.

А на вітряк возили муку молоть, хліб самі пекли. У колхозі скоро вже й молотарка появилася. Перві года у колхозі харошо ми жили, це до голоду.

Наш батько у колхоз зразу поступив. І ми пішли із сестрою работать, на конях. Підвозили до молотарки на конях пшеницю чи ще шось таке. У колхозі зараз було харашо. Обєспечили. Було ідемо додому – по цеберці насіння нам дають. А тоді, голод як настав у 1933 р. батько з голоду помер. Тоді жив у нас сирота, беспризорний (ми його взяли) – з голоду вмер. Він батьку помагав, косив, коней доглядав. Зробили труну з корита конячого, викопали яму недалеко і на возик поклали, відвезли і закидали, ні пом'янок не було, нічого.

Собрали дітей, отдали в приют. Оце сестру Марію, тоді їй було 3 роки, Галю. А мені було шось 15 год. Мати пухла лежала. А тоді якраз жито було поспівало. Так я їй картошки нарию, та картошки натовчу і жита, і таке сварю, а воно ж не зажарене. Коржики спечу, і з буряка листя зварю. Ласкавцю рвали, варили, їли. І так ми осталися живі. Сестра старша пішла в приют і забрала молодших Марію і Галю. Додому тікали. А тоді жито скосили. І якось стали жить. Потім мати пішла у колхоз робити. А там їсти варили із проса з отого, шо на мед давили. Зварять ото супчику. І їм їсти там давали і додому по стакану. Таким жили. Насилу дожили. Поки піднялися діти. Їсти у колхозі не було нічого, а робить надо було іти.

У 1933 р. до нас комсомольці прийшли. Полізли на горище і останній горшик з чечевицею забрали. А ще було, пригадую, у нас одна старушка сусідка дуже голодувала і ходила на поле колоски нарізать, так ті ж комсомольці по полю ходили і ловили таких.

Марія Микитівна: Вони ж, як у колхоз пішли, так батько у колхоз дві корови оддав. Усе забрали. Амбар забрали. А тоді мати хоч сарай продала. Та так ось як-то спасалися. Макуху брали, їли, перебивались. Поки ми на ноги всі зіп'ялись. Нас же п'ятеро було. Одна пішла в школу робить, другу одвезли на Кузьмену – в няньки здали. Ще одна кудись теж поїхала. А ми осталися з Марією. Красти ходили на степ. Узькоколейка була. Підемо з подругами

через узькоколєйку, в кукургузку підемо, наламаємо там. А мати цілу ніч не спить, дожидається та виглядає нас. Ми принесемо ото по клуночку. А потім, машинка була така, натремо ми кукургузку і мати кашу зваре і коржиків напече. Марія іде вже коров доїть в колхозі, а я помагаю матері. А потом вже колхоз став нам потрошку давать, помагать.

Я цілими сутками і день і ніч з курями і гусями у степу була, і тільки вісім трудоднів заробляла у місяць. Іще дід якийсь був, сторож. Тепер би ви сказали, як це – молоду дівчину на цілий день і ніч у степ?! А тепер получаю пенсію 58 гривень! І не добавили, як другим добавляли...

Марія Микитівна: Ми як стали на роботу ходить, так нам вже стали і кукурузки давать, і свиней ми держали.

Домаха Микитівна: Була у мене хвора нога, так мене колхоз направив на лєчєніє у Бессарабію (в Одеську область) у санаторій. Це якраз перед войною було у 1939 р.

Марія Микитівна: Про війну ми дізналися так. Сиділи ми, дітвора, у неділю на причілку. А за селом неподалік у полі стояли скирди пшениці. Коли самольот летить, як кинув бомби і загорілися ті скирди. Ми давай тікать. А увечері вже собраніє зібрали дорослих і об'явили, шо війна почалась.

Домаха Микитівна: А я ж в санаторії була. У 1939 ж році поїхала на леченіє. Санаторій був коло лимана. Вечором тоді дивимось – катера, катера...Ми зрозуміли, що война почалася. Ми всі плачемо. А врачі кажуть: "Не плачте. Всі будуть погибать і ми з вами". Тут підогнали машини і почали нас грузить, евакуїровать в Одесу. А тут бомбьожка. На баржу машини ті загнали. Накидали нам консерви. Вивезли якось в Одесу. А там вже по корпусах розпреділили нас. А потом в Одесі бомбили нас. Ноччю підогнали пароходи і стали нас грузить у ті параходи – "Леніна" і "Грузія". Нас погрузили, а одежу ні. Тільки нас погрузили на параходи, а тут німецькі самольоти. Наші одійшли в море. Поперед пустили підводні лодки. Понадівали на нас спасітельні круги...Як бомбили...Ми плачемо...Якось доїхали до Севастополя – не пускають нас, бо німці там. Послали нас в Новоросійськ. А тоді вже приїхали санітарні поїзда, біля станції як наклали нас, а потім вже по корпусах розвезли. Врачі пішли та купили там їжу якусь. А в пароході їхали, так воєнні нас годували своїм пайком.

У 1941-1945 рр. я ж була у санаторії, в Абхазії. Жили в Новому Афоні. Там голодували. Не доїдали. Но в совхозі там нам по 400 г

чорного хліба давали. А приварок був такий: насічуть капусти, кукурудзяної муки добавлять і кусочок м'яса буйвола. І ото ми ходили на кухню і купляли.

А потім я жила у квартирі ще з двома женщинами вже у Гаграх. Бо нажалувалася врачу, що з санаторними пагано обращаються, і нас переселили. Перевезли машиною в Гагри. Дали олії, мила, тарілки, вилку. Це не леченіє було, а одно мученіє.

Марія Микитівна: Може це, що під час війни було.

Домаха Микитівна: Потім одежу привезли з кораблів, а де моя, як вгадаєш? Так самі якось шили собі, простині рвали і з простиней шили собі.

Наші хлопці сторожували, з санаторію коней пасли. Одних хлопців директор - абхазець піймав у саду мандариновому, так засудив на год чи більше. Наших людей абхазці не любили. Того, що не доїдали, багато повтікало звідтіля. Ми утікли на Кубань. Прямо пішли на стацію, сіли на поїзд "зайчиком" і якось добралися до подруги, там і свати у неї були. Я работала на городі. Поки додому не приїхала. Хата під соломою, вікна побиті. Тоді почали свиняку держать, гроші появились. Хліба в колхозі мало давали. По кілу на трудодень. Получим та прикупимо.

У 1947 р. голод був. 100 рублів хлібина одна стоїла. Я поїду у Запоржжя, масло чи ше шось продам. Хлібину куплю за 100 рублів. А Марія з дівчатами десь ходила, колосків нарве ячмінних, натре. Каши зваре. А в нас предсєдатель був дурний-дурний. Та якось погнався за ними. А ми ж старші городами втікали, одну меньшу дівчину він догнав і батогом так вдарив, що вона й помішалася, а потім її в Молочанськ відвезли там вона і вмерла.

За те, шо крали, судили. Один раз йшли дівчата з роботи, а одна у відро взяла кілограм пшениці. Так її дитину дев'ятимісячну сестрі оддали, а її на вагонетку посадили і відправили.

Це ж німці, як вступили до нас, а підвозити снаряди не було чим. Так бистро построїли железну дорогу. В ній мотовоз і вагонетки такі маненькі. – вузькоколійку. А тут зима. Снігу ввалило. Так усіх підняли на ноги: і старих і малих. А мені було шось год 14. Так нам по 10 метрів снігу давали, і викидать.

Наших жителів евакуіровали у Велику Білозірку. Ми з сусідом у бричку дві корови запрягли і дітей посадили і так евакуіровали до переправи, у Велику Білозірку.

У нас німці і в хаті були. Один на машинці печатав. Не признавався, шо він по-руські понімає. А він був австрієць. Максим його звали. Він у Москві вчився, то дуже харашо по-руські понімав. От один раз сестра заходить і каже: “Саш, наші Токмак взяли.” А він так глянув, і бачить, шо нікого немає, тільки ми удвох, і каже: “Не Токмак, а Малу Токмачку”. А потім каже: “Не видавайте мене, шо я скривав, шо по-руському балакаю. Собирайтеся, завтра вас вже будуть евакуіровать”. А якось каже: “Матка, хай Саня тікає”. А той поліцай, шо був злий, по полю бігав, по кукургузкі бігав, шукав.

А тоді ж евакуіровали молодьож, майже всю вивезли в Германію. І Галю, нашу сестру, забрали (вона зараз у Криму). Вона работала на заводі, де ото очки виробляють. Ще є один у нас у селі, так у концлагері був. У нього і номер був. Є фотографія. Живий остався.

Провулок у нас тут був – весь попиляли, як війна почалася, весь був деревами закладений.

Перші прийшли румини. “Мамка, – кажуть, – яйка є ?”. Свиней позабирали у людей. Ріжуть їх. Гармошкою наігрують. Такі веселі... А тоді, як летить наш самольот, кукурузник наш, та так низенько. А через півчаса повертається. Та як бомби почав кидать. Скільки ж він там тих німців положив. І даже в кухню ту їхню бомба попала, все там розірвала. Наш дом горить, а ми ж повискакували з дома, давай тікать.

Наші ті руські, як зайшли у село, коли освобождали нас, так такі маненькі показались проти німців. У тих же і коні великі і абмундірованіє. А ці – ой бідні, і якісь маленькі такі показалися. Ідуть, правда, ще й співають. А наші жінки зустрічають. Та запрошують, хоч ненадовго, затриматися. А вони – ні, не можна. Так давали їм молока у котілок, і хліба, шоб по дорозі ж поіли, бо голодні.

Раніше, в гражданську, як ото колодязь був обвалився і вони (батьки) соломи на те, де обвалилось, кладуть, і мішки туди пшениці сховають. Оце в колодязі. Тоді ж не так ходили з піками, як оце потім.

Воно ж і свої. Наші поїхали в евакуацію, а сусідка прийшла і всі подушки забрала. А оце свиня у погріб упала, а там же ж і сметана. Так ото вона питалася ото тим. А мати гусей порізала, натоптали в відро та ото із собою забрали в евакуацію. А ще мати ягоди і сушку оце в підпіччя заховала. Приїхали – нічого немає. Оце свої. Все познаходили. У Великій Білозірці ніч переночували, а тоді бистро-

бистро за село і повернули додому тікать. Корови біжать, бояться, де стріляють. У нас і собака дома був, лежав під столом, так і їсти у німців не просив. Не захотіли ми іти в евакуацію. Повернулися. Багато не хотіло в евакуацію. Бо це ж могли самі через Дніпро переправитися, а нас би там поштурляли із плотини. Забоялися люди їхати в евакуацію. Нашим, шо поотавалися тутечки, чорні чи красні лєнточки прив'язували – предателям. До нємців такі були предані, шо куда тобі...Вони ще й раді були німцям.

Марія Микитівна: Красні лєнточки прив'язували. Оці поліцейські, якби живі були, так їх засудили б. Один поліцейський тут був, а тоді утік, а потом явився, бо тут же ж і батько його був. Так наш председатель хотів його схватить, а він втік. А жінки знали, де вони повтікали і жили, і їздили до них, тільки натихаря.

Домаха Микитівна: Були і наші предателі. Один при сельсовєтє був. Так ото як партизан. Доносив усе. А другий ще був – поліцай, староста. Та так людей обіжав...собака. Було, як дівчат одправляли в Германію, так він примчався на тачанке. "Де Санька?" А цей австрієць каже: "А Саня вмерла – туди". Так він, як на кладбище помчався, шукав, де вона вмерла. А тоді в кукурузу – дівчат половив, бив страшне, як пльотками. Вони б (німці) того не зробили, шо наші робили. Надзирали молодь, виряджали їх. Мліли люди коло поїзда у Пришибі, коли в Германію відправляли. А вони людей у товарняк, як ото собак засовували.

Насильничали наших людей, і німці, і румуни.

Марія Микитівна: А було німець поставе велисопед, або мотоцикл, вони ж тільки їздили. Хай сутки стоїть, ніхто не візьме. Хай тільки хто візьме – зразу розстріляють.

Домаха Микитівна: Було у цю, у громадянську війну, мати нас посадить у конюшні – там же чисто було. А один раз чогось каже: "Ану пішли в дом". Тільки в дом перейшли, а воно снаряд як вдарить у ту конюшню. Так би й розірвало нас, як би там сиділи.

А ще акація у нас була у селі – наблюдатель там сидів. Як залізе на ту акацію, а воно зразу бомбить начинають.

Домаха Микитівна: Бідняк – це той, шо нічого в нього не було. От у нас корову забрали, а бідняку віддали. А тоді дивимося, ми без корови, голодуємо, а той бідняк нашою коровою пользується. А ми середняки були – дві корови, пара коней, коток, шо молотили, гарба. Було поїдуть на степ, скирду привезуть, а тоді молотять. У куркулів були гарби, тачанки, по 3-4 корови держали, телята. У

одного ж трактор був. А у нас земля була у різних містах. Наша мати розказувала, шо землі не хватало, так вона десь брала землю на оренду, бо нам же ж на дівчат не давали. Тоді ж давали на хлопців.

Назва села Мала Білозірка – це ж от чумаки їздили раньше. Значить, вони ж чи на Волосожар, чи на якусь зірку дивились і, як до нас доїзжали, так малу зірку якусь бачили, а потім, значить – велику зірку. Так по зірці й село назвали – Мала Білозірка і Велика Білозірка. Назву старих вулиць не помню. А от раньше, до колхозів, наше село хутір називався. Казали "Поїхали на хутір". А от прізвиська різні є у селі. Одних фамілія, наприклад, Миколаїнки, а їх Стуси дражнили, той Шовкопляс, а його звали Заєць. А він обіжався. А тепер уже й онуки його досі Зайці. А нас Вакулки дражнили, бо діда звали Вакула.

Як виходила Марія заміж і свадьбу гуляли, а тоді пожила місяців скільки, та й бросила його. Плаття було біле, шовкове. Плаття самі шили, а вінок – сестра робила. Бричкою каталися, з гармонію. Тоді ж хіба сватали? Так, самі зійшлися та і все. Раніше не так сваталися. Тепер прийшли, поговорили. А тоді на розглядини ходили. Шо в них є. Чи корови, чи свині. До одного пішли на розглядини. Це старша наша сестра. Так вони казали: "Оце конюшня, будемо тут хату робить". А сестра моя каже: "Це вєчний раб тут буде ". І так і вийшло. Вона, як заміж вийшла, та як почали строїтись. А у нас вже дві корови було. Одну продали, та купили їй шохванер. Так от якось вона до нас прибіжить. А батько каже на неї: "До нас не ходи. Оце там в тебе корова, бери її і приходь".

Раніше ми до батьків на "Ви" зверталися – "тато", "мати". Не по-батькові. Усім у сім'ї батько руководив. Багато робили: і мати – по хаті, і батько теж чорноробочим – на степу робив. А діти гуляли, один одного гляділи. Було в нас дев'ять дітей. Троє вмерло. А тоді в приюті беспризорний у 12 год вмер. Я більшість споглядала дітей. Марію мати народила вже у сорок год. А коли бричку пшениці було повезуть продать, то і мати з батьком їхала – там шось вже купить, чи матерії, чи ще шось.

Я як заболіла, то парили ногу, та брали йод якийсь білий. А мати гукали знахарок якись. Один раз приводе із Псалтирьом бабу, щоб мене лікувать. А тоді ще якусь, а я була проти. Потім циганкою оказалась.

Зараз якусь пілюлю вип'єш, так і легше. А раніше ж такого не було.

Вагітні жінки ходили до послідньго. А роди бабки гукали приймать. Тільки бабки були. А було, що і з родов вмирали. Після війни у больницю стали возить народжувати.

А ліниві ще краще жили, як ми. Оце бідняки – ледачі. Вони свою землю оддавали людям. Їм і поорють, і покосять, і помолотять. Вони з половини землі жили, бо їм все наші, як кати обробляли. От батько наш – пооре було, посіє, а йому землі дадуть.

А на Різдво було наварять узвару, куті. Поставлять кутю у кутку. Дівчата ідіть "кудкудачить", шоб кури неслися. А ми : "Кудкудакудкуда". Нам дадуть по канфетику. А на утро дадуть кутю. Борщ їли.

Сахарин якийсь раніше був, у пилюльках. В узвар сахар не кидали. Не так як тепер.

Паску пекли як і завжди пекуть. Тоді понесуть, або повезуть, посвятять. І не їдять, а тільки уже у день паски, коли розговіювалися. Дід наш було і не постелиться, а так десь у кутку притулиться, бо паска... Тоді ж уже і м'ясо їли. Вижарки і м'ясо у погребі сохраняли, бо холодильників не було.

Мати нам усе варили, аж до смерті все сама готувала. І хліб було пекли.

Марія Микитівна: І бублики пекли. Замісять тісто, туди – і крашаночку і олійки наллють А сахарю не кидали. А тоді качають здорові бублики. А тоді – у піч. Укинули у воду кип'ячену. Закипіли, тоді витягають на дощечку, складають ті бублики, а тоді чи качанчики, чи соломки упхнуть. Вони прижарилися. А тоді ниткою різали. Хоч і без сахарю, а укусні були бублики.

Домаха Микитівна: А на сніданочок, плитки ж не було – в печі все готовили. Рогачем все у піч ставили. Картошку, буряк варили, пшоно. Хліб мазали цибулею. А тоді вже літом – на вулиці галушки варили.

У степ батьку давали кусок хліба, сало, то крашанки, цибулю. Бочонок з дерева давали – батько сам робив. У тикву пусту воду давали, бо в ній вода не грілася.

Батько і діжки сам робив. У них огірки солили. Помідори і дині, було, сушили, дольками. І сухими їли і розпарювали. Пасльон рвали. Мати його в гаршочки і в печі сушили. А потім пироги зимою готували з гарбузом і пасльоном. І з маком робили – бублики і пироги.

Ягід було багато у садках. А варення не варили раніше. Це вже після війни варили. Мати ягоди в бутиля клали і сахарем засипали і ставили в печі, запікали. А тоді сушку ще робили.

А кутю варили з ячменя. Пошелушимо добре, а тоді товчем. Товкли дерев'яною ступою, з акації. А після війни ще такий ломик був у нас металевий, теж товкли.

Їли всі разом, за круглим столом. У каждого ложка була і стільці було, батько сам поробив. Їли ми всі з однієї миски. І ото їмо – тихо.... Бо гріх був розмовляти, чи сміятися. Батько казав: "Коли я єм, я глух і нєм."

Було батько і бив нас. Було, як візьме батіг. А мати не била. Мене один раз батько побив. Я із дому тоді втекла, і прийшла вже у смерки. Залізла на грушу. А тоді той, беспризорний, що у нас жив, за мене заступився. Каже: "Давай я тебе на руки візьму і на піч однесу". Тоді дітьми не дуже дорожили. Багато заводили, а не дуже за ними ходили. Бувало мати кричить: "Дівчата, підіть винесте з хати з люльки на сонце". І ото воно висохне і його знову застілають, не стирали, як тепер.

Магазинчики вже до війни були. Там жидовка якась держала.

Марія Микитівна: Вона (Домаха) пам'ятає тільки ті магазини, які канхвети продавали (сміється).

Домаха Микитівна: Як ото знаєте – спекулянти були. Підеш, чи жидовка ото була – магазинчик держала. А ми матері кажемо: "Дайте копійку чи крашанку на канхвети". Мати дасть, підемо у магазин. Було на копійку 7 "монпансьє"могли купить. І тільки на Троїцю у "Чапаєва" був ярмарок. Так ми навпростець житами, навпростець, або їздили. Було на качелях, каруселях накатаємось за 20 копійок...Я – так на коня сідала. Любила верхи – чи на коні, чи на жирафі.

Люди набожні були. Я сама ходила "Дєви..." співала на Рождіство:

"Дєва днєсь присущественного рождає

І наш Бог, наш Бог родився, отрача влада, наш превєчний Бог..."

Оце в хаті прочитаєш, і люди дають, хто п'ять копійок, хто десять. 20 копійок заробляла, поки всі хати обійду. Це на Рождіство. А ще читала:

"Рождєство твоє, Христе, Боже наш,

Восія міра і світ разума,

Небо звєздам служащие,

И тебе кланяємось високо,...

Господі, слава тебе."

Вечерю носили. Було прийдемо, кажемо: "Прислав батько і мати, нате вам вечерю".

Ставляєш у мисочці. Груші там і кутя. Покуштували – в слідчу хату. Заробиш копійок 30. Раді такі...

Батьки наші тутешні. Хати самі строіли. Стара хата у нас була. Мати сюди, як прийшла, так хата уже стояла. А матері вже нашій сто год від народження. Грушу оту пам'ятаю, скільки живу. Хату з вальків ліпили. Вона під соломою була. А після війни ми стали требувать шифер з сєльсовєта. Половину шифера дали з сєльсовєта, а половину – з райісполкома.

Після 1947 р. при Сталіні були налоги: 200 яєць, 400 літрів молока, вовну треба було здавать. Так ми у татар у Криму купляли. За бездітність 18-лєтніх дівчат заставляли платить. А вже при Хрущові відмінили. При Хрущові і Брєжнєвє лучче було, не так, як при Сталіні.

А тоді ще були налоги з дерев. Так ми трактором багато дички повикорчовували. А літні люди казали: "Дивись, Батьківщину руйнують" .

Хати прикрашали рушниками, на підлогу сіно кидали, притрушували, мазали хати. Штори ж то тільки на праздник чіпляли, а тепер після війни вже – на каждий день повісили.

Ялинок не було. Празднували тільки церковні праздники– Пасху, Рождіство. Дуже постилися, говіли до Пасхи. Мати дуже виконувала все це.

Церква називалась Григорівська, а ще – Вознесєнія, Воздвиження – бо воздвигали хрест на церкву.

При колхозах у церкві клуб був, кіно там пускали, так лунко було. У "Калініна" церкву з хати зробили. І стали вже тоді дітей хрестить. При німцях церкви почали відновлювати.

Я казала, що не до попа ходила, а у священне місто.

Раніше і дощі було ідуть, і сніга великі були. Відрізнялася погода.

А як немає доща довго, так було гукають попа та ідуть у посєви – царино називали. І пєвчі співали, і ми всі йшли співали. А попи ж вони грамотні були, прогноз погоди дізнаються, і якраз під дощ вгадають. А тоді кажуть, що це вони дощ нагнали.

Ми самі і шили, і при лампі вишивали. От у нас ще і зараз подушки вишивані осталися.

А на кладовищі є хрест високий – "Тимофій Вертегел" там написано. Це у нас куркуль такий був. У нього хата була цеглова, черепицею вкрита. Ха-ро-ша, із полом кам'яним. Так його виселили.

Мати парки в'язала.

Забори з лози плели. Кілки забивають, а тоді лозою оплетають. Лісові були забори. На Пасху на хаті скрізь хрестики малювали.

Батько і мати із сватами гуляли. Сьогодні в одних, завтра – у других. Самогон варили із жита. Робили і з солоду (тоді не воняло), і з буряків варили. Я на свадьбу своєї дочки 100 літрів наварила. Ото карито таке дерев'яне, а тоді каструля, і трубка. Тепер варять з сахарю (теж не воняє). Квас робили із сухарів.

Хліб пекли з опарки. Опарку робили із висівок на хмелю. А тоді їх викачували, а потім сушили. Надумали хліб пекти – кип'яток, розколотили, а потім – муку. Воно сходить. Утром – у піч, і хліб готовий. По п'ять хлібин зразу пекли. Воно не бродило. Раніше мука краща була.

Клуб у нас був, гармошка, балалайка, постанова в нас була. Самі були – артісти. П'єсу ставили – "Наталка-Полтавка". До війни досвідки були. Хату наймали. Бувало, що нас, малих, старші проженуть. Там танці були.

Надумав там якийсь жениться, пішов на досвідки. Просить – викличте якусь. Вийде. "Підеш за мене заміж", – питає. Каже дівчина: "Не хочу". Він тоді другу визиває.

А бува й додому кавалер прийде. Це зустрічаються значить. А баришня всігда йому платочок давала. Бува вже і платочок грязний, а вона візьме, постірає, і знову, як прийде – дає платочок.

Росик Іван Антонович, 1926 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я місцевий, тут народився 3 июня 1926 году, тут хрестився, всю жизнь прожив. Мені зараз 76 год. Мій дід (Петро) з 1885 р. вже тут жив. А його батько – прадід Самсон – 1855 р. народження – ще раніше тут жив. А його батько – Сидір звали, – вже щитай, з 1835 года тут жив. Тут ще і хата його стоїть до сих пір.

Бабушка Параска, 1875 р.н., часто нам розказувала про свою хату – "йохимська" називалась, глинобитна, тільки під черепицею. А потім ми її перестроїли. Дід мій був унтер-офіцер – це, як старший сержант, у нього широка личка була, розказував, як він у імперіалістичну війну у 1914 р. з німцями воював. Був кавалерист, у царській армії служив. А у 1914 р. – демобілізувався. Баба Параска сама була хазяйнувала.

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

Отож народився я у хаті діда Петра. Там і батько жив. Хата у діда – коли двор зробили, відремонтирувалися у 1929 р., перейшли до іншої хати. Мені тоді три годи було. У діда Петра було три сини і дочка. Батько – старший був син. Тоді дід нас відділив у 1929 годі, дав лоша, корову.

Один директор у нас вивчав історію Малої Білозірки. Так передав і мені. Оце, як їхали чумаки, і у нашій мєсності вони ставали, як зірка появлялася. Це – Мала Зірка. А потім – ще й Велика Зірка . А до Великої Білозірки від нас, Малої Білозірки, 25 км. Оселялися тут вихідці з Балків. За мостом – старожителі жили. Старожителі – це люди “Калініна”, “Чапаєва”. А нас, малобілозірських довго хуторянами називали.

У 1929 р. началась колективізація. А у мого дєдушки було три невістки у дворі, сімейство велике – четверо коней, 3-4 корови, свиней багато бігало. А головне – вітряк. Як би було поділили це хазяйство. Ото ж дід Петро із синами Гаврилом і Василем був розкуркулений і висланий на сєвер, на Вологду, значить. Його ото вітром того вітряка понесло туди, на сєвєр (сміється). До десяти десятин землі було у діда. Це десять гектар на сім'ю, значить. Тоді ще він орендував. Оце я не хочу землі, а йому за неї сплачували – завозили зерно, солому. Ми осталися тут. Батька не тронули, він прийшов з війни по ранєнію.

У 1933 р. голодовка була. У колективізацію отець відвів лоша, бричку. А нас з-за діда Петра виселили на край села у хату діда Демида. Ми в кухні були врeмєнно з старшим братом Стехваном. У голодовку 1933 р., де ми жили, у діда Івана Демидовича, всі пухлі були. Троє вмерло просто у хаті цій демедівській. Народ падав, як мухи. Шукали, шо поїсти, і акацію їли. Мати моя поїхала с сестрою Марфою у Курськ з машинкою. Шили там і заробляли. А тоді вже скоро і батько вернувся, і забрав нас, і ми перейшли назад у нашу хату.

Був у нас такий случай у сім'ї. Якась банда перестріла нашу тьотку Миколіївську, вона увечері з хати вийшла, і не повернулася.

У колхозі багато працювали, не так, як тепер. В день по 17 рядків випалювали.

Батько перший виїхав у Запоріжжя на алюмінієвий завод. Працював там у отделі снабженія. А потім він і мого брата Стехвана забрав. Він там у Запоріжжі і у школу ходив. Временно і ми туди виїжжали з матір'ю. Та в школу я тут, у селі, ходив. І у війну я тут був із матір'ю.

Помню, як німецький бомбардіровщик першу бомбу кинув. Так, Гвардій Степановича жінку сусідську першою бомбою тією на городі і вбило.

Це я був значить у селі у 1941-42 рр. Помню, під час війни у селі німці нас пацанів заставляли полоть, за конями ходить. А у 1943 р. мене вже в армію забрали. Вечором з 27 на 28 октября 1943 р. освободили нашу Білозірку. А потім собраніє було і об'явили, шо наші года попали в список, кого у армію, значить, брать. Так нас хлопців по 17 год узяли в армію. Зразу на фронт не послали. Дня чотири нас обучали, а тоді – забрали. Оце сначала ми перейшли Малу Білозьорку, тоді – Михайлівку, потім Пришиб, з Пришиба – в Гольштек, тоді – у Молочанськ. В Нижньому Токмаку нас погрузили.

Як погрузили, повезли аж під Сталінград, у місто Красноармійськ. Це у ноябрі-началі декабря було. Кинули нас на Волгу. Казарми там були такі... – без шибок вікна, ні подушки, ні наволочки. Топить нічим. Утром нас усих на Волгу. І наша задача була – намить по вєщмішку картоплі мерзлої. Там ото, як одбивали Сталінград, ті мьорзлі вороха так і пооставалися. То ж ми каждий вєщмішок намиє. А то ж сидиш на нарах, а нам принесуть ужин у котєлку з тієї мерзлої картошки, шоб значить з голоду не померти, шоб у желудку шось було.

Потом перекинули нас на Кавказ, в Овчалу. Вінамін Худолій (друг, сусід), значить, пішов у стрілкову школу снайпером. А ми з Іваном Антоновичем Вертегелом (друг, сусід) осталися над железною дорогою у фінських доміках. З неділю були готовили нас на артілеристів. Жили ми там з маріупольцями. Так у Івана Антоновича 50 рублів (батько дав) маріуполець якийсь витягнув. Це були значить ми у Сталіні, під Тбілісі. Приїхав до нас полковник 32 дивізії (а я був, значить, у 10 запасному артилерійському полку). Вистроїли нас на плацу, як привезли. Питають: "У тебе яке образованіє?" – "Сім класів". – "Сюди ставай". "А в тебе ?" – "Чотири". – "Сюди ставай". Так нас там сформірували пацанів. А потім – мене в учебну школу направили. Хароша штука – два часа фізпідготовки, два часа – строєвої підготовки. А рядом 122-міліметрова пушка, на дерев'яних кольосах, навєрно Петра Первого. Закончив я ту школу, получив дві лички – младший сержант був. І на другий день вже маршова рота. Переділи в усе нове, як з іголки, на вагони і дванадцять суток возили. Завезли на форміровку у Дніпропетровськ, на вулицю Чичеріна, біля тюрми тут якраз. Я написав матері письмо,

шоб вона, може, приїхала до нас. Вона пока приїхала, а ми два дні побули і поїхали далі. Но там добре було, шо там був Васильєв, ми вмісті гуляли. Він там діжурив, так мати йому передачу для мене віддала. А тоді нас возили-возили у цих телячих вагонах. Вони так надоїли, по дванадцять суток ото. Вони двухярусні і нема ж нічого – ні постілі, нічого. А банку консервів американських давали жирних, і ми ото на чотири часті переріжемо. І давали півпачки ячнєвої крупи, "шрапнеллю" її називали. І прямо у Латвію нас. Зустріли нас там і зразу в ліс. Йдемо, вже снаряди летять. Закінчив же я на артілеріста, а попав катушечником. Морозов старшина прийняв нас. І всіх нас зробили связистами. В 799 полку я служив, связістом. Соєдіняв піхоту з артилерією. Шнури тягав до 1945 году. Перед 2 чи 3 мая нас зняли і перебросили у Бухарест. У фуфайках у маї місяці! Це, шоб там волненія не були у Румунії, нас держали. Відтіль вся дивізія своїм ходом пішла на Молдавію, на Дунай. Карлов нами командував. В Кішеньові ми робили парад для солдатів. Тоді перебросили на станцію. Це між селом Катеринівкою і Олексієвкою. А тоді мене забрали преподавателем в учебну школу, там я був помошніком командира связі – це у 1946 р. І по 1949 р. я у Кишиньові служив. А тоді ж тревога була бойова. Я був старшиной учебної школи. І послали нас у Румунію. Це уже другий раз. У 1949 р. оказався я аж під Венгрією – 17 км від Венгрії. Там воно шось получилося із Югославією. І нас під командуванням генерал-майора Троїцького у 33 гвардєйську дивізії там тримали. І до октября 1950 р. я там пробув. Ровно 7 год. Додому вернувся, думав, ну, всьо. У 1953 р. – з мене моряка зробили, послали у Севастополь. У Запорожжі був воєнком – і мій знакомий по Кішеньову там служив, от він мене у Севастополь моряком і одправив. На погонах в мене була буква "Т" – це старшина. Три місяці там пробув. А потім у Запоріжжі – старшиною на Уральські направили. Потім около 9 лєт я слюсарем робив на Паровозоремонтному заводі. А потім додому поїхав, у село.

Наші ж під час війни неправильно окопи протитанкові вирили, близько біля села. До Тімашовки і Орлянки рили, глибокі траншеї... Тому багато лишнього зірвали, все аж до Захарчинківської вулиці. А потім ще ходили ж люди колючу проволку розбирать. Так багато покалічилося. Та і тепер год 20 ще знаходять оці міни, там, де траншеї були, і на степу також. А ці окопи нічого не дали. Тільки народ заставляли робить.

Домнікію Пензій (жителька с.Мала Білозірка) Домахою називали, бо на кухні куховарила. А ще були – Колобками називали – дражнили. Дід жив – Мозуль дразнили по-вуличному, а фамілію не помню.

Вулиці називали по прізвищах. Оце – Пензілівська, а оце – Мозулівська вулиця. Скажи так – всі знали. Калиніківська вулиця була – бо дід жив Калиніченко. Харченківська вулиця була. У центрі було в нас баптистка жила, євангелістка. Так ту вулицю тоді так і назвали Венгалятівська. Де кантора була, зараз – це вулиця Щорса, а тоді – Верхня вулиця називалась. Дороги ж не було. А як профіль робили по вулиці. так одну вулицю Профільною назвали. Заборів не було, одні хати стояли.

Населялися у нас з Балок, де "Родіна" був совхоз, із Скельок. Це, коли ще моря Каховського не було. Там же плавні були, туди по рибу їздили, там і доярки були навіть. Людей взагалі раніше менше було. Поїдуть два хазяїна у Балки, привезуть короб риби, бо 7 неділь до посту до паски їсти ж треба. Маслом подсолнечним запасалися. Постували старі люди. Молоді не так, а от старі люди всі набожні були.

Досвідки ми наймали. Напроти Пензілів Бабичі і Завгородні жили. Було в них 12 дітей. А рядом бабка жила, самотня. Так ми у неї нанімали. До дванадцятої, двох годин ночі танцювали, гуляли, при каганці. Мені було тоді 13 років. Я добре танцював – "польку", "сербіяночку". Це при німцях були досвідки. А при колхозах – ні. Парубки одівали галіфе, сапожки, рубашку. А дівчатка – юбку там, чи кофту. Шо надінуть. А після війни вже клуби були. Там і кіно показували.

Ярмарок був у центрі до 1930 р., до колективізації. Кажду неділю був ярмарок. Тоді корова стоїла 25 гривень. А на 3 копійки бублики можна було купить, кіло канфет.

Старі люди весь час ходили до церкви, і паски і крашанки святили. Тоді і при совєтській власті не запрєщали.

Колядували. У діда Мозуля я, як колядував, стояв, так казав:

"Коляд, коляд, колядниця, добра з меду паляниця.

А без меду не така, дайте , діду, п'ятака.

А не даси п'ятака, візьму діда за чубринку і поведу на могилку".

Баба тоді виносить і горіхи, і гроші.

У 1937 годі директора школи признали ізменніком і забрали.

Тоді приїхала молодьож: Бехтір Трохим Олексійович, Бехтір Іван Фокович, Саламаха Мефодій Іванович, Ніна Олександрівна Волик, пізніше – директор школи була.

При “єжовщині”багато людей забрали. Було даже кузнеця забрали. Ну шо там той кузнець? А так – молоток поклав у своєй кузні, пішов, і не повернувся.

Податок на дерева був, помню. То ж дичку тоді повипилювали, бо не було грошей платить. Ще налоги були: 200 яїчок, 40 кілограм м’яса, молока треба було давати. Потім, наче, Малінков одмінив.

На все село одна газета була, більше ніякої інформації. І уже після 1960-х рр. тут тільки свєт появився.

Бакун Пантелей Васильович, 1925 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я місцевий, і батьки також. Селянами були, работали. Батько в 1914 р. воював, у плену був в Австрії. А потім я той город освобожав, де батько був у плену. Повернувся батько з фронту, женився. Перша жінка його вмерла, а тоді він пристав у прийми до моєї матері. А моя мати вмерла, коли мені було 5 год. Закінчив я 7 класів тут у нашій школі.

Помню, коли розкуркулювали, батька не трогали, він не багатий був. А тільки помню, як ми ще пацанами бігали дивилися, як в одних у 1930 році у дворі знайшли яму з зерном. А там і батько мій тоже був, і його якось сфотографували. А потім, коли німці прийшли, до них та фотографія якось попала. Це ті, що були розкуркулені, та поліцаями поставали, те фото десь знайшли та німцям показали. Це мені вже 16 год було. Прийшов, помню, той Андрій – поліцай із німцем, і кажуть батькові, шо ми вас арештовуємо. В сєльсовет повели, у центр. Я з мачухою пішов, а нас не пускають, б’ють. А батько каже: “Ідіть, а то і вам дастанеться.” Тоді 25 пльоток батьку і жінці одній дали. А потім вияснилося, шо сват моєї сестри і показав цю фотографію. Тоді у війну, не так німці, як наші самі на себе клевету наводили. А потім батько додому прийшов. Відпустили.

Початок війни помню. Неділя ж була. А ми ж малі. Не понімали, думали – шутка. У школі – розведчики були. І ми туди пішли. І у фізкабінет тоді як дали бомбою. А ми тікать.

[1] Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.).

У селі німці у школі розміщалися. Комендант жив у “Дружбі”. Німці ж – зразу хапали все: то крашанки, то молоко, а потім якось утихомирились. Тільки на окопи ноччю нас водили. Визвали нас якось. Завезли у Василівку, окопи рить на склон. А тоді наші почали бомбить. І нас почали евакуіровать. А ми з Ванею Хижняком втікли. Тоді багато наших у Германію забрали. Тільки один повернувся, а чотири – ні.

Наші оборону робили – траншеї копали. Партизани були, кажуть, у Балках, у плавнях.

28 октября 1943 р. нас освободили. А ми ж на степу були, ховалися. Потім в армію забрали. На Кавказ послали учиться. Вінтовку дали трьохлінійку. 36 чоловік було 1925 року народження. Пригадую, сидимо в окопах – плачимо – малі ж , хлопці по 17 год! В землянці зібрались, помню, питають: “Хто кончив сім класів?” “Я”, – кажу. “Будеш писарем”. А от якось ноччю підняли нас у ночну розвєдку. А я і связістка одна, Наташа, осталися. Сказали нам – сторожить. Довго тиша була. А тоді, як загуркотіло у 4 години ранку. А тоді знову тихо. Коли на утро – наші сунуть. І от з 34 чоловік вернулося 19. Ваня Завгородній прийшов – це ж друг мій – прийшов не живий, ні мертвий. Я кажу, – “Ваня, лягай, а я автомат почищу”. Питаю в нього: “Ти хоть стріляв?” А він каже: “Я не помню”. Це я, як у Севастополь вже попав, так обстрілявся. Був стояв 2-3 місяці на Сіваші. Мене там оглушило. А потім у Джанкой дошли. Його партизани захватили. До Сапун-Гори дойшли почти без бою. Місяць простояли. А тоді в оцеплєніє. Там доти з каменю граніту, метр ширина. Не проб’єш. 8 Мая нічого не взяли. На другий день приказ – наступать. Мене тоді ранило і в руку, і в грудь. Як вдарило не відчув, а от запах крові своєї почув, і помню, упав. Прокидаюсь, пече сонце, дівчата мене перебинтували, обмотали. А я кров’ю стік, заснув. Прокинувся – нікого нема. Тоді голос жіночий почув. Тягнули мене по землі, спасали. Попав я в санроту, у Бахчисарай, у польовий госпіталь. У Сімферополі пролежав місяць чи два. Багато там померло. Сапун-Гора – це ворота Севастополя були. Моряки ж прорвали оборону, і ото тоді тільки його взяли.

Під час операції всі груди мені дуже сильно хтось з медсестер перев’язав і я вночі ледве не задохнувся і не помер. А хірург мене якось пізнав, бо у Білозірці був, і знав батьків моїх.

А тоді в Молдавії були і Румунії, і Венгрії, на озері Балатон. Бої були дуже гарячі. А я наводчиком був. Знову ранило.

"За Отвагу" дві медалі я получив – за Сапун-Гору і Венгрію (за Балатон). В Югославії для нас війна кончилась.

Тоді, вже як війна кончилася, об'являють, знов артпідготовка – американців ми гнали.

Це, кажуть, Сталін хотів народ використать, поки розгарячонний, і всіх отих американців повиганять хотів.

А воно ж, розумієш, і до війни організм привикає! Ми вже до війни привикли! Під час війни у каждого чоловіка свій характер був. От Халамендик такий у нас, наприклад, був. Так жінку і дитину його розстріляли, і він тоді жестокий був дуже, безпощадний.

У нас хароше було снабженіє під час війни. Як йшли у Болгарію – так м'яса того ж не поїдали! І воно якесь калорійне було. Їсти не хотілось. А на Україні теж пайок давали, та тут всігда голодний був, хоч і американські консерви давали.

Після війни ще 2,5 года я ще кадрову службу відслужив.

Під час війни відношення старших до младших було справедливішим.

Після війни все було розбито дотла у Запоріжжі, я сам бачив. І треба було ж восстанавлювать. Та люди у нас тоді не всі були настроєні на Запорожжя їхати. Не хотіли тоді їхати. Заставляли. А тепер – наоборот.

Яременко Олена Юхимівна, 1918 року народження,
Єропунова М.О., [1939] року народження,
с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Яременко О.Ю.: [головний респондент] Батьки мої – Юхим Іванович. Мати – Єлизавета Степановна. Шо тобі ше надо? Бабусю звали Ярина, а дєда – Степан. А їхніх батьків я не знаю, не знаю. А своїх батьків...

Родилася я у Полтаві. А сюди переїхали – три года мені було. Ото то як голода були... у двадцятому годі... Так оце Таврія називається. Так у Таврії голода були. Так тавріческі люди – багато перевалилось у Полтаву. Там наймалися... Мамка тут з ним познакомилась і приїхали жить сюди. Так ото, шо я сама з Полтави родом.

20-го Мая, оце од 69-го году кажин год, кажи той... йменини справляють [сміється]! Ноги не ходять! Приходе дєвочка одна, каже:

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

“Бабушка, до вас завтра гості прийдуть”. Ну шо ж, давай шевелиться. “Вони зі своїми харчами”. – “ Ну то ваше діло як, а я...”.

Була мені така історія. У сільраді був... ну, товариш мій ... Написав мені відтіля з Полтавки, а фамілію не ту шо... Моя – Мареха фамілія – вона погана така. Сміялися з мене в школі. Він написав і нічого ж мені не сказав. А я пішла туда, а там хлопці молоді були, а я ж непогана була. Восімсят три, шо я погана? А ну їм це, представляєш? [сміється]. Обидва молоді сидять за столом, ану спитай? Подивились, подивились, а тоді на мене: “Так а вони розписувалися, а вони вас усинили?” – “Хлопці, чого ви до мене пристали?” Вони повилазили, прямо на пальці мені на той... Так я пішла кажу: “Шо ти то зробив?” А він: “А шо? – а він як реготить – так ти шо, прийшла лаять мене?” “Я не лаять, ну чо ж ти не предупредив? Вот такого мені позору!”. – “Та то вони, – каже, – влюбились в тебе та на ноги наступали” [сміється]. А ми вдвох увійшли. Одна сиділа, сиділа, баче, шо вони той... Я вже до порогу доступила і вони бросились стелить до мене. Вона каже: “Шо ви од неї хочете?” Так мені, [Боже ж] мій бере! Ми такого раньше... Тепер кажуть, тоді такого “А чо їй придумалось?” Вони поки на неї подивились, – я втекла. Так, а не сказали, приходили до його сюда. Могорич, шо дали ж мені [паспорт тоді]. Каже той: “Одна якась рижа”. Та ж вони знають, паспорт же їй давали. “Одна рижа, – каже, – отако... А ми поки на неї подивилися, а вона...” [Сміється] Ото тобі така історія! У мене історій дєтка, кіно можна зробить!

Було мені годів чотирі, чи там п’ять, а тоді десять хай було, – їсточки хочу. В однієї баби було двоє дітей – хлопчик і дівчинка менше, а той більше. Піду там, сидю цілий день. Ти представляєш який народ був! Цілий день з дітьми гуляю. Вона раз іде, другий раз іде, хліба такі куски – в помийницю. Тоді дасть дитині [нерозбірливо]. А я сидю, сидю, граюсь. Тоді іду додому, реву. А мамка ще віника дасть – “Не ходи! Хто тебе посила?” І на цім краї така була. І туди піду, і там не дадуть їсти. Отакі куркулі були. Да й тепер такі. Такі оце тепер оп’ять при цій власті! [запис переривається]

До церкви ходила. Ходила я ще за тієї власті, як дівчинкою була. А стала власть інша – церкву розібрали, розікрали, хату построїли. А там тільки гніздо осталося. Нема нічого з церкви. А як прийшли німці, построїли церкву отут-о. Як іти по нашій вулиці, з краю хата, ото там була церква. А як наші прийшли, вирядили. Так ото тепер в Середньому приході.

Одна баба розказувала – вивозили сім'ї. Сім'ї три вивезли. Ось, які люди чесні були. Тепер би так не довезли. Три короба нагрузили людей. Ви не знаєте, шо короб таке? Ну а як вам називать [сміється]? Хвіра, хвіра... Да... Рая робила з дівчатами зі своїми. І дождь дуже був. І вони з кураю зробили курінь і сиділи. Одна виглянула: "Ой, хвіра!" А ті полякались та думають, шо то таке "хвіра"? Наші то знали. Короб у нас називається. Так оце і я тобі кажу. Ну чотири колеса і ото так [доски], може бачили? То три короби ото ж нагрузили, три сім'ї. У одних було три чоловіки, в других чотири. Ну хлопці, чоловіки там... Тепер ото ж ця баба прийшла... Вивезли кілометрів за двадцять, чи шо може за піісят. Отут за Веселу. Степ такий був. Раньше степів бґгато. А тепер люди ж ростуть і землю ж більше забирають, в колгоспи забирали. А тоді гуляла земля. Чи там не гуляла, в оренду. Я було питаю в баби: "А шо таке оренда?" – "Ото багач, багато в його землі, так він дає тобі з половини, чи там як"... Повезли серед зіми і серед степу скинули. Три чоловіки... Три чоловіки, а їх тридцять було... Так оце б тепер ото скинули. Та вони б їх повбивали! А самі б поїхали куди і очі бачуть. А вони ж поскидали дітей. Снігу отак! Світа не видно! А та вже там тьотка [Нінка] мені та розказувала – вона прийшла нишком, куркулів же ненавиділи було. Це вже тепер як ця власть стала, да стали являться то... Так ото така історія. І ото так люди страдали. А куркулі, які день і ніч робили, а як мій батько пив – голодні ходили, холодні ходили. Царство небесне! Гріх згадувать, а я згадую, згадую.

Таке тоді було... Ти мене [побила], а я тебе, розібрала та і все... Один той, товариш признався товаришові, шо десь у його там закопаний. А він жінці, а вже жінка прийшла та братові сказала. А їх прийшли та розкуркулили. Голих і босих повигонили на той, на сани і пашол...Отаке робилося. От тобі історія.

Читала як виводили, як дітей голих викидали на двір. Шо робилося! Один чоловік був бідний. І ото поки стягавсь, поки стягавсь. А ті куркулі вже почули і продали машину, шо молоте – раньше ж ціпами молотили. А він купив машину. Ну тільки купив. Літо побув, людям почти даром молотив, то шо поможе там, чи шо. Його розкуркулили. А син вліз в оцю власть. Його вигнали, жінку і дєвочку. Вигнали, вивезли аж на Сибірь. Жінка вмерла. А там десь на Сибірі [у Дві Богородиці] висилали ж куркулів. Там мужики з горя розпилися. Той чоловік уже з дєвочкою тією носився, на роботу брав її. Ну величенька, вже 12 год було, боявся, шоб нічого не було з нею. Ой,

Боже-Боже! Та й узяв, а тут же начальники прийшли. А той начальник, шо казав: “заховай дівчину”, так він її у воду опустив. А той ходе і ходе, і ходе! А воно там у воді сиділо і захололо. Умерла та дєвочка. А той начальник уже одвів його, так тоді написав йому другу хвамилію, звать, якийсь там умер у їх. І на ту адрес, він на ту область і послав. А цьому ж додому хочеться. Та й шо ж ти думаєш! Прийшов, тільки в перве вікно заглянув, а таке [кричить]: “А-ай куркуль! А-ай куркуль прийшов!” Він пішов, пішов, пішов до тієї [нерозбірливо]. І начали його шукать – облава. А він спустився в болото і за куст держався. А син його рідний, такою ломакою спрягав його, що він цей [сидить], а він: “Ой, Коля! Ой, Коля!” Ото такі книжки писали. Самі робили і самі писали. Поняв? Десь писали, а тут були читали [нерозбірливо]. Носять, возять, купляємо та й читаємо.

Я у школу не ходила! Ні. Читати я сама навчилась. А Марійка [сестра] ж ходила в школу – вона старше на год. Мамка вчать, а вона “ні бе, ні ме”. А мені не давали ходить – ні в чому було. Мамка приїхала, в мене все було. Старшій сестрі пооддавала. На виріст раньше шили. А меншій в цій. А сусідка казала мамці: “Не давай, бо тобі не буде”, а вона: “Та він, – каже, – як надо буде, купимо”. Та й надо. Вона [сестра?] ходила, під загатою сиділа з однією. Ми з мамкою в гості шли. Під загатою – то сміття таке клали, не було заборів. І вони повиривали там і сидять. Почули, хто йдуть, виглянули, а це ж ми. Мамка: “А ви чого тут сидите?” – “А ми сидимо, поки в школу ітимуть, тоді будем іти [до ...]”.

Вона нічого так і не вивчилася. А я ото, вони там [вірш] дуже хороший був, вони там читають. А я вже – ле-ле-ле! Мамка: “Перестань”. За віник і до мене. Ото так. Читаю харошо. Не розбіраю де рускій, де український – читаю та і все. Я то понімаю, дешо, ну не по-руськї, а так – як читаю. А писать – погано пишу, пишу – погано. А гроші, – [аби получить].

Робила я в колхозі, ти знаєш, з дванадцяти год. На ящік становилась, крутила крутілку з бабами.

З якого году колхоз у селі? Та, наверно, щє з 29-го, бо 30-го вже ж голод був. Як це? Ходили по дворях. Хто не хоче записуватися, так грозили дуже там, чи шо, чи як? А то викопували в людей і хліб. Оце ті – ну, багатші люди. Воно то куркулі такі були. Оце коли сказав по радіо один, каже: “І тепер куркуль – той, шо робе як віл – куркуль! А той – каже – пив-пив і город пропив”. А тепер, – каже, –як стала оця власть, що землю ділить, а він город відібрав. І напився за той город,

шо пропив. Землю вже одібрали. В каждого ж земля. Отак і тоді. Люди багаті були, а ми бідні, бо батько пив, не прохмелявся. Оце у нас тут були сіни. Як уже тобі розказую, шоб усе порядком було. Не буду ж із пісні слов [викидувать]. А заспівать могу таку шо... [нерозбірливо]. Ну ти ж не перебивай. Як я кончу, тоді питай, це. А я не знаю, шо казать...

Ну да, оце ж про колхоз... Пішли в колгосп, стали обходить, обірать. Дали зразу нам повен чулан, оце був чулан. А тут один чулан там той... стіл стояв, а там повно хліба було... Приїхали, забрали все чісто. Нас сім чоловік було й забрали. А в людей то було позакопувано в погріб. Ну як і в тому тепер [ступенькі], а то в погріб – земля була. І ходили з залізом, пробивали дірки, вибирали хліб. А одні люди наховали хліба в полову. Квасоля, хліб ото [...]. А сусідка заявила й прийшли, забрали. Що ж тобі дали там, жменю муки, чи шо?!.. А люди померли з голоду. І батько, і мати, і діти повмирали. Одна. Двоє осталося. Так одна така старша, з мого году, а одна зовсім маненька. Може, годів два було, манюсєнька дитина. А ці померли всі.

Ото таке робилось. Робилось таке, як тепер...

А у голод тридцятих годів, що ж там казать? Голод. Люди падали, як мухи. Сім'ями випадали. Я ж уже тоді дєвочка була. Ну з 18-го году... А чо це вам так казали, шоб про трицаті годи взнали більше, да? А-а. Багато людей померло. Багато. А ми б тоже померли. Так [татко] був в магазині сторожем. Уже [...] була. А там і свині були. Там одна тьотка коло їх ухажувала. Свиней годували макухой. У нас [рачки] були. А ми... Вона старше на год. Я руководила, я така... поодривали [підлатку]. Оце [на шубі], шоб не видно було, а до тіла. Зімой то прийдем, пече, попримерзало!!! Ото макуха. Ви знаєте макуху, чи ви не знаєте? Да тепер нема макухи! Сміття якесь такого. То круги були такі здорові. От ми вліземо в діжку, достанемо той круг, тягнемо суди за [сміється]... Мамка "Шо ж ви попроснулися?" – а як їсти хочеться? Я така їстівна була, не дай Бог. Уміраю з голоду. Беруть той... Курай ви не знаєте, що колюче таке котиця, трава така – курай. Товчуть у ступі. Лободу мнуть. Ліпеники мені. А я опухла. Марійка як розсердилася, закинула і ступу побила, і все... "Я не їм нічого, і не пухла! Не надо ото зелень їсти!" Коровка була в нас. Так ото вже акація була, кашка цвіла, так ми вже кашку зваримо їсти. Як локша. Ой [сміється]! Господи прости. Спасибі, шо ви нагадали. Я вам усе розкажу.

А чого голод був? Того голод був, шо [нерозбірливо]. Багато же куркулів було... І вони повлазили... От уже забуваю. І його недавно вловили. Ну як оце не надо, – надумаю, а як й надо. Так він ото там усе врем'я, мабуть самий главний був, може коло царя того, коло Сталіна він був. Забула як його фамилія. Так його вловили уже перед цим... уже Брежнєв був, перед цією властю. Ні-ні, це ще Сталін був. Я забула. Це брат мій у Запорожжі, так сестра матері його жінки замужем була у Москві. Так вони ото всі вздохи знали. Як приїде брат і роказує мені: їхав Сталін попереду, а ззаду їхала машина, а той шофер у вікно – зеркальце і зпереду і ззаду. І він отак у дзеркальце побачив, шо отак націляється на Сталіна. І взяв у кувєт звернувся. А ті ж побачили, шо машина перекинула. Так ото... От хочеться сказать, ну крутиться на умі, ну не скажу і все. Так ото тоді його вловили. Так ото тоді вже взнали чого голод.

А оце як война була в 40-му годі, – тоже він зробив. Я не знаю чи це перва вона була. Навєрно перва война була, а тепер оце його вловили вже після войни. Ото договорився Сталін з німцями на скільки год м'яса забрать, муки, чи хліба, всього. А він... От отак у голові крутиця, хочеться сказать і не могу. А він, шо робив!? До води зробив міст. І ото у воду спускав ті... ну вєщі як нагрузять у короб, він у воду. Як нагрузять ті того, пшениці у вагони, не у короб вже. І ото туди цілі ешалони правили, і правили, і правили. А чого ніхто не бачить, чи як? Чи може він тоді сказав на тому, як уловився? Я не знаю. Я не буду казати. Но ото знаю, шо война ця через те началась, шо він ото шпіонив .

Я оглухла при німцях. В Германії мене [визначали] три рази. Два раза нічого, а на третій раз оглухла і оніміла.

Я три місяці не балакала і не їла, лежала лежма. Сестра сліпа, дитина у неї восім місяців. Брат був дурний – Іван. Хотіла казать не Іван, не Іван, а так. Макітра, дитина плигав, здоровий! Мамка на костилях. Отак я пережила! А я лежма лежала три місяці!

Так оце отак ніж устромлять, а тоді [нерозбірливо] ложечкою-ложечкою – [нерозбірливо] ото так. А в [усі] дірочок не було. Та ще пішла на комісію. Так мене поліцай одвів, а воно отак із горки так як штурнув, шо котилася мабуть цілий кілометр. Побилося! Чотири нас було. Одна не пройшла, тоже стара така як я. Чи глухенька була, я не знаю, чого вона не пройшла? А ті дві показали мене, а я розбіраю, шо вони будуть у Германію – воно і по нашому і по їхньому. Ото таке було. Хух...

Там дівчата були такі, шо можна було в Германію вислать. А в мене п'ять калік і мене в Германію висилають. А це й же брат був, що у Запорожьї, він же пацаном був, його не взяли наші. Сказали: "Молодий". Так він було каже: "Тікай! Як ти не втечеш, то пали наші. Мене заберуть хоть німці, хоть наші прийдуть". Уже ж, войни годів три було, чи шо – він же ж підріс. Коли таке я спаслася ж од того. Тікала. І у тій стороні була. І в Михайлівку пішки ходила. Ви знаєте, де Михайлівка? Далеко. Аж пішки ходила, ноччу! Тепер як вздумаю, так трусе мене. Німці лазили кругом, а бач, а я пройшла – мені нічого не було. І робила й на дорозі у німців. І там одна робила, відсіля тягли ту..., вона була учьотчіком. Ну ми познакомилися, я така – з кажним язик найду. Думаю, вона мою адресу узяла, а її. Адрес забула, а в пам'яті при той... І ноччу пішла, і постукала до тієї тьотки. І відчинила тьотка [скоро]. Кажу: "А Лєнка?". – "Лєнки нема, уїхала з батьком (батько був партійний, а вона комсомолка), а я каже з свекром, 93 годи свекру, так не хочуть везти туди". Так я в неї дві неділі жила! Кормила мене. Оце вийде на вулицю до людей : "Не поїхав [нерозбірливо], не поїхав". Ото дві неділі. А я тоді уже як кинулась. Як уже так трошки власть [нерозбірливо]. Поїхала туда, а сусіди кажуть: "Її нема. Тільки дід умер, зразу її забрали". Так і не поблагодарила! Ото таке було. Так я значить ото в госпіталі робила. А тепер получаю 37 гривень...

Ото перед тим, шо наші вже вступали, так тоді як вже вступили, так врачі тут були. В госпіталі робила. Ото ж і глуха була і німа була... І німа була, а робила в госпіталі. Заставили мене робить! Тоді такі були люди. А тепер думаєш, шо свойого не посилають.

Мамку заставляли їм стірать. Мамка стірала, чіхолки позбивала – стірала. Тоді ж машинок не було. А воєнне стірать?!

Тепер ще, шо тобі розкажу... Як началась война, то сестра осліпла. Осліпла сестричка... Зведені ми були. Вона з 17-го, я з 18-го. У войну осліпла, войни не бачила. Настало так трошки... Наші погнали в Рогачику, було, чотири місяці в Рогачику билися. 70 чи 100 кілометрів туди до Рогачика. А тут уже ж, вона ж сліпа п'ять год була. Я повезла її в Мєлітополь. Мєлітополь, чули? Хоч не знаєте де, так чули. А тоді ж ми їздили – поїзда, на який почеписся. Да я почепилася, то три дні каталася. І туди, і там не злізу. Та плигала з поїзда. Отак-о коліна побила. А тоді там міліція за мною слідила. Я хліб продавала, масло. Я побачила, шось вони мацають мене... Думаю: "Це б якби, яка сказала – влюбився?" А я ні!!! Поставили сестру продавать... А вона

попродала і грошей нема. Каже: "Забрали і пішли". Люди забрали. Голод же ж був тоді. Ну вона якась така була. А вже виписали з больниці. Так ми... Я її, [нерозбірливо], подушку й рядно через плече, її попало туди, де тюрьомщіки зачинені. Тікаю ж од міліції. Продрала спину, а ніхто не задержав. Так мені нада. Така я щаслива, шо не займають мене. Вона тоненька пролізла, я всю спину обідрала.

Як я їздила до неї, так стрілася з інвалідом. А він з Білорусії, інвалід. Той без руки, той без ноги. Сіль возили. Тут наберуть у Мєлітополі, а там продають. Я вискочила туди, у ту проволоку, а вони стоять там із мішками: "А чого це ти тут лазиш?" Кажу: "А де я?" – "А то тюремщіки там такі". – "А я не знаю, мені нада тікать". – "Од кого? От міліції?". – "Да. Хлопці, – кажу, – а ви не знаєте дороги на Плодородіє?". – "Оце, – каже, – прямо". Де той Мілітополь? Плодородіє тут недалеко. За обід дойшла до того, [однесла]... Так я як прийшла до додому, так тиждень отак пальчиками не могла [...]. Тепер як заболіла нога, подружка одна: "Ото, – каже, – сіль тобі дає" [сміється].

А я ото скільки надивилася з нею [з сестрою], шо ж їздила ж туда, возилася. Ну вона довго бачила, а тоді оп'ять осліпла. Робили операцію в Запорожжі. Так уже не довго жила. Мабуть рак опустили, бо опухла.

А після войни як ми жили? Та отож так і жила: сліпа ж, тобі кажу, крива, а я одна тоже глуха ж була. Тоді їздила в Запорожьє та там лічили мене. Сказали: "Вас не можно вилічити, у вас уховиння зглохло". Якби зовсім глуха була на одне вухо, так лучше було. А то туди гукають, а я туди дивлюся. Мамка було кажуть: "Ти вже [нерозбірливо]". – "Та шо я буду ото тако ходить. Чого це раді? [нерозбірливо], хай не кричить". Ото таке. Іди отак після води. І тепер піду після води. Ой, як вздумаєш ото, так не дай Бог! І тепер піду.

Бідних не було – всі однакові. Кто менше робе в колхозі, у того й менше є. Я одна прокормила п'ять... От бач, тепер не прокорме жінка, бо роботи немає. А я одна робила, і глуха була, і німа. Одна робила і кормила ж сім'ю. Дадуть хліба – по кілу давали. Тоді як уродило, і уже трохи горо... государство підняло... Заводи підняли, усе так. Так нам одразу дали по три кіли. А я саме ходила беремєна, мало робила і заробила 20 центнерів хліба. Ти представляєш?! А Маруська ж лежма лежить, мамка на костилях. Ну мамка хоть їсти варила, то шо. І коровка ж була. А я беремєна була, 20 центнерів! А люди тоннами, півтори тонни получали. А я... А тепер, шо ж ото

тепер робиться?! Скільки звонять і звонять, і досі безробітні. Шо ж робить? Попродали.

Главне діло – "Молода Україна"! Яка "Молода Україна"? Ми при Сталінові із шкури вилазили! Ти знаєш, 200 рублів того, продналогу, 200 крашанок, 200 літрів молока, 40 кілограм м'яса, іще й бєздєтность. Нема ж у мене дитини – бєздєтность. Ох, як пришли два до мене. А я на печі лежу, до того живіт болить, до того живіт болить! А вони прийшли: "Альона...!". – "Ах, разблядь, вашу мать, іди ти на!!! На, я вам, [бляді], дам бєздєтства, вам [бездєтству]!!!" Та за ними як схватилась з печі, вони собрались і побігли. Приходю, мамка стоять от так на рогачі: "Чи здуріла, чи шо?!" – "Шо здуріла!? Чо здуріла!? Який дурінь оце таке зробив? Який дурінь? Оце в тебе бєздєтность. Чого це раді? Скажитє пожалуста?" Ну, пішла в кантору, робила там, робила, приїхали з району. Ось парторг підходе: "Олено, надо бєздєтство"... "Тобі бєздєтство надо, [нецензурно лається], на тобі – бєздєтство". А він ходе, а я за нам. А була там одна подружка, та прийшла тоді, каже: "Шо ти ото чудила?" – "Ото ріжуть ножем, лучше б вони 500 наклали продналогу, чим ото таку чортівню, заніметься". Ну... Так вона було. Воно було у Гришки не було дітей, оце в Маруськи, а сестра вмерла... Так вони взяли хлопця воспитувать. А Гришкі бездєтство, а йому підсказали – ти ж дитину воспитуєш! А тоді не став платить, а то 300 платив!

Єропунова М.О.: Да, я знаю.

Яременко О.Ю.: А я і разу не заплатила. О, як би тіки хто нагадав!

Єропунова М.О.: Ох, важко, Боже!

Єропунова М.О.: В калхозе ти работала?

Яременко О.Ю.: У колхозі я робила, можна сказать, більше кухаркою. Літом кухаркою, а зімой свинаркою. Ото як стану плакать, шо мало. "Так ти ж кухарила". – "Та я ж, дєвочки, так подумайте, сім'я така, чи я ото отак зімой сиділа, руки склала? Ну, скажитє пожалуста?" Усі получають по 50 по 70, мені оце [50] дали. А другий раз... [починає плакати, запис перервано].

Єропунова М.О., перепитує: Гатовила чьо єсть?

Яременко О.Ю.: [Звертається до Циберт В.М.]: Тобі ніхто не розказував? Так оце послухай, як я розкажу, тоді ще і бабка розкаже. Як є врем'я вам? Не кончєте сьогодні, завтра будете ходить. Ну таких як ми мало. Там отам є баба Настя, [Митчіха], так з нею не побалакаєш. [Запис перервано]

Так от, надо назбірать кураю колючого, яму викопать і катьол. Вони не знають курай, а я їм же розказую, шо я їла його.

Єропунова М.О.: Да, правєльно, правєльно.

Яременко О.Ю.: Но оце ви харашо, шо до мене попали. Я ще не позабувала, толком розказую. Ну ми з бабою варили, вже до сих пор так і не доварили [сміється]. Да. Варила шо – галушки, локшину. Нада нарізать, 20 чи 50 чоловік, самій ручками нарізать, тоді курайцю назбирать. Ну шо ж топила, топила. Тут дощік. Тай затушив, ніззя. Я взяла тазок, а не знаю ж ете паливо. Пішла, налила в тазок, а то бінзін. Я так... А там і попілу не було, щоб ото там ужару не було. А так сивеньке тіки. Шоб ото, була я нахилилася, хоч згоріла, хоч калікою була. Отак не дошла до плити, воно як бахнуло!!! Я як закричу! Хлопці вискочили! Я кинула, тазок горить: "Шо ти там брала, чо ти не кажеш нам", – "Ви не даєте мені. Кидать галушки, а жару нема. Шо ж робить?" Отак я робила, кухарила! Нароби, наріж... Приїдуть...

Один раз не посолила картошки, так усі мовчали, а один таки сказав : "Олена, ти знаєш, шо ти картошки не посолила?". ["...., пошли ви подалі!"]. Якщо там – "Олена, солоне..." – "Я за вкус не получаю, пашлі ви..." Оте як бросю: місяць не роблю. Просять уже, і прєдсєдатєль, – не йду. Вони шо підловчили, я вже їх угадала. Беруть на бригаду зразу кухарить. Я вже там галушок намісила, тільки кидать, ось проходе тракторист, [під но.... ссссь!], і несе. Я кажу: "Я оце очі повидираю. Ну шо це? В самом ділі". – "Я ж не винуватий, мене послали. Ну шо ти. Та не балуйся" [сміється]. Отак кухарила.

По рецептам нічого не варила! Тобі ще раз кажу – борщ ото варила, буряк, капуста. Буряка не було. Чогось мода не була на буряк. Капуста і те... А тоді один бригадір прийшов обідать, а нема ж в борщі: "Ой, – каже, – а я люблю з буряком". Кажу: "Так а де вони? Я ж не їздю по буряки". Так він мені цілу бідарку привіз. Хлопці: "Ой, добрий! Добрий!". – "Так якого ж ви не привезли мені буряка [сміється]?" Так ото ж, значить, борщ з буряком, капуста, картошка отакісінька. А де ще меньша, лежить у землянці. Мені ніде дітися. Хлопці: "Шо то за картошка?" – "Вона тебе займа?" – "Ні". – "Ну так і ти її не займай". Позбираю, тоді наварю вареничків їм. А то я варила, придумала голова, як косовиця була, людей отак було! А як отак самі, там 10-15 чоловік... Блини часто пекла. Ну не було такого. М'ясо давали, то по кусочку м'яса в борщ. А такого, нічого ніякого рецепта я не знаю. І ото тепер крутять люди. Я і тепер не знаю кру-

тить отих, нічого не знаю.

Кажу одному: “Скільки часов?”. Він каже: “Двоє”. – “Дай мені одні”. А він: “А ти [нерозбірливо]. На ось-ось! На!” [Сміється]. А я прийшла, а хлопці реготять у мельниці: Слава [Бобровний], той [Бурдельний]. [Бурдельного] мабуть ти застала? Та як сміються. Кажу: “Чого ви зуби скалите?”. – “Та шо ти там розорялася?”. – “А шо я розорялася! Він часів не дає мені, а я йому [даю]” – ото така якась. Ну не хватає... [нерозбірливо]. Надоїло, вже смєну здаватимете тоді [хоть підміна на день]. Ну ніхто не хоче. Так я ж вам не каторжниця. Наклала кураю кругом кабиці, чи там дровець, чи там шо, наклала. Кабицю обклала, підпалила, сама і пішов. Приходю до вулиці, [дід] їде, продукти везе увечірі. Ну получів раньше, а може поки дома там шо. “А чо це ти?” – “Та вже надоїло, іду, хлопці вигнали мене”. Приходе. Приїжа туди: “Хлопці, йдіть продукти знімайте”. – “А там десь Олена”. – “Так вона [нерозбірливо]” Не йду на роботу. Приїхав предсєдатєль. “Мене хлопці вигнали!” Приходю... Таке ж поки сидю-сидю, та нада ж іти. “Шо ж ти брешеш, шо ми тебе вигнали?” – “А ви накричали! Ви ж кричали на мене!” [Сміється]. І згадують...

Так ото таке діло. Кухарила, значить, я кухарила! Нічого тобі харошого не скажу. Як уже стали плити оті, уже мене не брали. У мне оказалася хвороба така, – я гикаю. Гикала так – [показує як вона гикала]. Ото ходю по вулиці і гикаю. Та це воно не так... Воно як гикаєш, так було побачуть, плачуть, ото от тієї гикалки...

Я якось прийшла до свахи. Сваха каже: “Свашечко, приходь, підемо поговіємо”. На Покров, чи на якийсь празник. Я прийшла. Вона каже – я заболіла, така негодна. Я пішла сама, а розгикалася. Гикала ото: га-а-а, га-а-а! А люди всі до мене кинулись. Я вийшла, а вона так з-за вугла! “Якого ви чорта виглядаєте? Людина заболіла! Шо вам нада?” Та й пішла, та й більше не ходила, прости мене, Господи! Ні говіть, нічого. Тепер ноги одібрало, так не говіла, нічого.

Єропунова М.О.: А ти слихала, тепер в Чапаях церква? [запис перервано]

Яременко О.Ю.: Святі празники признаю, як хтось скаже. Аякже!

Єропунова М.О.**:** Паску, Троїцу, Рожество – це все ж празники, Хрєщеніє, Благовєщеніє. Она сама нє пєкла паски. Нєвєстка пєкла. Куди ж она спєчьот? Она уже старая... Уже нє помнит. Разкажи, как ти пєкла паску?

Яременко О.Ю.: Паску по рецептах пекли, давали мені рецепт. Шось там пачку маргарину, кажется, двісті грам. Десяток чи дванадцять крашанок. Сахару... Такого-сякого. Та в духовку. На всю духовку пахне... [запис перервано]

Хата моя стара то, стара. Так а [стеля то] нова. Тут, знаєш, які були ото акації? Отако! [нерозбірливо] Отака хата була. Це у войну розбили. Так вже після войни зробили. І там ловко в мене поприбілено, зала називається. Ну, не таке як у людей.

З чоловіком я... Мені ворожій сказав, шо хазяїна не буде, а діти будуть. Вот так [сміється].

Єропунова М.О.: К ворожею хаділа, когда молода! Циганка на дороге встрєлася, і такая, папутная...

Яременко О.Ю.: А-а! Я родила вже у 44, у 34 годи. Робила ж у тому, кухаркою. Та каждий підщипує, а я з пацаном. А то пісня знаєш шо... Я хотіла швидше проспівать і забула, шо "Козак молоденький, не бійся, козак молоденький нічого не зробить..." Ну це вона тоже так... А мені ж молоденький і зробив! Та двоє. Отак [Сміється]. Ну да він хотів, да я не схотіла. Я не хотіла і не любила. Я заради того тільки шо... Ну не має одбою! Кажне лізе, а я не хочу: "Нашо ви мені жонаті здалися". І ревнували жінки до мене: "Та для чого ти його Миколою зовеш, а мене тьоткою?" "Бо як будеш робить у бригаді і тебе налаштують звати". Ото так.

Іду на базарі: "Олена, от кого діти?" – "От тебе". – "От кого діти?" – "От тебе". – "Та єдить твою мать, я тебе... Я он в "П'ятирічкі" роблю, а ти у "Сталіна". А я кажу: "А я тобі носила [нерозбірливо]". Та подружка як прийшла на степ, як розказала, рачки бригада вся падала. Каже: "Ну, шо ти чудиш?" – "Хай не пита. Одному сказала, другий не питатиме" [сміється].

А приймала – був у мене один. "Гєнка, піди корові поклади". Корова була, та отак кине! Мамка приходе: "Хто то корову [...]". [Сміється] Отаке. Так я [отак] прожила. А тоді вивів з тєрпєнія: голий, босий був. Оділа, обула, як не трудно було, а [стягалася]. Вже хлопець був, так я, мені таке на Гришку получала 50 рублів. А тоді ж гроші – 20 копійок хлібина. Не так як тепер. Так я його обула, оділа, та й вигнала. Так прєдсєдатєль колхозу і сільради, й бригадір, приїжали поїхать розібраться. "Я, – кажу, – шо сама його викинула, чого це я буду чоловіка держать?!" А бригадір сердиться [сміється]. Ото таке було мені. А тапер же... [запис переривається].

Один парєньок приходив. Я й його і любила, і в його і жінка була.

Так по-харошому з ним. Жінка вмерла, він прийшов. Я кажу: “Знаєш, шо! [Алюська] ти мені наравишся, так у нас не получиться”. У його дівка вже й парубок. Ну ще в [армію] не забрали, це при німцях. Кажу: “А в мене сестра Марійка ж сліпа [...], і мамка, мала, – я ж не бросю. І ти дітей не бросиш”. Так ото і роз’їхалися. А тоді вже приходили, як я вже на ломаках ходила. Кажу: “Куди, заміж?!”, а він: “Та я б вилічив...” – “Та як би можна вилічитися, так я б і сама лічилась. Ну воно ж не вилічується”. Ой! Любила мою історію, тільки той!

Єропунова М.О.: От уже старая...

Яременко О.Ю.: [...] І в одіяло я тепер ним укриваюсь, вона не схотіла брать. Каже: “Тьо, у лавці є атласне одіяло пухове – 94 рублі”. Кажу: “Бери купляй”. Усе їй давала. І вона тепер не взяла мене туда. Не схотіла, чи я не знаю. А передає і хліб, і камси і того...

Той раз [нерозбірливо] наділа. А тоді вони пустили паніку, шо вона мабуть чохнулась. От сміялися, кажу: “Добре чохнулась, шо вирядила”. А таки цей узяв, шо вона ходила. Живуть харашо. Ото таке.

Синочок в мене вже вмер. Оце вже третій год іде. Сама ж осталась як палець. Із невісткою жив. А тепер ні. Думаю: “День 40 святих”. Кажу: “А чого це ти довго”. – “На работі, – каже, – був”. І оце ж поки вийшла – нема. Це ж думаю: “Празник, він пішов у хату”. А його у чотири часа серце схватило, у його сильне давлєніє і він...

Єропунова М.О.: Невестка у нее с Ивано-Франковска. Сестра у неї тут умерла. Вона плємянніка воспітала.

Єропунова М.О.: Лєчітца к тебе ходят? Лєчітца! Говорют, лєчит, вот горло шишкі полєчіт, шишкі там поотпадают. Говорят – лечітца ходять к тебе?

Яременко О.Ю.: А-а, ходять.

Єропунова М.О.: А где єтому научілась?

Яременко О.Ю.: На це не вчаться... Це од Бога дано.

Єропунова М.О.: Ето от Бога дадєно, дєтка.

Яременко О.Ю.: Помацаю, проходе. Молюся, а як же не кажу? А ти вмієш “Отче наш” [до інтерв’юєра]? А ти чуєш кругом балакають, шоб учились? А один прийшов із хрестиком, Василя Касяновича онук.

Єропунова М.О.: Ага.

Яременко О.Ю.: Галькін син.

Єропунова М.О.: Ага.

Яременко О.Ю.: Малий ще був. Він не ходе тепер – Вовка. Ви

знаєте його? Василя Касяна.

Єропунова М.О.: Ну знаю! [Запис переривається] Лічіть как ти научілася?!

Яременко О.Ю.: В однієї заболіло горло. Вкусила пчола, чи шо, опухла ота... Каже: "Кума подивися, он щось". Я так помацала-помацала, а воно взяло пройшло. А воно може хтозна чого пройшло? А вона уже й паніку пустила. Одна там каже: "Ой, дитина хвора", – "А Олена ліче" – каже. Приносять, приносять. Мамка старенькі сидять,   ось іде тоже бабушка старенька: "Бабушка я до вас", а я йду з городу. Вона каже: "Ні, он баба йде, ото та". Так і ходять і січас. От...

Єропунова М.О.: ... Ну і жила та в [Раєвой], а там бабушка одна такая потєшная – вот как она. І вот пришла... ну к своєй родствєніце: "Поля, дай мєнє мазі, рожу полєчіть". А я сіжу, вот так, да говорю: "Ой". Просто навєрно такая шутная. І я пашутіла, гаворю: "Ой! Поля, дай єй мазі, рожу палєчіть. Да ти, – я говорю, – не скажеш – Мілька, палєчі". А она: "Мєня, – говоріт, – ну палєчі". Я вот так рукой сделала. Гаварю: "Только вєрь. Штоб вєра била, што ти вєриш, што я палєчю". І вот так дєлаю: "Фурі-мурі, фуріпа, пурі-пурі фуріпа, фірі-пурі пуріпа, фірі-мірі фі [спльовує]". Пашла бабка заснула і куди рожа дєлася. А я вот етат, ну нічо, так видумала. [Запис переривається]

Єропунова М.О.: Вилічилась как ти? Вилічилась от етого, што не ікаєш щас? Само по себе...

Яременко О.Ю.: Гикаю. Та гикаю і тепер, тільки менше. А тепер, ще он зіму не давали мені топить, ще Гришка був. Зіма була – 22 градуса. Вони мені – відеречко отаке на два дня. Так я тоже, як той, так тепер бахаю. Так оце коли сиділа на порозі як розбахкалась. Маруська з роботи приїхала та під'їхала: "Шо таке? Тепер же не холодно!", – "Ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-баа!!! Ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-баа!!!"

Єропунова М.О.: Така у нєй хвароба.

Яременко О.Ю.: Ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-ба-баа!!! Як запустю у воздух. [Запис перервано].

Шию я сама. Щас я тобі покажу, в мене плаття є модне, не тіки ти модне носиш! Я не любила. В мене подружка: "А шо ти таке носиш?" Ото як дівкою я ходила, така, шо монашкою звали. [Плаття показує]. Сама шила, у мене башка работає, ніхто не учив.

Єропунова М.О.**:** Она і в школу не ходила, а пишет і читаєт.

Яременко О.Ю.: І сказать найду шо.

[У дитинстві] не було таких кукол, як тепер, і очі хитаються і все. Назбираю такого лахміття... дрантя... Нароблю кукол. А хата була як у Тараса Шевченка, бачила? Низька, вікна такі маленькі, під соломою... І там десь я ховала від батька кукол. І пропали кукли. А мамка мене дуже лаяла... Було мені вже сім чи десять год, а я все з куклами. Та, Марійка, вже шось робить, а я все з куклами. Вони мене лають. А тоді пропали кукли. Я думала, це вони, аоказалося, подружка моя забрала, Любка. А Марійка ходила гулять туди і вгадала. А мамка мене як кинула, вдарила, так я дві неділі лежала пошти, дуже кістку забила, за ті кукли, отак.

А плести навчилася, сестра була старша, батькова. Вона мене чогось не любила. От вона плете, а я, було, сяду. А вона одвернеться. А я ж трошки побачу: "Ага, устромляє голку..." Голок не було. Піду, нарву цурпалки такі, наломаю, з віника такі голки. Беру з ряднинки нитки, в клубочок і плету. Мамка каже: "Що ти там робиш?!" – "Нічого!" Опять Марійку вчать, а я сидю... Вони прилізли, а я ряднинку... Вони за віник, і по руках! Вони полізли, а я опять нарвала клубочок..."Що ти там робиш?!" – "Нічого!" От злізла, а я вже стіки-то наплела! Отаке кругле виплела. "Так а чо ж ти не сказала, я б не билася!" – "Ага, не билася, а я не хотіла казать, я ж не знала, чи получиться, чи ні..." А тоді як стала більше, попросила, хтось мені дротик зробив, і ото вже плела носки. Носки починала од п'ят. А тоді показали мені п'ятку, а тоді сама зробила, так і плела. Сама плету все. Я і кружева плела. Та як не було простині чим латать, так я з рушників оці вишивки поодрізувала... А отам у тій хаті кружево на кроваті, піди подивися. Я голками не могла в'язати, а крючком в'язала кружева. Вишивала і мереживо.

Шить навчилася сама. Я ж тобі казала, така калєчь була! Руками сама шила з дєтства. Кукли зразу шила. А тоді набрала матерії, шерстянки. Така красива! Руда і якось синенькими, синенькими, така красива! Тут модістка одна ходить. "Тьотко, Ходорко, – кажу, – пошийте плаття!" – "Та воно не вийде." – "Чого не вийде? Чотири метри, широка". А я здорова була. "Не хочете? Завтра надіну плаття і побачите!" Руками пошила. І отак ніточки поробила із того... "А хто то тобі пошив?" – "Сама, а хто!" – "Так а машинкою?". А тоді Маруська набрала матерії отакої. Кажу: "Що ж ти набрала?" – "А мені сказали, хватить три метри". Кажу: "Та шо ж? Це вузеньке!" І ось вона приходе: "Не хватає"... Взялася якась жінка шить. Так вік шила!!! Я їй кажу: "Іди ще півметра добери". І така здорова баба була.

І шила машинкою, і не тямила, скільки на плаття надо...

А тут іще одна була модистка. Кажу: "Пошийте мені кофту". – "Та воно не вийде!" – "Не вийде? Я завтра пошию дві!". Так одну пошила з рукавами, а другу – з кусочків. Ото пошила.

... Люди дружні були. Ми ж у колхозі робили. Дружні. Ну коли там яка з якою подереться, чи шо. А як вони деруться, якщо [...]. Одна кричить: "Ти он у плетеній спідниці", а сама в плетеній: "А оце яка в тебе?" Баби було падають, кажуть: "Ти вєчно влізеш!". Ось одна купила плаття і прийшла каже: "Як надіть?", – "А як, наперед ні, назад надо застібать". Тоді шось непоналадили: "Ти дурочка". Я кажу: "Ну і шо, шо я дурочка, так не ходила до тебе плаття надівать"... Ото таке значить, я й книжки... Тепер, бачиш, нема таких книжок...

Колхози розтягли. Хто робив, я напримєр робила, шо мені попало – нічо ровним сьотом. Попала земля – 8 гектар. Так це ще давно було. Ну годів п'ять чи десять, тільки началась та власть, і ото ж платили по п'ятсот рублів. Тепер, оце в осінь, так найняли наші землю не в колгосп, а там так. Дали подарок мені на 9-те харошій. І півтори тони, чи ячменю, чи пшениці там дадуть. Ото тепер таке. А так шо попало? Корови розтягли, трактори розтягли. Отут дід робив шофером усе, шо йому попало? Та вобще, тут два, чи три шофера були, і трактористи були. А ті шо були порозхвачували...

Єропунова М.О.: У неї і медалі єсть – "За доблестный труд". За роботу.

Яременко О.Ю.: Я була на свадьбі в одних, і співала. А тоді пішла до куми, а вона була в лавці. Да приходить да каже: "Ой! Кума, ти там співаєш і всі роздівляють рот – ну, ну хто воно, ну де вона?" А вона приходе така : "О! Не знаєте, то Олена Яременкова співала". Отак оце і ви пишете, да ?

Єропунова М.О.: Да, да, я сразу дадумалась, што записуют.

Яременко О.Ю.: Оте, шо кажу, усе пишете?

Єропунова М.О.: Да.

Яременко О.Ю.: Так воно може й не надо казать? А оте, шо я матюкалась? [Запис переривається].

В мене і книжечка є, можу показать, шо я артистка.

Єропунова М.О.: Заспівай їм пісню.

Яременко О.Ю. [Далі співає пісні]:
...Котра моя пара.
Я б же твоє личко та й намалювала.

Я б же твоє личко та й намалювала.

Не буде діла, нема голосу [продовжує співати]:

...Личко калиновою, брови осоковою.
Пішов козак яром, дівка – долиною,
Пішов козак яром, дівка – долиною,
Іди-йди, козаче, плакати не буду.
А я молодая без пари не буду.
А я й молодая без пари не буду.
Ой, до мене ходять, щовечора ходять,
Коні вороненькі за собою водять.
Коні вороненькі, хлопці молоденькі.
Коні сизогриві, хлопці чорнобриві.
Коні сизогриві, хлопці чорнобриві.

***

... Далёко, подальше од родной земли,
На дне океана глибоко спокойно лежать корабли.
Там руськіє сплять адмиралы и дремлят матросы вокруг,
У їх прорастають корали на пальцах розкиданих рук.
У їх проростають корали на пальцах розкиданих рук.

Когда засипає природа и зоркая всходит луна,
Матросы погибшего флота на скалы выходят со дна.
Морскіє матроси бездомні, матроси не строються в ряд.
Царю они песен не поют, і Богу молитви не творять.
І тихо ведьотся беседа, и яросно сжав кулаки,
Про тих, хто їх продав и продал всю ночь говорять моряки.
Про тих, хто їх продав и продал всю ночь говорять моряки.

Вони вспоминають ту суму і чесную храбрость свою,
І небо вітчизни любимой, і гибель в неравном бою.
І небо вітчизни любимой, і гибель в неравном бою.

***

Приказки вам ще розказать? Я раньше все помнила, а тепер забуваю. Ну ото вони прийшли і питають: “Можна сідать?” А я кажу: “Сідайте, і дивіться на сволок, шоб було старостів штук сорок!” А вони сміються.

Єропунова М.О.: Ну ето свати, старости. Штоб сорок сватов било.

Яременко О.Ю.: А ще щось, не знаю, а заспівать можу:

Моя мама ланкова, а я в її ланці,
Мама лежить на печі, а я на лежанці!

От заробите [сміється]!

Батько робе, батько косе, а я [...] ношу
Батько їсть, а я ні – не дають вони мені.

[Сміються]. Ну, ви попали на бабу!

***

Ох, яблучко через тин висить,
Пусти, мамо погулять, Роман свисить.
[Сміється]

Ой, піду я до млина до високого.
Там побачу Василя кароокого.
Ой, піду я до млина до низенького.
Там побачу я Івана красивенького.

На млині я сиділа, блини їла,
Як угледіла Микиту, із липи я полетіла.
На печі я сиділа, їла калачі,
Як угляділа Івана, я і впала із печі.
На млині я сиділа, млини їла,
Як угляділа Романа, із млина я полетіла.

***

А от ще одну хотіла проспівать:

Буряки я копала, буряки я копала,
Бу-ряки я копала, а, де більші, – в торбу клала.
Бу-ряки я копала, а, де більші, – в торбу клала.

Я їх в полі не лишила, я їх в полі не лишила.
Я їх в полі не лишила, всі додому поносила.
Я їх в полі не лишила, всі додому поносила.

Як вдалася самогонка, як вдалася самогонка,
Як вдалася самогонка, й уся ланка напилася.
Як вдалася самогонка, й уся ланка напилася.

Бригадір, голова, бригадір, голова,
Бригадір, голова, ще й з району було два.
Бригадір і голова, ще й з району було два.

Стали вони розмовляти, стали вони розмовляти,
Стали вони розмовляти, мою ланку вихваляти.
Стали вони розмовляти, мою ланку вихваляти.

В тебе ланка – п'ятисотка, в тебе ланка – п'ятисотка,
В тебе ланка – п'ятисотка, бо вдалася самогонка.
В тебе ланка – п'ятисотка, бо вдалася самогонка.

Стали вони розмовляти, стали вони розмовляти,
Бригадір каже судить, бригадір каже судить,
Бригадір каже судить, голова каже простить.
Бригадір каже судить, голова каже простить.

Стали вони розмовляти, стали вони розмовляти,
Стали вони розмовляти, ще й міліція – до хати.

А я з того перепугу ставлю літру, ставлю другу.
А я з того перепугу ставлю літру, ставлю другу.

Ой, там за байраком вся управа стоїть раком,
Ой, там за байраком вся управа стоїть раком!

[Сміється] Шоб ви оці пісні мої всі передали по радіо! Шоб я почула!

Єропунова М.О.: Вона ж наушники одєнєт і будєт слухать.

***

По садочку я йшла, два платочки знайшла.
Розв'язала кінчик, милого поклінчик.

***

Я по вєніку ходила, вєнік вимочив меня.
Я багатого любила, бєдний виручив меня.

***

Ой, козаче молоденький,
Ой, де ми будем всю ніч спать?
Я у гаю-гайочку темнім, зеленім,
Ти ж моя люба й дорога.

Ой, козаче молоденький,
Ой, що ми будем підстелять?
Стели ряденце під моє серце,
Ти ж моя люба й дорога.
Стели ряденце під моє серце,
Ти ж моя люба й дорога.

Ой, козаче молоденький,
Ой, чим ми будем вкриватись?
Я шинелькою, ти нагайкою.
Ти моя люба й дорога.
Я шинелькою, ти нагайкою.
Ти моя люба й дорога.

Ой, козаче молоденький,
Ой, хто нас буде будити?
Голуб загуде, він нас розбуде.
Ти ж моя люба й дорога.
Голуб загуде, він нас розбуде.
Ти ж моя люба й дорога.

Ой, козаче молоденький,

Ой, чим ми будем вмиватись?
Ой, я росою, а ти – сльозою,
Ти ж моя люба й дорога.
Ой, я росою, а ти – сльозою,
Ти ж моя люба й дорога.

Ой, козаче молоденький,
Ой, чим ми будем витиратись.
Я рушничками, ти – кулачками,
Ти ж моя люба й дорога.
Я рушничками, ти – кулачками,
Ти ж моя люба й дорога.

Ой, козаче молоденький,
Ой, що ми будем снідати?
Я бєлу булку, ти думай думку,
Ти ж моя люба й дорога.
Я бєлу булку, ти думай думку,
Ти ж моя люба й дорога.
Ой, козаче молоденький,
Ой, чим ми будем припивать?
Я руську горьку, ти пий карбовку,
Ти ж моя люба й дорога.
Я руську горьку, ти пий карбовку,
Ти ж моя люба й дорога.

Ой, козаче молоденький,
Ой, де ми будем тепер жить?
Я йду до роду, ти йди до броду,
Ти ж моя люба й дорога.
Я йду женитись, ти йди топитись,
Ти ж моя люба й дорога.

Ой, козаче молоденький,
Ой, там холодная вода.
Я тобі скажу: плигай відразу.
Ти ж моя люба й дорога.
Я тобі скажу: плигай відразу.
Ти ж моя люба й дорога.

Мене смішить ця пісня, не дай Бог, отакі і тепер є хлопці! [Запис перервано].

[Далі співає, нерозбірливо, розряджаються батарейки під час запису]:

В чистом полі там верба, без коріння, без верха!
Без коріння, без верха собі вдовушкой була.
Собі вдовушкой була, к трактору гулять ходила.
Ой, до трактора гулять ходила.

Трактор – гулять ходила, трактор – тіки любила!
Ой, да трактор, тіки любила!
Трактор тіки любила, з тракторщиком спать лягла.
З тракторщиком спать лягла, два синочки родила.
Ой, да два синочки родила!

Два синочки родила, і Ванюшу, й Василя!
Ой, да і Ванюшу, і Василя!

І Ванюшу, й Василя по базарю носила!
Ой, да по базарю носила!
По базару носила, два пояси купила,
Два синочки вспоминає, Ванюшу і Василя...

Розкажу вам байку, як мати дітей любила, шо серце своє отдала...

Були у однієї жінки, вдови, чоловік не сказано де, маленькі діти – хлопець і дівчина. Годів по сім, по п'ять. Приїхала пані. Каже: "Я багачка. Давай мені дітей, бо я багачка, я тобі дітей вивчу".

Мати обхопила дітей. Каже: "Не дам". Та дістала платок, махнула. Мати упала, а та схватила дітей і поїхала. Мати тоді встала, й пішла, і пішла, і пішла. Іде, на гору дереться, падає, оп'ять іде. Тоді дойшла, а там – вовк.

– Чого ти по моєму тут ходиш?

– Та я хожу, десь тут пані дітей моїх повезла. Може, ти знаєш?

– Я не знаю, та коли даси свій волос...(О, то, мабуть, не вовк, а лев був).

– То як даси свій волос, бо я вже полисів...

Не поняла вона, хто. Та надів волос – стало йому лучче, сонце пекти не буде. Сказав, куди йти. Іде, іде, коли стрівся вовк.

– Чого ти тут ходиш?

– Скажи мені, де тут паня така живе?

– Я [дам] тобі, як ти мені зуби свої отдаси.

Вона отдала зуби. Він сказав, де. Іде-іде [вона]... Коли – Черепаха. Вона дума, [щас серце] вже возьме. Коли ні. Каже: "Нігті мені отдаси, тоді..." Отдала вона нігти. Вона показала. Прийшла вона туда, у той дворець на горі, високо. На гору здралася, а там таке: людина – не людина, звєрь – не звір, волохате. Вона питає:

– Скажи, тут діти мої?

– Я не скажу і не покажу, поки не даси їй шось.

Пішов до хазяйки. Вона каже: "Хай серце отдасть". І вона отдала серце. Отдала вона серце, а воно тоді повалилося все те. Вона коли серце отдала, чари зійшли. І всі вони роз'їхалися, і ті, шо робили, всі померли. А ті люди повиходили з казарм отих. І дівчина була коло неї, а хлопець там десь був. І вони побачились... А стоїть кущ, вони посідали. Сиділи, поки поснули. І наснився їм обом один сон. Чи приснився, чи, може, балакала. Каже: "Я мати ваша. Я серце отдала. Це з серця виріс кущ. Як найдете живущої води, ви мене оживете". Вони прокинулись, стали людям казать. Кинулись, води живущої кругом ніде не найшли. Ось вони полягали під кущем і сплять. Уже ходять люди Богу молиться, там і старі були, і малі були – всякі, до того куща... Вона каже: "Тепер ви вольні. Стройте собі другу фортецю і женіться, і живіть. Мене вже не оживете". Отаке. О, шо материнське серце робить! [Запис переривається].

Савченко Анастасія Овсійовна, 1912 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Анастасія Овсійовна. Я 12-го року народження.

Пам'ятаю і дєда і бабу. Та забула вже, як їх фамілія. Вони в Середнім приході жили аж... Там, де дорога повертається. Там церква була. Туди, було, мати йде і мене возьме. Поки я мала була, жаліли мене і батько, і мати. Батько умер, як я дуже маненька була (старий був, мабуть). Жизнь страшна була, потому шо осталися ми самі.

Мати не застала колхозу. Вона померла, коли ще не було колхозів.

Господарство в нас було велике тілько в дєтстві, як мати жила. І пукар, і все на світі було. І віялка, і косарка – та, шо косить, і все на

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

світі було. І хату забрав колхоз. Усе... А за землю не знаю... Та була земля... Вони самі хазяйнували, а скільки було, я не знаю. Я сама менша була. Колхоз забрав усе.

У дитинстві трудилася. Вся Білозірка мене брала, бо були голода, а я за кусочок хліба посидю, було, то там, то там... Діти у людей є, а ... треба десь іти поработать. Моя дитина невелика, і ті діти... Шоб хату і дітей не кидать, закриють нас. Кажуть: "Грайтеся. Закрийте і нікому не одкривайте". І я сидю, поки матір явиться з роботи. Ото таке дитинство в мене було.

Сім'я у мене була така: брати і сестри. (Сестра у мене і зараз є одна. Живе аж там, у хуторі, де дорога до города.) Я й світа не бачила – робила кругом: і на степу, і... кругом. Сестра тоже у колхозі робила. А тоді, як я виросла, хазяїн мені найшовся. Хороший хазяїн. Ми пожили з ним недовго. Он на тій вулиці на квартирі. Хата була дуже пагана, довга. Він і каже: "Давай перейдемо в ту хату... Купимо. (Не дорого тоді було). Купимо, і будемо жить, поки я наживу нову хату". Він був тракторист. Робив дуже. "А я, – каже, – тут жить не буду. Буду десь біля города". А воно ж война. І забрали на войну. В армії був два годи. Осталась я сама, і так сама і живу. Голода, трудності, а дітей двоє. Син і дочка. (Дочка зараз у Дніпрорудному живе).

З чоловіком познайомилися, ну, як і всі молоді дівчата. Весілля не дуже велике було. Поженилися, а тоді він пішов у армію. Мати, коли отділяла нас, приданого нам не дала. Ми пішли та й усе. Потім чоловік був трактористом. Кругом посилали його, як колхоз уже був.

У війну – жила, та й усе. Работала, й не бачила світу. А дочка моя – так, як і я, – бовталася по селу – то до того, то до того за кусок хліба.

Я степова була, колхозна. Робила, як воляка. Ми всі працювали, як мущини. Ми й були, як мущини... Не було ж мущинів на степу нікого. Всі на війні були.

Як не були на степу, так ми й окопи копали, і помагали їм воювать (поки вони тут воювали). А тоді, як наші пішли вже, ми осталися самі. І на степу вбирали самі... Не було мущінів уже. А тоді уже, після войни, совсім не стало мущін.

Німці пробігли, не було їх тут. Вони гонили наших аж до переправи. Отам десь, де річка... Мущін не було. Ми робили, та й усе.

Голода були! Після війни не було свого господарства. Корова була і все. А в колхозі, де вони гроші візьмуть? За трудодні – там щось уроде – дадуть трохи. Пшеницю, там... Щоб їсти було шо.

Яременко [О.К.], 1925 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Свого дідуся і бабусю пам'ятаю. Знаю, як звали. Знаю все! [Сміється]. Був значить – Чернівець Гаврило [щось шепоче – пригадує] і Чернівець Наталя –це моя баба по батькові. А по матері – це ж Яременки були. Ну, вони у нас не жили.

У дитинстві, коли мені було шість год, я вже була капітальна нянька. У мене брат менший був, мені його надо було і обстіровать [підсміюється], і їсти давать, і жаліти – усе. Були у мене і батько і мати. Батько пристав (оженився) до моєї мамки. Моя мамка вже була замужем. Її чоловік в оту ж войну, шо в 1917-му, у Австрії от голоду в тюрмі помер. І у неї був син з 1915-го году. А батько посусідські отак жив, як оце. І його жінка вмерла, і він ото до моєї мамки пристав. Було мені мабуть сім год, як нас розкуркулили, бо у батька була корова і коняка – більш нічого не було. А получілось так, що батька поставили бригадиром, як тільки колхоз образовався. У 1931-ім, чи в 1932-ому годі. І там кума не послухалась, а він її поругав. А її хазяїн був виконавцем! От і розкуркулили... Ноччю прийшли, розкуркулили – забрали, шо там було в сундуку. А я на печі була. Моя мамка шили, так в мене клапті були на кукли, [говорить шепотом], так і те позабирали. Позабирали усе, і вигнали з хати нас. Оце ж і свекруха моя виконавець була, коли розкуркулювали. Тоді ж визначали, щоб ходить і забирати у людей, шо є. І от сказали їй іти Чернівця розкуркулювати. "Все забирайте, – кажуть, – і всьо". Бричка стоїть! Куди вони його дівали?! Хто його зна... А тоді 16 год паралізована лежала свекруха моя, сама в своїй хаті – кажуть – це її люди прокляли. А на другу – сухоти напали. Тоже лежала, хто зна доки.

Була у нас невелика сім'я – всього троє дітей. Одне в 1931 годі померло. Голод тоді був страшний! Нічого не було! Це у 1931-й, 1932-й, а вже в 1933-му вроді трошки шось-десь. Неврожай був. Шо їли!? Курай сушили та мололи, разну траву. Та ото ж коровка єсть і молочко. Якось ото жили на квартирі. А батько тоді взяв та поїхав десь у Токмак, там щось-десь строїли. Яке не знаю. І він туди поїхав работать. Ну, і получілось так, що він там покалічив ногу. Приїхав на костилях, забрав нас. А мамкини батьки жили в Запорож'ї, на 10 посьолку. І ми взяли, виїхали в Запорож'є.

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

І оце з 1933-го году і по сорок вторий там жили.

Ходила я у школу в Запорож'ї, кончила 7 класів, бо більше не було. І получила паспорт. Тільки получила паспорт (було мені 16 год), думала тоже на завод устраіватись, коли ж ото война. Ну, год побула в Запорож'є. Мамка на заводі робили – на мартенах. О! А батько як інвалід труда був. І нас ото троє вже осталося дітей, було. Одне вмерло у голод в 1931 році. Да. І що ж ви думаєте? Приїхав батько сюди подивитися, як же ш тут – трудно ж там у городі...Там от тільки об'явили в неділю: "Война", – всих мужиків – у воєнкомат. Ми, як приїхали, так тут було багато людей дома. А тоді, коє-яких повертали, бо надо було заводи розбирати і на Урал їх везти.

В сорок второму годі ми переїхали сюди. Приїхали, у нас і коровка там була в Запорож'є, і конячка, і бричичка. Приїхали сюди, все здали в колхоз. Всьо! Півгоди я тутички поробила в колхозі. Тут тобі на осінь – в Германію забрали. І я ото три года в Германії була. Приїхала з Германії вже у 20 год. Шо ж, – ніде нічого нема, хоть і работаєм. Хоч комбайни, а все руками ото перетягуємо, от копиці до копиці, і молотим, і молотим. Ми то молодші були, а старіші за мене люди, їм як було? А тепер пенсія отім старим 37 гривень! Та немає нічого, канєшно, хорошого на моєму віку.

З чоловіком побрались вже після войни. Він тутешній. Тоді ніякого весілля не було. Дали мені, канєшно, у придане сундук. Знаєте, що це таке сундук? Туди одежду складать [Сміється]. Сундук, кровать, стіл, двоє стул. Бо ми із [говорить шепотом] Запорож'я приїхали, ми не бідні були. Понімаєте? Ми там нажили разної чіпухи. А сюди приїхали, тут вони голі, і босі, і голодні! Фронтовик був. Як пішов у 1940-му годі на дійствітельну службу, та прийшов аж у 1946-му, в кінці дєкабря. Бо, як кончілась ця война (а він був танкістом на тяжолих танках), то тоді ще і на Японію послали.

Він і грамотний такий був, партійну організацію оновляв усе – парторгом у нас був. Тоді був колхоз "Сталіна". Треба було, шоб в колхозі нашому 32 чоловіка партійців жило. Всьо! І шукали грамотних і не грамотних. Надо 32 чоловіки і всьо!

Мій дід у 1943-му годі там, на фронті поступив у партію. Но були такі, шо і самі! А вже оце мій брат – неграмотний, в школу не ходив нічого. З фронта приїхав, і його також у комуністи записали. Кажуть: "Умієш розписаться і всьо, до свіданіє". А тоді в колхозі нічого не дають. Нема ж ніде нічого, як хочеш, а "Правду" (газету) виписуй – 6 рублів, журнал "Комуніст" – обізатєльно, обізательно.

І все ж надо платить. А тоді, ше ж облігації були! Ноччю ходять – на облігації підписуйся. У діда – 800 рублів, а мені – 300. Де хоч, там і бери, а надо платить. І ото, де яка куриця чи молока продать – на Запорож'є пєша носили на базар. У возики складали і їхали на Запорож'є, копійки зароблять.

Після війни у колхозі в строїтєльній бригаді і цеглу робили, дома строїли із грязі. Заміс такий здоровий! Коняками потрамбуємо-потрамбуємо, солому розкидаємо. Тоді нам трактор набирає ковшом, і везе, і ми собі робимо цеглу. А тут, тобі, де шахта, – уголь завозять. Пішли дівчата туди уголь разгружать. А зимою! Боже, було він ізмерзниця, а ми ломали його – тяжола була робота. Я, канєшно, така вироблена, бо я робила день у день, день у день. Робила, як проклята. Це 40 год проробила у строїтєльній бригаді у колгоспі. І штукатурили, і мазали, і вуголь разгружали, а після пенсії ще 12 год робила! Осталась одна, дід у мене вмер. А тепер у мене пенсія 116 гривень!

За свою працю у бригаді отримували трудодні. Ну а тоді вже там гроші трохи начали давать. На трудодні потроху хліба давали. Мені даже прєдсєдатєль сільсовєта тоді газову пєчку в прємію дав. Отака я була робоча!

Є медаль – "Учасник труда" ("Ударник труда"). Це таке, що дають усим.

Своє господарство було та важко було тримати: в 2 часа встану, хліб іспечу, ще і пирогів напечу з гарбузом і пішла на роботу. Бо ще ж оце унучат двоє було у моєї дочки, а вона ж поступила на шахту, посмєнно робила. С ким же вони були б? Тільки у нас.

Одежа була різна! Було у мене все. Я була одна у мамки. Вона, канєшно, все встигала, і в колхозі робили, і шили. Ніхто її не вчив – самі от себе. А я ото-так підучилася, та й тоже шила. Копійки заробляла. Була оце ж я невеличка така, там, коли у Запорож'ї жила. Мамка було покрає там плат'є, а самі з чотирьох ідуть на роботу (на завод), а я шию! Позшиваю, мамка рукава попришивають, і всьо. Любила я шити машинкой. ...Ой, любила! А тепер не хочу, і всьо! Уміла й вишивати, а як же ш! Вишивала рушники, все вишивала! І на конві.

Збори в колхозі були. Вирішували, кого наказать. Були такі, шо або уловився с чимся, бо крали дуже, або пив, та десь шось поламалося, трактор або комбайн простояв. Воно ж надо то убирать, а комбайн стоїть. Бо вони понапиваються та попід комбайном лежать,

а прєдсєдатєль псіхує і психує. Ну шо робить? Ну вигнать їх, других немає спеціалістів, шоб поставить. А наказували так: з роботи знімали і штрафували. Оце там оштрафують його на 50 рублів, всьо, плати іди або в контору, або в сєльсовєт. Нічого не допомагало. Старі то пили потрошечку, а молоді як тоді пили, так ото і тепер.

Знімуть було мого чоловіка з роботи. Ага! Побув дома, поставили завфермою – там де корови. Побув там, прогнали вже, вже прогнали! Ну, тоді, правда, був в строїтєльной бригаді трохи – там де. А тоді вже понадобилося, у пожарку, туди надо було главного – бо він то грамотний був.

У церков у дитинстві не ходили. І в Бога не вірили. А от празники святкували, а як же – Троїцю, Різдво. Ходили до церкви матір і батько. Батько ше трохи і читав Євангеліє. От. А я ото така ось – хто зна яка!

Ну а до празників готувалися! Як оце на Різдво, була ж коняка, їдуть у Бердянськ по бички. По бички і по ту, як же ж її, шо ото з одним оком, – рибу камбулу. І ото їдуть, привезуть й празнуєм, бо пісне ж таке надо їсти. О! Постували обязательно, постували.

Ще квасоль їли, садимо ж. Все пісне готовили таке. А ми ж малі були, так не давали і крашанки от Рождєства до Пасхи, гріх було їсти оту крашанку, хай би їй грець. А тепер...Борщ, суп, пироги, ще які і добрі пироги з квасолею, потовчуть та з сахарем, солоденькі та добрі пироги. Було оце як, який там, хто вмре, на поминки обязатєльно пироги з квасолею. Ну а на Трійцю, – це вже ж не піст, – всяке! Курицю заріжеш, там чи качку, шо є. На базар підеш, купиш якогось м’ясика та катлєтів зробиш.

І радянські празники празнували, там, 1 мая празнували. Робили дома як прокляті. Бо було ж таке у колхозі, шоб вихододні були. Не буде вихододня, значить тобі і зарплата буде менша. Во... А дома і полов, і все робив, і стірав, і...

Парад у нас був, тільки там коло сєльсовєта. Оце з колхоза, тама оце якісь [броварі] беруть прапора, і ідуть до сельсовета. Із другого колхозу, з усіх. Оце ж там ораторствують, як оце ж хазяйнують розказують, ото таке. А! Не ходила я на парад той ніколи. А 9 травня – Побєда –у нас у парку. Дєд мій був увсєгда на передовій. У нього ордєнов багато було!..

Малій Білозірці вже 200 год, а чого вона так називається, не знаю! Велика Білозірка є, так та – меньша за нашу, а наша така здорова Білозірка. Хто її назвав?

Була в нас вулиця Солодка, там – Пацапи. Там , де я во ще жила, там – Гої.

Ну, і в документах же ш наверноє таке було. Ось узять наш колхоз. Улиця сама крайня від "Чапаїв" – Шевченко. Тепер взяли перейменували в Пушкіна. А як старі люди їдуть сюди в гості з Дніпрорудного, кажуть: "Ви знаєте, де тут Шевченки?"

По-вуличному мене ніяк не звали.

В селі люди не сварилися. Може там, де і посваряться, а вообще-то – ні. Було така гарба, воли! Сідаємо на гарбу, їдемо на степ, за 12 кілометрів, "Первомайський" у нас тут був степ, і – з пєснями! Вот. Всякі пісні співали. [сміється]

Я, як приїхала з Германії, так співала (дівчата просили):

Ой високо-високо клен-дерево от води.
Як листячко обпаде, тай до неньки припливе.
Тоді ненька згадає, як вечерять сідає.
Ой, лишняя ложечка, а де ж наша дочечка?
Одбилася от роду, як той камінь в воду.
Упав камінь та й лежить, на чужині горе жить.
Не дай, Боже, захворіть, та нікому й пожаліть.
Не дай, Боже, помирать, та нікому і поховать.
Поховає чужина, не знатиме і родина.
Поховає піп та дяк, не знатиме ніхто, як.

Всьо. І оце кажуть: "Ану, Олька! Заспівай оцю пісню". Кажу: "Та не хочу. Щоб я плакала?" Цю пісню я звідти привезла, з Германії. У нас там, якось, було багато дівчат із Кам'янки. І така божественна була тьотінька, вона за нас старша, і в неї Євангеліє було при собі. Вона ото нам і каже, коли які празники, і оце цю пісеньку ми вивчили тамочки від неї.

Борисенко Марія Іванівна, 1921 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Дівоча фамілія моя була Поливіна Марія Івановна. Родилась я в 1921-м году. Батька свого не знаю. Коли голода були, батько їздив десь далеко одежу на харчі мінять, щоб прогодувати. (Це так розказують, бо я його не знаю і не бачила, і не чула, а так розказують). Приїхав, а я родилась вже, мені мабуть було місяців 4. Він умер, то шо тоді голод був силенний, і на нього напав брюшний тіф (тоді тіф

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

ходив страшний). Тож сім'я наша була невелика – нас четверо і матір. А жили ми тут ще при дідові і при бабі. Жили, поки оце менший син вже оженився.

Діда свого пам'ятаю. У нас дід Іван і батько Іван був. Ну, тоді колхозів не було. Дід наймався та й овець пас. Людські вівці були і свої. На степу ото живуть, там і днювали і ночували. І мого брата брали, бо він вже підріс, шоб вівці пасти.

Бабуся вдома була. Господарство держала. Тоді колхозів ще не було, коней, вівці, свиней, коров держали. Бабуся управлялася, їсти варила. Бо тоді сім'ї ж були по 10 – по 12 душ. Не так як сєйчас – одна мати, та вже одходять від неї, бо мішає.

У таких великих сім'ях дід і баба були головні. Ти – на степ їдь, запрягай коней, ти дома управляйсь. Тоді ж раньше додому возили хліб. Було, покосять, поскладають копиці, тоді на гарби накидають, везуть додому, дома молотять, віють.

Тут в Білозірці біля нас була школа. Закінчила я 7 класів.

Раніше кажен жив отдєльно, а тоді – давай колхози. А колхози – ми ж не знали, шо таке? Не хотіли іти в колхоз. Ну мати в нас одна була! Зразу ж ото і корову оддали, і коняку оддали в колхоз. І пішли робить у колхоз. Ну, як оддали? Прийшли та забрали. Питали: "Хочеш у колхозі іти?" А кто хотів?! Не дуже хотіли люди – бо не знали, шо таке колхоз. Ну, принудітєльно. Не питали нічого – прийшли, забрали корову і коня. А шо ж робить тоді? Пішли і ми. Не хотіли були. Ну тоді, як вже став колхоз, уже всі пішли. Бо шо робить? Не було вже ні землі, нічого. Всі пішли. Землю колгосп забрав. Та й земля тоді не нужна – бо все отдали у колхоз.

Пізніше ще училась і на зоотехніка у селі Лєпятиха. Колхоз послав. А тоді працювала трохи на фермі. Колхоз Сталіна називався. Телят вирощували.

Комсомолкою була. Як на яку роботу посилають, так – не отказуваться, бо комсомольці должні зробить. Та тоді усі ж комсомольці були...Серед молодьожі були такі, шо погано працювали – не хотіли! То ворували, то не хоче на роботу іти, то на роботу піде та не хоче робить, то вип'є та не йде.

Ну, їх за це виключали з комсомолу, страмили, шо ти – комсомолець, і такий показуєш примєр, хіба так комсомольці роблять?

Матір нас сама виховувала, головна у нас у сім'ї була! А ми їй помагали. Все робили – і пололи, і садили, і косили. Раньше хіба так було, як сейчас діти розкошують? Голода ж були. 1933 і 1945 – це ж

голода були! Бувало йдемо на степ та колоски собираємо. Як покосять колоски, – збираєм, принесем сумочку тих колосків. Тоді помнеш, провієш та ото кутю ту звариш, чи шо. Ой! У голод ми їли лободу. Оце траву лободу нарвем та проварим її. Та десь там, жменя якась муки – чи з проса, чи з ячменю, чи ще з чого. Ото ту муку та виляпаєш, та напечеш ото таких медяників. О-о-о! І пухли, і мерли люди. І не дай Бог! Багато людей мерло. Було везуть на возику і нема ні трунів, не вкритця – нічого. Повезуть на кладбіще, ямку якусь викопають, укинуть, пригорнуть, і все. Пережили, не дай Бог, шо ми пережили. Голод був, бо не родило, а то, шо уродило у колхозах (хліб), то все соберуть і вивезуть. Заберуть, вивезуть, а колхозу і не оставлять. Ето й голод був.

Ото так виховувались! Ми ніколи не казали на мамку ”ти“, тіки – “ви”. Ми були бєдні тоді, в бєдності жили. До церкви ходили. У нас церква була, оце тут де школа якраз, а ми ото жили там, коло тієї школи. До церкви ходили, якось трохи совісніше були і слухали усіх, стидно людей було якось.

Це, як сватання у мене було. У нас так прийнято: молодий йде зі старостами своїми. Бере батька і матір, і там іще свого, якось, чи батька хрещеного, чи сусіда, чи шо. Ну і в мене ж тут так, приглашаємо: чи батька хрещеного, чи сусідів, чи тьотьків своїх, чи дядьків. Сватання згуляли у нас, а тоді пішли до його – на розглядини. Згуляли, тоді вже намітили коли, на який день свадьба. І співали і танцювали на сватанні. Єслі уже засватали і сватання одбуло, тоді до його йдуть на розглядини через неділю чи на другу суботу. Свайби назначали на суботу і на неділю. А в понеділок ще снідать ведуть. Ото таке. Я не вінчалася. У сєльсовєт пішли та розписалися, та і все. Не вінчались, бо тоді вже церкви позакривали. На свайбі гармонь грала, співали, танцювали, пили, їли.

У нас гармоніст був на вулиці. Із бубоном грали і танцювали. І на другий день гуляють.

А у понеділок до молодої додому ведуть снідать. Наряжаються циганами.

От, стала ж я заміж виходить. Тут сьогодня свадьба, а один (там був комуніст із комуни з “Веселої”) приїхав до молодого – то ж родич, і каже: “Єслі сьогодні мене не визвуть, значить будем свадьбу гулять неділю...” Тоді ж у селі свайби гуляли як? Сначала гуляють уся молодьож і старики, і по вулиці, хто там знає. А тоді, як вже молодий приїжа забірать, коли вже порозходяться, – приглашоні остаються. Ну, приїхали по мене, по молоду, а тут тєлєфон... Тєлєграма йому. І

він получів тєлєграму, і каже: “Война”. А ми знали, шо тоді за война!? Сійчас знають і отакі вот діти, шо таке война, бо бачив по тєлєвізору. А тоді ж у нас ні радіва, ні телевізора не було, ніде-нічого. Яка там война!!! Гуляють свадьбу. Поїхав, забрав мене. Потім зразу на машину, поїхав своїх родичів забрав. А тут – приказ: “Позакривайте вікна, шоб і свєта не було” А який у нас свєт був? У нас свєта до войни ж не було! А лампочки світили, вот такі. Отакий був свєт – лампи.! Мужики ж не вірять – де там та война. На другий день гуляли ж. На другий день ідуть, ведуть молоду снідать же, а предсєдатєль каже: “Дівчата! Ви будете сєйчас плакать, а ви, – каже, – гуляєте”. Та тут до обід повістки вже каждому чоловіку повиписували. І забірають. І забірають. У нас район був у Великій Білозірці, так туди, у воєнкомат забирали. А тоді везуть, оце машина за машиной, по вулиці. Ото ж так і осталася, забрали на другий, чи на третій день. Шо ж ти будеш робить? І ждала, поки прийде. Мати каже: “Пішла замуж, так живи”.

А раньше ж, як жили? І син, і дві невістки жили умісті. То сєйчас, – тільки вийде заміж, – і жить разом не хоче, уже одділяється. А тоді шо? Дві невістки були разом. Ну вже в мене брат був такий, годів йому було 15, сестра – годів 13, може і 10. Женився оцей син. Діти в його вже є. Давай і ми отділимо? А кого ж отділить? Сина ж не отділять, а невістку – отділили. Купили нам хату, мамка коня дали. І пішли ми у хату. Так ми і жили.

А я пішла, їх було 9 душ, а я 11-та, бо ще була одна невістка. А у невістки було троє дітей, батько і мати.

А тут же як война починалась, кажуть: “Скоро німець зайде, ось вже німець йде”. Чуємо ж – йде! Так нас почали усіх вигонять із хат. Усіх із села вигонять хто-зна куди, в степ. Гонять і все. Ну, от. Тут вже, хто як може. Хто – в вітроупор. (Да, тоді ж і вітроупорів не було, це ми вже у войну понасаджували вітроупори). Хто де сховається, чи там в жито, чи в пшеницю, чи де. А як німець зайшов (ми ж його раніше не бачили), тільки зайшов і – кричить, бере шо попало, курицю, поросят тягне... Тут прийшов вечір. Іде (німець), у хаті узяв одіяло ватяне, пішов у окоп, – ліг переспав, пішов далі. Ой, не дай Бог!

Усіх отаких, як ми, молодих, беруть то на окопи, то сюди, то туди. У колхозі робили – по тижню на степу жили і нас додому не пускали. Оце приїдемо передітися в суботу. Переділися. Там варять нам їсти, і з дому сумки передають їсти. І ми там по тижню були. А як уже не пускали! Це, як дівки, у кого мати є, так хоч дома, управиться, а ви там цілий тиждень на степу. А як вже война була, тоже ми робили,

хоч і німець був, а загадували ж робить. Робили коровами, орали коровами, сіяли коровами. Косили самі косами: пшеницю, жито. А вивозить загадували на Пришиб, на станцію – 25 кілометрів. Возиками возили. Два мішки там чи три і – на возик. Там з сусідкою, чи с ким, возиками возили. Та не дай Бог! Коровами косили, коровами возили, сіяли при німцях тоже коровами. Попомучилися, а не жили! Та було, як підеш полоть, так не можна, шоб і оглянутися, і ніде нічого, шоб не взяв. А ми ж голодні. Було з собою ж молока на степ візьмеш, чи води у бутилку напитися, вип'єш там, насипеш туда зерна, шоб принести додому зварить. Так німці – висипали з бутилок, і били.

Як визволяли село від німця? У нас тут німець то зайде, то вийде, то зайде, то виб'ють його. А тоді його вже, як нажали, то він тут ішов і палив все підряд. Пролетів самольот – там хата горить, там хата горить. І тоді він і нас бросив, уже не став гонить. Ото дехто в вітроупорі, там дехто в хаті заховався, дехто у погребі. А як война ж, тут же ш, у хаті нікого не було. А у нас ото ж був дід, де я заміж вийшла. Так ото вся улиця сходилися. Хто в погрібі, хто в хаті ночуємо, бо боїмося самі. Як яка жінка там із дітьми, чи шо, останиця, вони заходять у хату, шо хочуть те і роблять. Боїмося. При чоловікові, там хоч усі гуртом сидимо у хаті. Та не дай Бог! Шо пережили в ту войну. Аби вона вік не вернулась, і шоб її ніхто не бачив і не чув.

Як прийшли наші, тоже трудно було зразу – не було ж ніде нічого. Коровами обратно ж ми! Корови, воли стали в колхозі. Волами орали, kіньми. А тоді вже то трактор один куплять, то комбайн один куплять. То трактором орали. А як і комбайн був – не було чім підтягувати. Було, ми самі його від копиці до копиці накладемо на степу. От копиці до копиці пхаємо комбайн. Помолотимо оті копиці. Та було і ночуємо на степу! Або до додому. Дома ж діти. Приїдемо додому вже часа 2, або 3. Тільки ляжеш спать чи ні, і – обратно на роботу. Та не давали ні виходних! І дома не можна було остатся. Останешся дома: там, чи хліба спекти, чи постірать, чи шо. А предсєдатєль їде по улиці "Чого дома осталась, іди на степ". І все, іди работай! Було всього.

За трудодні колгосп грошей не давав! Там може по 100 грам або по 200 грам на трудодень давали зерна – ото так розраховувалися. А грошей ніколи не давали.

А все одно, було після войни, як їдемо на волах на степ, – так радісно, співаєм, сміємося, риготимо. Оце старовинні пісні – "Запрягайте хлопці коней", "Туман яром".

Чоловік повернувся з війни без ноги – інвалід. Працював, а як же! Робив сначала 17 год учотчіком у тракторній бригаді. А тоді забрали його у контору. У конторі він робив завкадрами. Ото й до пенсії робив у конторі.

Одна дочка у мене народилася. Я її хрестила, а як же ш ! Тоді всі люди хрестили. Всі хрещенні були. Хоч комуністи тоді презирали, шоб не хрестили, і церкви позакривали. А все таки, де батюшка був, там і хрестили. І в церков ходили. Одмічали неділю, і празники одмічали, а як же! Як неділя, це вже ми не работаєм, отдихаємо дома.

При колхозах, якщо жінка вагітна або хвора, була дома канєшно ж. Раніше дома родили. Не знали тієї больниці, якусь бабку гукнуть, або самі. О. Родили – больниць не було тоді. Дітей не возили тоді. Заболіє дитина, – до батюшки, або до якої бабки. Бабки у цьому селі і в другому селі були. Шептали! Молитву, яку знала, шептала. А чи воно помагало [Сміється]? Шептала.

Варили їсти борщ, суп, кашу. Було ячмінь ізтовчем у ступі, провіємо і кутю робимо. А сахарю де ж ми бачили? Сахарю ми ніколи не бачили – бо його ж не було. Він то був, так не було у нас грошей, за що куплять. А ото було, із кавунів ми варим мед. Кавуни процідимо, юшку ту, процідимо у чавун, і варим. Кипить він, поки аж зробиться густий, солодкий. З буряків варили мед. [Посміхається] Буряка натрем у чавун, поставимо в піч. Він одвариться, а тоді той буряк – у мішок, чи сумку таку, одцідимо ту юшку із буряка і в катьол, і варим мед, і добрий мед, хароший [Посміхається]. Пекли орішки на меду. А шо ж – не було нічого. Медяники назывались. Це пряники такі. Ну, води трохи, та того меду всипимо і соди. І ото замісимо, і так їх і печемо медяники. Пекли у печі! Раньше печі ж були у нас у каждого в хаті, на дворі. Хліб пекли в печі. Та хіба ж такий хліб пекли, як сійчас? Пекли ми з яшної муки, з кукурудзяної, з житньої муки – ото такий хліб був. Із пшениці пекли.

То вже в ті года, як стало лучше, тоді і гроші давали, і вже в колхозах можна було жить. Оце послідне время – 1975-й год, 1980-й. Оце можна було жить, харашо можна було жить! Давали і хліба багато, і грошей давали, і в магазинах було все. Підеш у магазін: 16-20 копійок хлібина. Кіло житняків – 90 копійок, сахар – 80-90 копійок. Чого не жить було? Пенсію я получала 52 рублі. Хватало. Було візьму пятьорку, та й піду, шо хочеш куплю. Та оце ж тепер тоже таке время – колхози розвалили. Фермери оці. А фермери самі добре живуть, а колхозникам, як хочеш, так і живи.

Рильська Єфросинія Омелянівна, [ ] року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Рильська Єфросинія Омелянівна. Це по паспорту.

Ще до колгоспів були коні, бричка, тачанки – це було, як батьки наші жили. А як дід та баба, то.... дід – я не знаю, а баба була тут, тут і вмерла у дядька (у материного брата). Пожила, вмерла... Но їй тоді уже год восімдесят було.

Тоді колгоспів не було. Колгоспи почались перед тим, шо ... Двадцять первий – голод був... Це я знаю. Батько ще живий був і мати. Голод був. Дуже голодували. Лободу їли дівчата – рвали на бальці, та варили, та пекли тоді. Тоді не коржики називалися, а паторженики. Год ото так було.

Голод був того, шо в нас "виконавці" були. Прийдуть – заберуть усе чисто. Літом – робимо в колгоспі. Викинуть з колгоспу – ти нужна. Літом – нужна, а зімой ти не нужна. Де хочеш в зиму роби. Або зиму роби. І до тих пір дойшло, шо мабуть був вже тридцять шостий (плутає роки)...Двадцять первий – це дуже голод був. Ну, у нас, можна сказать, не дуже великий голод був. Батько, мати... Мати ткала, заробляла потрошку, а батько – то сюди, то туди. А ті виконавці... Хотіли й хату забрать. Татко – запрягать бричку, шоб...не цокотіла (хотів вивезти у Михайлівку). Одинаково забрали бричку, і тачанку, все позабирали тоді у нас. І корову, і конячка яка була, яка до конячки там була – чи "Полінка", чи там плуги... Тепер ви плуги тож бачите якось у городі, так? А тоді ж ви не бачили, і не знали, шо це таке? З косарок після войни житки скидали. І я скидала з косарки, – свиней годували. ...Пішла я на косарку робить – давали, правда, кіло хліба. Я не їла його. Мамці нада, і сестра хворіла. Вже батька нема. А бабка вмерла в тридцять четвертім. З голоду вона. Ото год скільки підряд голодали. Робиш – не дають нічого. Предсідателів я вже пережила двадцять два штук... Шо в колгоспі предсідателі. І голод бачила, і холод бачила. І кураєм топили, і всім топили. Теперечки кромі угля нічим топить.

Мамка вже не працювала у колгоспі, бо мамці уже було шістдесят год. Так, сьодні приймуть у колхосп – надо платить, шоб прийняли. Заплатим дванадцять рублів. Ось побули зіму, або літо – викинули з колгоспу. Я подавать заявленіє – оп'ять платить дванад-

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

цять рублів... Де їх брать? Холостячки, – це як немає дитинки у тебе, ті триста рублів платили за год. А тоді, як дитинка є, – сто п'ятдесят. Як дві дитинки – вже доходе двадцять п'ять, а тоді, як троє дітей – нічого не платиш. Це з дому треба сорок четире кіла м'яса, триста крашанок... Хоч є корова в тебе, хоч кури в тебе є, – чим хош плати. А в нас ні коровки не було, нічого не було, як позабирали все. Все в колхоз та й в колхоз стали собірать. Виконавці прийдуть – у горшках, хто ховав – забрали...

Ото так було. Голі ходили. Було в мене два плаття. Як забрали одежу, і штани пошили. Шо це? Це ж голі ходиш щітай. ...Та як крохмалять, та ще сестра сяде, голкою пошиє... ну, тоді нічого... Пошиє, – вийду на вулицю...

Як в тринадцятий год пішла в колхоз робить, і по сьодняшній день.

З тринадцяти год працювала. Було, піду, або поїдем на степ підводою, тоді ж машин не дуже багато було. Теперечки шо? Молотаркою або комбайном молотять. Я ще ж така мала. Дадуть коня водить. Я стою, плачу. Чого ти плачеш? Кінь кусає. Давайте шось друге робить. ...І співали. Я співала. Поки тут накидають кучу, там – одтягну. Не було біди, шоб мене за щось лаяли. І брігадір (уже він вмер)... Було, комбайн же молотить, а він, оце, як схоче отдихнуть, кричить: "Дівчата!" – "Що?" – "Отдихать - комбайн поламався!" Уже там щось поламалося. А то бувало так, шо снопи в'язали в степу... Я не любила його в'язать... Лучче піду на косарку, там буде легше. Сіла на косарку, та ноги як потерла колосками. Тоді і по тридцять п'ять, і по сорок, і по підесят гектарів... А тепер шо? Сівалка пройшла, хароша... А тоді – їздили на сівалку... Трактор іде – на ходу засипає. А тепер вже цього нема. Оце так. Трактор іде, а ми біжемо за ним засипать. Пока накопали під борони. Тоді вже стали ми борони бить... Приїздять з сєльсовєта. (Тоже ж начальство було кругом). А шо ми заробляли? Трактористам і комбайнерам давали по три кіла хліба...А нам, – як не тридцять грам, так двадцять грам, чи п'ятнадцять, чи тринадцять грам...

Наш батько як женився, перва жінка вмерла. А в матері – чоловік умер. І ото сєм душ було нас у кучі: у матері четверо, і в батька троє. Потім – п'ятеро дітей осталося (двоє вмерли). Я найменша була. Двадцять копійок дадуть мені. Так я піду на базарь (а без хвартуха я не ходила) і на копійку сім канхветів куплю. Отак!... Я за ті двадцять копійок як наберу!.. Приходю додому... "Татко, дасте мені ще завтра

гроші?” На двадцять копійок в мене півхвартуха конфет! Приносю додому. А брат старший: “А нам даси по канхвету?”. Я боса не ходила. Були в мене черевики, з валу. Тепер вже нема валу. Ви ж не знаєте. А тоді було все. А тоді вже стала взросла.

Служили всі дівчата. Я одна не служила. Я сама себе виховувала. Ну, як мамка умерла, ми з братом хату поділили. Їм осталася велика хата, а нам була мала. Ми помирились, нічого не спорили. Ну, я вже в тринадцятий год пішла робить. Я боліла здорово. А окопи копала – і біля Камянки, і тут. Теперечки – німців ховали, – знову ж це – ями копать... На німця копали метр двадцять глибиною. А на руминів – сімдесят сім сентиметрів. На німців же ж більшу яму, а на цих меншу. Вивозили відтіля... Настя Куликова, і я ж тоже... Отак було.

Я неграмотна, і не розпишуся, бо в школу мене малою не послали. Я дуже хворіла. А тоді вже підросла. Піду туди, а учителя не такі, як оце. Ось каже: “О, дівчата! У чому ви ходите? Нада наряжаться в школу”. А у нас було, шо є – так й підеш. Не так, як січас – то костюми, то там що разне все...

У тридцять сьомому році я заміж виходила за Рильського Івана Васильовича. Розписались і тут жили. У нього сім’я тож велика була. П’ять дівчат було (чи п’ять хлопців), а чотири дівчини.

Свадьби я б сказала, шо і не було. Вінок я одівала, как і нада все... Сестра тільки коло мене була. А так нікого не було коло мене. Молода була... На свадьбі в платті я була голубенькому. І то не своє було плаття. Просила там у одніх. Кажу: “Дай мені плаття на свадьбу, а тоді я тобі принесу”. Нада ж вставать на шо, а рушника немає. А тоді шо вони.... взяли... невістка. Кажу: дай мені рушник. Нада ж встать у водички. А свекруха каже: “О, піврушника тепер немає. Чого ж ти заміж ішла, шо в тебе немає нічого?”

А тоді чоловік пішов у армію на два годи. Я осталась сама. (Його забрали в тридцять дев’ятий). Дитина мала... І я пішла до сестри жить. Туди не пішла, а пішла до сестри. Тут всі свої...

Сердюк Ольга Іванівна, 1926 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Батька звали Сердюк Іван Фотійович, маму – Сердюк Олена Миколаївна. Сім’я у нас велика – дітей 8 чоловік, з них – 6 дівчат, брати померли.

[1] Опитування провели В.М. Циберт та І. Шевченко (липень, 2001 р.).

Знаю, як колхози почались, були одбирали коней і коров. У нас теж забрали, щоб в колхозі були. Я знаю, що ноччю мама ходіла якось забрать їх, та не вийшло. Жалко ж було віддавать. Батько работав на мельниці, під час голоду 1947 р. він кой що приносив.

У колхозі працювали рядовими на соняшниках (оце з них олія), пшениці, (там ще давали на степу зерна), баштани садили. В колхоз поступали всі, потому шо жили плохо. І сходились всі робить. Там ще давали їсти, галушки і пшоняний кандьор. Оце всі за ці продукти ішли і работали. І не так робили, як січас. А ми тоді робили (я була ланковою), поки бригада піде, так ми усе сіємо на степу і допізна, іноді й ночували там. А тоді на комбайнах їздила. Там комбайн такий їде, що солома йде отдєльно, а ми отдєльно. А у комбайна такі лястики, ото стойли. А на тебе вся солома, ото стоїш і тільки вспівай откидувати його, а тоді вивертай його. І сам було випадеш, комбайн поїхав, а я догоню. Страшно важка була робота.

Тато робив на млині. Так ото на нього нападали бандіти. Хотіли його обікрасти. Голода були.

Коли війна почалась, я ходила ще в сьомий клас. Тоді ще екзамени здавали, а вчителі приходили, прощались з нами, бо збирали-ся їхати на фронт.

Помню у 41-му ми з старими ще вокруг села окопи копали, щоб німця не пускать відтіля, з Пришиба за Білозірку.

А то німець, – як налетить, і з малої висоти бомби бросали. Ми тікали, хто куди. Ноччю вони боялись чогось літать. А наші як летять, так тіки і бачимо звьоздочки.

Коли всі ішли на фронт, а батька чогось тут оставляли, може од партії.

Він прийшов до нас і каже: “Бабо, ану готов свою дочку в Германію”. Я почула, і втекла у сусідній колхоз, до нашої невістки. Через три дні мати мене назад погукала додому. Прийшла, а мене поліцаї забрали і посадили в тюрму, кинули в підвал. А була зі мною двоюрідна сестра, почала вона плакать там, проситься. А потім нас на комісію послали в центр, до сєльсовєта, де сільхозтехніка була.

Там нас провіряли. А потім німці пригнали три машини, нас погрузили і відправили, спочатку у Велику Білозірку, потім – на Кам’янку, там – на Нікополь отправили на паром через воду. Вісім суток нас везли у Германію, ні їсти, ні пити. Ото десь, де поїзд стане, там, де калюжка – нап’ємось.

Потім три місяці ми проходили карантін у Перемишлі. Їсти нам давали баланду, і один раз на день – підслащений чай, а вечером – просто воду. Хто той карантін вижив, одправили в город Франкфурт, а там город бомбили страшне. Скільки там наших людей полягло батраків. Й молоді і діди із діточками. Одній жінці, бачила, німці не давали дітя груддю кормити, а воно ж кричало. А я вже думаю: "Господи!".

Ото так я попала в Германію.

Богдан Катерина, 1927 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я 1927-го року народження. Батьків своїх пам'ятаю. Батько вбитий на войні. А мамка вмерла. Мамки я не знаю. Рано я осталось малою, 3 года було. Дідуся і бабусю не пам'ятаю. Не знаю. Родина була невелика. Був ще братік у мене, він вмер тоже. Двоє нас було. Батьки хазяйнували дома, в колгоспі працювали. Батько був бригадіром. І мамка в колхозі робила. Колхоз був, а тепер колхоз уже кончівся, жалко колхоза. У колхозі ми работали, у колхозі харашо було, а тепер шо зробилося ?! Тепер степи он бур'янами позаростали і роботи нема. Орендатори якісь там ... Нема ні солярки, нічого...

Корова у нас в хазяйстві була. Тоді – то корова, то курочки, то там порося яке держали. Щас більше держуть. Раньше одна корова, а щас по три корови держуть, побільше стали держать хозяйство. То шо трудно прожить сєйчас, і тоді [людям] нелегко було жить, ну веселіша була жизнь, веселіша. Як от тоді жили добре ... [плаче]. Люди були лучше, а щас люди – такі ненависні всі якісь. Ми дружніше були, а шас і все єсть, а народ не такий став зовсім.

З самого дєтства я в колхозі. Кончіла п'ять класів, в шостий перейшла і – война. Не стали ходить у школу. Стала ходить на роботу.

Войну в сорок першому я пам'ятаю. Помню (я вже була взросла – годів 14 мені було), як одступали (німці) в сторону Великої Білозьорки. Ой-йо-йо! Як вони нас вигонили з хат! Я жила туда нижче, вуличка була, її вже немає. Так вони (німці) верхами їздять і так гонять: "век-век-век". Ми, шо змогли, взяли, і туда, на Велику Білозірку їхали коровками. У нас були тачки такі подєлані. Хату бросили, бросили все, і виїжали туди, виїжали. Ой, як вони йшли, як одступали ці німці. І мотоциклами, і "кургони"в їх були, такі як

[1] Опитування провели В.М. Циберт та І. Шевченко (липень, 2001 р.).

у циган, і всяка тєхніка... Вони, собаки такі, так з людей іздівалися. Багаті були, а всє равно наші побідили! Побідили наші, одігнали його! Помню, як бомбили тут самольоти. А ми ж малі були, коров пасли там, в балках.

Помню ще, коли у "Перебудові" були красні – наші. І то я помню, як лізуть воєнні, розвєдка ж навєрноє, лізуть, лізуть, лізуть ото ж відтіля. Питають нас: "Дітки, ви не скажете, де тут німці находяться, де їхній штаб." А ми кажем: "Та отам німці є, на ту вулицю, туда». [посміхається]. Були тут і німці, і румини. Снаряди били – хати поваляли, попалили. Ми на степу довго ховалися. А тоді наші прийшли в село. Стукають у хату: "Мамаша, откройте, це свої, не бойтеся". Ми плачемо, пораділи, шо це ж наші вернулися, руські. Ой-йо-йо! "Ми їсти хочем, мамаша, може у вас є шо покушать ?" Бєднєнькі! Не дай Бог! Страшне було. Вони голодні, [наші] солдати. Кажуть: "Уже не бойтеся, ми його розігнали, уже німець не вернеться". А ми плачемо...

А після війни ми ж знову собірали цей колхоз! Усе з нас брали: у кого маленька тьолочка, ще тіки родилася, і ту заставляли в колхоз здавать, молока – 100 літрів, 200 яїчок, м'яса по скікись. Бач, як от ми восстанавлювали, а тепер розвалили той колхоз. Накладали і прижимали нас. Ну, всьоравно жили люди. Заставляли розписуваться нам на облігації. Було тоже, канєшно, і тоді трудненько. Ну, як хто, не знаю. Голод, я помню, був в сорок сьомім годі. Ну, ми ще не дуже (голодували), бо у нас сім'я була маленька. Коли мамка вмерла, батько другу узяв. Ми жили разом, у нас коровка була, молочко було, так ми ще не так дуже голодували. А тоді брат мене забрав у Крим. У Криму давали пайок тим, хто работав. По книжках, по [якись] хліб давали. І я там побула в Криму, поки тут мамка коровку дождала. Тоді написала мені пісьмо – їдь додому, вже є, шо їсти. Це я помню. А є люди, шо дуже страдали. Дуже. Я не знаю, чого був голод? Чи не уродило, чи шо? Це кажуть – голодомор, голодомор (по тому радіо), голодомор... Канєшно був голодомор, да. Люди і вмирали, і всякого було. Навєрноє неврожай був. Хліб не вродив.

Раньше тут справки не давали всім тим, хто хотів уїхать в город, в Запорожьє. Молодьож трошки рвалась у город, а її не пускали.. Народу було багато: хлопці, дєвочки, мальчіки. Було йдуть на степ – співають. Із степу ідуть (пішки) – співають. Ланкою молодьожною ми пололи подсолнухи, кукурудзу. Були в нас в кожного рядки. Станем рядом, оце один [проти одного] і полемо. Гонив бригадір. Було йде в каждий двір: "Йди-йди на роботу!" Тоді гонили. Тоді

скільки роботи було в колхозі. Ой-йо-йо! Робота була – весь степ орався, весь степ сіявся, не гуляла ніде земля, ні клаптика, ні кусочка не гуляло землі.. Ну, а условія жизні, канєшно... Бєдность була, не було цих коврів, не було цих палаців, чи як вони звуться, цього не було, ні в кого не було в те время. А тепер бачу і коври, і палаци, і шо тільки нема! Одіті харошо. У кого хочте спитайте у селі, всі скажуть – раньше було лучше.

Колгосп з нами розраховувався плохо. По 200 грам нам давали тоді хліба – мало як-то. Все в государство вивозили. Тоді ж тєхніки не було, все його руками робили. Такі кучі пшениці на токах були на степу. Ми ящиками носили її. Тачки подєлали і коровами возили. Ще одіялами такими-сякими попозастилаємо, шоб не сипалася пшеничка, і возимо в государство. Куди вони його дівали? Все в государство.

Раньше був у нас клуб (щас оці ж дістатєки, де б'ються, п'ють). У клубі, було і співають, і танцюють, і там така музика була – то балалайка, то гитара, гармошки були. Ну, і раньше було – там десь за якусь дєвочку поб'ються хлопці. Та не випивали ж так, п'янки ж не було. Тепер же ж бачиш – випивають.

Весілля в мене було паганеньке. У мене не було в шо вдітися! Я в чужого попросила у когось платтячко. Дали мені штапельне. Я побула в йому і однесла. Свадьба була слаба-слаба. Якась там гармошка була. Молоді ж ...Оце в 1946-ім, якраз. Год паганий був. А мого ж хазяїна (чоловіка) забрали в армії, так, як ще положено в армії брать, і застала його война. Ой-йо-йой! Шість років він був в армії. Йому вже було 26 год, а мені – 20.

А приданого не було в мене нічого. Щас шифанери, тоді шифанерів не було. У мене не було нічого. Я йшла – у мене була одна рубашечка і передіться не було нічого.

Мати було мене навчала, казала: "Катю, уставай рано, слухай все і роби..." І оце мати було спить, ця ж моя свекруха називається, було спить іще, а я встаю рано, спать мені хочеться, я всьоравно встаю. Надо корову здоїть, надо скотину на степ гонить пасти.

Раньше якось у церкву не ходила. Раньше і церква була, но як-то не так, як тепер кинулися ходити. Я помню, була церква у нас хороша, стародавня ще. Так розбили церкву, розвалили.

Вулиця наша називалась плохо – "Дурна". А ще "Висранка" була. А там – "Корчівка" була, там я жила. А щас – вулиця "Шевченка. Щас харашо називають.

Раньше оприділяли так: як сонце за хмару заходе (або – за стіну), значить буде завтра дождь.

Пащенко Анна Іванівна, 1915 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я з 1915 року. Повне моє ім'я – Дяченко Анна Івановна. Це ще я не замужем була, батьківське прізвище. А сєйчас моя фамілія – Пащенко. Жила я не жирно. Усе в наймах, і в наймах, і в наймах. Пам'ятаю, голод був страшний у восімнадцятім годі. Я ще була мала. Сестра одна була вже замужем. І в мами, і в татка був тіф (тіф тоді ходив). Мій татко умер. Я його так чуть-чуть помню. У нас такий полик був і вони ото там лежали. Як батька не стало, один його знайомий дав нам здорове відро муки, так ми кашку варили і так їли її! Такий голод помню, усе помню!

А мама моя прожила 110 год, в мене вмерла. Хазяїна ж у мене не було Вона жила в сина, а тоді, не стало, діти оженились, пішли, вона в мене і вмерла.

Пам'ятаю і бабусю і дідусей тоже. Дєдушка був плотник хороший, а баба Марина дома була. Тоже жили не дуже ситно, та нічого. Держали і корову, і свиней. Було у них, мабуть, 4 синів і 3 дочки. Потім всі порозходилися, а вони осталися в старості самі. Тоді ж свєта не було, світили то свічками, то карасіном. І бабушка моя, як знімала лампу, та як-то воно схитнулося, шо карасін полився і вона спекла руку. Спекла все чісто, пузирі такі посходили. Так два місяці лежала з тими пузирями, раньше ж оно не лічіли, як тепер. А тоді ж нам підказали, шо треба посне масло перекип'ятить добре, щоб воно, аж чорне було, і ото тим мазать. Так ми харашо його злічили...

У батька з матір'ю коняка була, бричка, віялка, корова була – усе. А як уже батька не стало, так тоді мамка начала мінять оце бричку, віялку. Оддає людям, а люди нам покосять, позвозять. Молотили ми і коровою. Корову запрягали. Зробив дядько (брат мамин) такий поміст і посередині стовб укопав. А тоді таку ломаку велику, припрягаєм корову туди. А корова була така, шо, як схвате мене, і всіх, хвате і тягне. Хорошого нічого не згадаю...

Здорова школа була у нас. Я два года ходила, і одного не кончила, бо зімою ходю, а на весну – наймаюсь дітей глядіть.

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

Нива наша – земля, – була туди далі. Було йдемо із мамою на степ косить, а самий менший хлопець – дома, старший пішов уже учиться. Взяли косу й сапу, граблі. Ідемо, а там колодязь такий. Води надо витягти, бо пить же надо. Начали тягти, а канатика забули. Так харашо, шо у нас косинки. Ну, взяли ми і до канатика коротенького і доточили косинкою. А косинка перервалась, тай упало циберко в воду. Ну шо ж його робить? Нічим не достанем. А він такий – не широкий і ступки пороблені. Я кажу: “Мам, може я полізу?”. А вони: “Та куди ти полізеш, у воду впадеш”. “Не впаду, – кажу, – не широкий колодязь.” Долізла я на середину, подали мені сапу, я за дужку зачепила. Подаю їм. Витягли. Тоді пішли ми на ниву. Я полола, а мама косили. Де взялася та хмара? Як загриміло, як дождь полив. Давай іти додому. Ідемо ж, а воно як грякне-грякне! Косу і сапу кинули десь під капицю. Пішли навпростець. Приходим додому, а цей же брат мій малий (вже сам дома був) грому страшно боявся. Приходим, стукаєм-стукаєм – не одкриває, стукаєм–стукаєм – не одкриває. А у нас вікно таке було – причілкове, – розкривалося навпіл. Витягли шибку, я влізла в хату. А він лежить долі на лаві, накрився рядном. Довго боявся грози, довго. Уже великий був, а грози боявся. А тоді раньше грози такі були, шо і хати палили.

Тоді начали ж згонить в колгосп. Забрали це у мами і віялку, і бричку, і упряж. Упряж був хароший у нас. Тоді ж раньше жили, шоб була і празнична, і буденна. Ну, і мій татко взяв якось дуже хароший празничний упряж з бляхами. Як уже все забірали у нас, це ж, як колгосп “сочінявся”, а мама взяла та на піч заховала той упряж хароший. Думала, шо це буде хлопцям, хоч на пам'ять (було у мене 3 брати). Вони ж ще малі були. А як виростуть (побільшають, порозумнішають), то хоч подивляться. Один там сусід прийшов, заліз на піч, забрав той упряж. Чи він у колгосп одніс, чи додому взяв? Не знаю..

Ми довго не йшли у колгосп. А як уже пішла в колгосп, все время кухарила коло тракторів. Де тільки не робила! І на скирдах була. Волоками тягали на скирду. Скирди такі клали, вище, як оце хати, полов клали.

Ая, як начиналася косовиця, – гарби ганяли. Це, значить, одні драбини, а тоді ще і другі становляться, і ото четверо коней туди у ті гарби запрягаємо. У колгоспі молотарка була. І ото там накидають, а ми гоним до молотарки гарбу. Ті ото ж, “мажари” вони називали-

ся, а по нашому – гарби. І ото так і жили! На степу ночували. Було виїдемо, бо далеко ж на степ їздить. Це ж надо їздить, знаєте, робота ж стоятиме. І ото туди виїзжаємо і молотим допізна. А тоді час, чи два переспали, встаєм і опять же ш, пораньше, шоб по холодку хоть гарб 4 пригнать до молотарки. Воно ж сухе літо, сухе таке.

У 1937-му був голод.

Війну пам'ятаю. Німці як заступили, а в мене син малий – у 1941 году рождьон. Була в мене корова – тьолка. Хазяїна ж забрали (а потім убили на войні). І ми з сестрою були. На ніч ходили до сусідів спать – вдома боялися. Якось захотіла я вершки зібрать. Та як забігли німці-румини до хати. Чиркотять-чиркотять шось, руж'я понаставляли. У нас піч була і в одній хаті, і в другій хаті. Розкривають піч, і – туди. Побігали-побігали. Шо вони шукали? Пішли. Тоді знов вернулися. Сіли за стіл, а кусочик хліба у мене був. Вони взяли той хліб розламали: "Мама-мама! Хлєб, мама хлєб!" А в мене в Великій Білозірці була родичка замужем. І от вона евакувіровалась, та тільки в Михайлівку доїхала, а німці її захватили. І ото ж сюди повернулися. Так у них і коней забрали. Вони тоді пішки. А сумки свої взяли і у нас побросали. Повні мішки хліба, мав штук по три, і ковбаси, і сало, і чого тільки в мішках! Ну, я ж його не займала. А німці ж: "Хлєб-хлєб!". А я кажу: "Немає в мене вже хліба, немає". А вони тоді до тих мішків. А я кажу: "То чужий хліб." А вони реготять, забрали все те сало, все чисто. На стіл і – ріжуть! Один ті вершки покуштував, а я ж його зібрала...

А тоді, як ці німці від'їхали, заступили румини. А тут на "Перебудові" були красні. Тоді ж вітроупорів не було, так ми бачили, як розвєдчіки ходили. І штаб тих руминів помню тут був.

У 1941-му і 1942-му опять голод був. Тоже жили – голодували щітай. Уже я замужем була, в мене хлопці були. Корову з мамою та братом держали на пополам. То я оце іду, беру корову, два дні подоїла, молока назбирала, напарила, відвезла в Запорож'є. Продам, а там куплю то висівки то макухи отієї бавовняної. Везу додому дітей годувать. Мама бувало кажуть: "Що ти оце робиш, подивись, ти вже опухла". А тоді два рази повезла, попродала. Купила вже висівки, купила пшона стаканів скіки. Це ж хоч який суп та сварить було. Хлопці кажуть: "Маму, всипте нам хоть побільше води". А масла не було, так, було, вершок із молока знімеш, та заправиш, і то ж воно вкусніше.

Сілос ми раньше вручну різали, лопатами. Накидаєм у яму, а тоді лопатами його ріжем. Якось я поїхала у город, а бригадір прийшов, і на маму каже: “Ідіть за дочку, раз вона поїхала у город”. Ну вони і пішли. Кажуть мама: “Сидять люди й колоски вибірають.” І оце я вже приходжу додому, а вони (мати) отак може з пригорсть уже пшениці принесли. Ото ж так почали вибірать ті колоски. І тоді вже, як пішли колоски, пішла вже житуха трошки лучша. Іду я на роботу, а там і наморися і наробися, ну все ж таки два кармани пшениці принесеш. І вже тобі такий варила чи суп, чи шо. А тоді вже давай в ступі товкти ту пшеницю. А вона ж сирувата, бо зерно ж зелене ще . І ото натовчу, а тоді таких коржиків наліплю. О, вже хлопці мої пішли жить. “Ой, ма, добрі коржики!” “Добрі, – кажу. –Їжте”. Хорошого нічого не згадаєш, а таке тільки і згадаєш.

Раньше жили не дуже ситно, но веселіш було, як оце тепер. Тоді дружніше люди були, якось одне до другого общалося. Тепер ось, – посіяли пшеницю. Приїздить орендатор: “Викосіть оцю амброзію. Наймайте і косіть”. Так, а хто ж винуватий, шо ви завели так?

Пекло Дмитро Андрійович, 1912 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Мені вже 89 років. Звуть мене Дмитро Андрійович Пекло. То рай є, а це – пекло.

Батька і матір свою пам’ятаю. А як же... Батько учасник трьох революцій. Це ж – чотирнадцятий [рік], Німеччина. Він у плєну був в Австрії. Повернувся, даже у нього черевики дерев’яні, такі колодки були. Тільки повернувся, – у нього весілля, а тут – сімнадцятий. Знову – учасник батько, аж по двадцять другий. Ну а тоді, іще ж одна війна. Тоже – з початку і в сорок п’ятім повернувся. Був два раза ранений, осколочні ранєнія, контужений. Та ноги й руки цілі були. Як колгоспи починалися, це ж колективізація, він перший вступив в колгосп. Отдав свого коня, був бригадиром. Це значить двадцять дев’ятий був рік. У колгоспі батько був по сорок перший рік, бо тут война, а він же учасник, пішов на фронт. Ну а мати що? Заміж вийшла вона в одинадцятім році. А в дванадцятім – родився я в селі Білозерці, тут, на території “Калініна”. Батько там жив, де щас Пушкінська вулиця називається, а мати – колись Мордовці, а тепер – Гарбузи. Сестра, Марія, родилася – в дев’ятнадцятім, а друга

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

сестра – двадцять другого року. Голодовка тоді була, голодовка. А Альоша – брат – в двадцять п'ятім році родився. Оце нас було 2 сина і 2 дочки, – четверо.

Дитинство у мене проходило на території "Калініна". В піонери у двадцять четвертому році прийняли мене (пам'ять Леніна). Присягу приймав. Після того робота "піонерська" була. А вже в двадцять восьмому році я був прийнятий в комсомол. Понятно? Яка робота була у комсомола? Робота у комсомола – розкуркулювати. Не куркулі люди були, а їх робили куркулями (хто мав коня одного, чи двоє – ті куркулі). Було таке. А хто був не в колгоспі, їх даже виселяли. Оце ми тих куркулів і виселяли. Хто було тікав, ховався, щоб його не вислали, як куркуля. Вобщем, як комсомол.

На території "Калініна" початкову школу кінчав. А потім з "Калініна" у "Щорсовський" (колхоз) – у старші класи ходив цілих 5 кілометрів. Закінчив вісім класів у двадцять восьмому році. Ну а дівчата шо? Заміж батько їх отдав і всьо...

Оце я вспомнив, як у 1932-33-му – саме голод був. А я у Мелітополі був принятий у воєнну школу. І от голод же... Попав я в сад, (якраз ягоди поспівали). Так бачив своїми очима, як люди мертві на деревах висіли від голоду. Сам заліз, помню, наївся. А за це чуть на гауптвахту не попав. В Мелітополі – сади, а збоку, – кладбище. Так, страшилище, вобщем, що тут робилося... Страшилище... А потім захворів я на сипний тиф. Ну якось видержало серце. Тут уже їхать у воєнну школу, а я – хворий. От і не поїхав я у цю школу, а поїхав на курси поступать "на комсомольця". З тих курсів перевели мене на педагогічні річні курси при підінституті у Запорожьї. (Переводили в Умань, а ми не поїхали. Студентка одна там була, так каже там такий самий голод, люди умирають). Ці курси – "фізкультура і спорт". Окінчив їх, і мене, як студента, направили в село Констянтиновку, – це біля Мелітополя, через річку Молочну, біля Вознесеновки. І там я в початковій школі на території колгоспу "Фрунзе" працював. Викладав фізкультуру і спорт. А був на семінарі, попав на Київську вулицю. Пішов у церкву, там зустрівся з Марією (дружиною). Познакомилися, і скоро поженилися. А через місяць – война! Но весілля в нас було! Тачанка була в школі, так ще й Маріїних батьків возили на розглядини до моїх батьків!

Розкажу про те, як в армію мене забірали. За станцією Мелітополь погрузили нас у поїзд, і там я вже взнав від старшого лейтенанта, що ми будемо курсантами-артілєрістами, в артполку. І був я там

рік. Один такий кінь там був умний. Умніший за мене. Служив не перший рік, так краще за мене знав команди. Як підпругу йому одпустиш, так він – іде пити, а потім – у станок становиться і стоїть... Такий кінь умний, що я не знав цих команд, а кінь знав. От, такий міг бути приказ: “Лозу рубать”. І оце, значить – через преп’ятствія стрибать.

Це, значить, я в Гайсині служив Вінницької області. Там були два кавалерійські, один наш артилерійський, і танковий – чотири полки. Був я коло пушок. А тоді потребувався помошник завскладу з продовольства у полку артилерістов. І я став помошником поставщика продовольства, а потім і заведующим складу, це до кінця служби. Я як помошніком був, так їздив і у Гайсен, і у Вінницю, на Одесу, з Одеси на Херсон, Цюрупінськ на заготовку продуктів. Так зробили у дівізії, шо я продукти должен був сам ... у полк свій... На свєрхсрочну оставляли, а я не схотів. Мобілізувався, прийшов додому. Узнав один директор школи (Бєлік прізвище), що я учитель. Прийшов і мене завербував. Щоправда, як воно получилося... Я був прийнятий у Вищу сєльськохозяйственну школу. Хто хотів, закінчили курси. А я ж поїхав додому і не попав у цю школу сєльськохозяйствену. А тоді з цієї школи виходили директора МТС! Ото так я не зв’язався з сільським господарством, а приїхав додому. Це було у кінці тридцять шостого року, коли я з кадрової армії прийшов, де перебував з тридцять четвертого по тридцять шостий рік. У школі я і класоводом був, і фізруком, і воєнруком.

Пригадую, як почалась війна... Ноччю встали, нам і кажуть: “Війна”!

Війна, а я ж оце у Запорожьї! Евакуірували облоно для госпіталя. Це була наша курсантська робота.

Тоді вже, як у село попав, Бойко Іван Павлович (історик був) приглашав мене в партизани. Партизани! Ми ж не знаєм розположенія... Вообщем, попав я в евакуацію. Це вже з жінкою. Марія тоже не хотіла оставатися і тоже евакуірувалася з нами. Евакуірувалися в Маріуполь були. Там місяць стояли, а тоді, – німець близько. Так ми, – аж за Дон перепливли. Звідти уже Марія мене випроводила у армію, а сама там осталась.

Так я попав у запасні, у Новоросійськ. Фотографія є: я – в Новоросійську, уже воєнним, да... А тоді нас на пароплави... Вобщем, попав я аж у Севастополь, і зразу – в бой. Перве хрещеніє там получилося. Оце – Одеса, Севастополь... Обороняв Севастополь, і 250

днів пробув я в обороні Севастополя. А Марії Романівні писав пісьма на Кавказ. А вона писала мені, що за мою службу їй якесь письмо прислали – благодарность (я й не знав). Бо тут була Білозірка зайнята німцями, так її туди направили. Було всього, бачив я і живих і мертвих, і сам був ранений.

В обороні Севастополя тоже був артилеристом, лейтенантом, в окопвзводі. Це ж в сорок першім було діло. Німецьке командування хотіло подарити Гітлерові Севастополь на Новий рік. І туди зпереду першими посилали руминів (тоді ж Румунія була за Гітлера) – п'яних, полуп'яних...Та положили їх там – гори, бо руминам обіщав Гітлер, як Севастополь візьмуть, – через море додому отправити... От руминів там тисячі лягли. Не желізні одержали хрести, а дерев'яні. Психічні атаки були. Це перший штурм був Севастополя. А тоді, це ж на Новий рік, я ж сказав, не вдалося Севастополя взять їм. І так було 250 днів. Аж по сорок другий рік... (якби не сплутать одне з другим...) У нас оці снаряди рвали кожний день, летіли ці бомби, свистіли через нас... Тоді ж я був ранетий. Потім ми евакуірувались дальше. Комишова, Козача бухта, оце там уже, де Сєверна бухта, це тут ми були. Понятно? Сєверна бухта. Ще я помню, оце ж, як в обороні, даже і командирів отпускали, а мене ж, як помошника, теж. І я бачив неподалік от Сєверной бухти самольоти Гітлера. Самольоти з води іздіймалися і летіли, а тоді – на воду сідали... Це ми наблюдали.

Тоді ж повернувся я артелерістом у свій полк. І от один раз, помню, спереду мене йшов Саня, з Кавказу, а тут – снайпери на горі. І в нього розривна пуля попала, і він хоче щось мені сказати, а вже кров його залива, і він не може мені нічого сказати. І так він і помер, на руках у мене помер. Ще "засечка" була [нерозбірливо]. Засік я те місце, де німець-снайпер сидів... І от дали мені ще двох. І ми на цю гору видрались, щоб убити цього снайпера. Він не чув, бо до нього вітер шелестить, і ми цього снайпера в плєн взяли. Привели, а тоді мене награждали "зіркою". Важко нам там було, даже чуть не сиру конину їли, гризли, бо зварить вже не можна було. Було воздухом скинуть нам туда наша "артприморська" армія продукти. Понятно? Петров командував, а морським флотом – Октябрський.

Якось вечором, це було у Комишовій бухті, один капітан собрав членів партії. Партійні білети давайте. Я – евакуіруюсь (бо уже думали, шо німець забира нас). І от він одправляє партійні білети наші. Я здав, а тоді ще десяток таких, як я. А тоді утром, як вийшли з бухти,

уже німець, – тут вже стоїть, вже стоїть. І давай йому часи – це вже я в плєн попав. Тоді нас – "чорна хмара" в плєну була. Це страшилище! Гнали нас сотні із Севастополя пішки до Сімферополя. Пройшли ми цілих 490 кілометрів. В Сімферополі ми в лагері були. І тут, як я с плєна вискочив, вирвався, розкажу. Дядько там був у мене, я його адрес помнив, і записочки йому з лагеря писав і кидав, кидав через ворота. (В камінець і за ворота). І попало дядькові 3-4 записочки, що такий-то в лагері. Дядько прийшов, а сусід у нього був агроном, у німців служив. Дали німцям щось там, шоб мене з лагера випустили. Один раз чую – мене гукають по прізвищу і я впізнав дядька і мене забрали з лагера. Це ж було у нас вош повно у лагері, так мене переоділи... Попав я в совхоз на город, якраз жарко було, помідори спіли. Поставили мене учьотчіком на городі. А тоді знов у Севастополі [нерозбірливо] звільнили мене чекісти. І попав я обратно в армію. І пішов сюди на Севастополь [нерозбірливо]. Оборона Севастополя була 250 днів, а взяли за 5 днів Севастополь. Понятно? За 5 днів. А після того, ми ще помогали косовицю в Севастополі робити, помогали збирати хліб (воєнська часть збирала).

Після того, як їхав на поїзді додому, через Пришиб їхав, записку написав у Білозірку, що їду туда-то. А попав я в умунію, від Бухареста – 12 кілометрів. А тоді Бухарест. Вообщем, німця погнали дальше, за предєли Румунії. І тут і война кончилася. Одна сторона Бухареста – південна, – на "красний" лагерь [перетворилася]. Там стояла наша часть. Там ми жили. Потім евакуїрували нас до Болгарії, через Дунай, [нерозбірливо] через Шибку, помню, ми переходили [нерозбірливо]. Якраз стояв двір великий. Артбригада називалася, генерал командував. І "катюші" були, і пушки разні, і танки. І ми тоже там були, (я як топограф) у тім дворі. А тоді – мобілізація. І кажуть, чи ви попадете додому, чи ні. (Тоді ще випадок був – румини з руськими ешелон пустили під откос.) Вообщем, додому, не через море, а через Румунію поїздом обратно їхали, шоб попасти в Росію. То благополучно обійшлося, що я попав у Росію, а потім в Україну.

Ми з батьком не вмісті на фронті були. Хоча на Кавказі і я був, і батько. Брат, як в Германію брали, а він же не хотів, ховався. Кажуть і табак їв, щоб захворіти.... Вобщем, у Германію не попав він. Село Білозерку в 43-м звільнили і таких, як він, мобілізували. В руках не держав гвинтівки, і з дівчатами перецілувався. Молодий, закінчив 7 класів, і – мобілізували його. Малу Білозерку і Велику Білозерку звільняли, а тоді за Білозеркою – Петровку. Є таке село, і там він,

оцей Олексій, ранений був, там він і помер. Пам'ятник є в Петровкі. Я разів 3-4 їздив туди. Там тисячі лежать, і він там написаний. У Петровкі лежить. Не повернувся...

Ну а ми з батьком повернулись. Про батька я казав, а мати була сама, одна. Німці хату спалили і садок. Може хтось і підказав, що хату спалили, бо я член партії та і сини на фронті. Ото ж без нас криша згоріла, а потолок – цілий. Давай, значить, мати сама робить хату. Коли Білозерка звільнялась, на бліндажах була трава (солома), і от вона брала ту солому і накривала хату. Десь і фотограхвія єсть, яка хата стала, після того, як мати її зробила, яка вона соломою вкрита. А друга фотограхвія, як уже батько повернувся (він був і бригадиром, і так дальше), і згорнув ту солому і зробив другу кришу... Став другий вид хати.

Після війни я вже робив в другій школі, не на території "Калініна", а на території колгоспу "Шевченка", де я зараз живу. Це була назва "Друга п'ятілєтка".

Працював я шістнадцять років заведующим початкової школи. А тоді цю школу закрили. І перейшов я обратно в свою 8-ми річну школу (так вона тоді називалась). І так я робив до сімдесят восьмого року.

І оце вже на пенсії почав я заніматься пчоловодством. Закінчив ще й курси пчоловодства. Здавали в Запорожьє екзамени, так я тринадцять зошитів зписав... І помню, нас на пасіку возили екзамен здавать, де "Запорізька Січ". Здав екзамени. Десь є свідєтельство і диплом, що я у колхозі маю право робити старшим пасічником.

Саюн Раїса, [ ] року народження,
с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Хто були батьки? Ну, як би вам сказать, хто вони були? Батька мого розпродували, а при совєті уже був у комісії. Ну він так – писать, писав. Но, шоб брать у людей, – не брав. Жінки було в горщечку там чи пшеничку, чи квасольку, із горщечка вибірали. Баби такі були, знаєте... Послали, так думали – це надо забрать, шоб у хазяїна і їсти нічого не було. Отаке було. Забрали тоді батька: не виконали, як буто би, не виконали, ну те (розкуркулення). Виконували ж тоді оце во! І забрали батька в тюрьму. А батько с тим шо, комісія, щоб з добра все перевірила і пустили все на місті. Отак.

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

У мамки дітей було багато. Вмерло п'ятеро, а нас четверо осталось. Ще брат у мами був – хароший столяр, хароші шкафи робив. Шкафа і сєйчас стоїть...

Дідуся і бабусю пам'ятаю. Дєдушка був в Запорож'є, працював, де опірірували мерлих людей, шоб взнавати, яка болєзнь. У моргі. Да...Третя, кажеться, земська больниця. Раньше ж так називалася?

У батьків коняка одна була [сміється] і корова. Самі хазяйнували, земля була. А тоді став совєт, – забрали корову, забрали і коняку. Ну це таке. Яка жизнь, так і роблять. Так же? Батько з матір'ю працювали у колгоспі в бригаді, шо заставляли, те й робили. Батько був агроном по шкідниках. Ото так! Батьки нас виховували. Я була і дояркою, і свинаркою, і в садку робила.

Голод, канєшно, пам'ятаю! 1930 – голод був. У нас хлопців довго не було, самі дівчата, так батько взяли з дєтдома мальчіка. І він наївся і вмер – переїв. А мерло... Тут з боку ясла були, де дєтдом. Скільки мерло за ніч!.. Було в підвал повкидають, а тоді везуть підводами, накидають. Там міленько ямку викопають, порядують їх і все. Хай воно лучше не вертається! Дєтдом був, де кантора Чапаєвська, ото там був дєтдом. А тоді – у школі. У "Дружбі" тоже був дєтдом. Потім десь видно переселися.

Під час голоду їли ласкавцю. Воно, як трава, та на рани било дуже. Було, оріщечки пекли, а тоді, замість хліба, коржиків напечеш. Так мене на рани як побило...Тоді свекор і каже: "Бросте оці орішки пекти, лучше сир робіть, корова ж доїться. Молоко пийте"... Тоді перестало, все оте всунулося і наладналося. Лікувались тоді так: трави варили, оце ромашку. Примочку дєлали.

А тоді – война...Тоді не знали, де діваться. На себе харошу одежу надінем, а зверху пагану, шоб вже не видно! Тоже ховались: і під полом, і де тільки не ховались, і в окопах! Було всього. Не дай Бог! Пережили чого хочеш.

Німці прийшли. Тоді в хатах були, на кватирях. Хати палили коякі тут на нашій вулиці. Мою хату спалили. Ну, я не знаю даже, шо вони палили, чи там може, хто ховався, не знаю. Туди через трасу, на той бік, на тій стороні спалили були хати. Ой, не дай Бог, чого тільки не пережили.

Сама я з "Дружби", а була раньше в колхозі "Чапаєва". Робила я: і верхи їздила, і пололи сояхи, на конях, і дояркою була, і свинаркою була. І чим тільки не була. І їздовою була при совєтє.

Невістка тоді була вже лаборантша по молоку.

Було й хворіла. Один раз лежала в больниці, да ще й під капельницею. Упадок сил був у мене. Їх (дітей) було четверо хлопців. Дівчат не було, а все ж стараєшся, шоб воно не голодне було. Стараєшся для їх усе. Потом шось упадок сил. Іду я інколи – чисто, як п'яна. Ну, вже отвезли мене в больницю, і я тиждень лежала. Полежала, ото капельницю встановили. А січас ось тоже.

Тоді не дуже гралися, тоді було батьки на роботі, а хата ж одімкнута і не замикалася вечором. Ото полягали в сінях, прослали соломи, кинули там... Раньше ж ліжники були – із овець прялося товстенько. І раньше ж одіял не було, оці ліжники товсті такі. Ну, як повстина, таке... І ото вкривалися. Січас то одіяла, канєшно.

Пісні співала в дитинстві, і концерт становила у клубі. Три годи мій кавалєр ходив до мене. Три годи батьки мої не знали, який у мене кавалєр. А тоді мене в Германію брали. А він мене одвіз, аж на саму послідню вулицю. Прийшла мамка: "Чи нема Раї? – Немає!". А я сидю ж під поликом (при німцях це ж було), сидю... Думаю: "Господі, якби ж не кашлянуть". "Немає, тьотя, –кажуть – немає!" Побули-побули та й пішли. А батька ж б'ють, – узяли в раду. Б'ють батька: "Де вона втекла, її ж в Германію направили". Ну шо ж...А тоді пішло таке, хто заміж піде – не беруть у Германію. Мене не брали, так його на окопи погнали! Хотіли ж в Германію отправлять. Через Кам'янку уже, через море переправили на кораблях. Так він отдав сорочку свою і там ше шось у його було в чаймодані, кусок сала: "Переправте мене". І ото втік. А з боку був у нас тут сусід Андрій Федорович. І він зразу в раду, і тут ідуть його поліція і забірають, шо він же ж утік.

Тоді одружилася при німцях, ще й вінчалися. Отам був у центрі клуб і була церква, і ото там вінчались. Батюшка ж був не мєсний! Я не знаю, відкіля він був, но ото батюшка вінчав. Була я у вінку, простилали рушники, хто прийде, – шоб на рушник становився. Восковий був віночок, хвата була, лєнти.

Монько Катерина Петрівна, 1920 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Зовуть мене Монько Катерина Петрівна, народилася я у 1920 році. Бабусь і дідусів не пам'ятаю**.** Ні одного. Ні батькових, ні материних. А от свою мати і тата я пам'ятаю. Були селяни, в колхозі працювали рядовими. Там, де і я.

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

Батька звали Петро Кононович Телюпа (це ж у мене Монько – чоловікова фамілія). А матір – Ганна Пантелимінівна. Господарство у них невелике своє було. Ще до колхозів, ми считались, як середняк. Вот так, і не бідні були, і не багаті. Среднє жили. Була у нас і корова, були і свині, були кури, і все таке було. Город був, хата була, все було. Троє дітей у сім'ї було: два хлопця – брати мої і я (я – найстарша).

До школи ми ходили, конєчно. Ми жили не тут, а на хуторі. Там, на другом хуторі була за 2 кілометра школа. І там я до 4-го класу ходила. А сюди як переїхала, до тітки, то у 5 і 6 ходила, і так у 6-м класі бросила. Уже не ходила, не доходила просто.

Як були маленькі, то і на вулиці були, конєчно. Воно ж так не все врем'я було, як це я розказую. А як я ще меншою була, то і нічого жили. Можно було так жить, ще як не в колхозі були, як були середняки, бо все у нас було. Було, що їсти, було, що пить. А оце вже таке в колективізацію почалось...

Колхоз починався десь в 1932-му. Ну да, уже в 1932-м був колхоз, бо я знаю, що я уже коня в полінці водила. Батьки робили, а я ще була малолєтка. Мені було 11 чи 12 год. Ну, пололи в колхозі, там соняхи чи що, так я вже коня водила. А за що робила? За отой кандьор. Ну це такий суп, чи пшоняний, чи який зварять. Ото ніхто нам нічого не платив, нічого. А то за отой суп ми робили. Це в 1933 р. голодували. Я не знаю, чого воно – неврожай, чи що? Підожди, знаю. Тоді ж воно називалось колективізація. І ото ж пішли в колхози. В нас же шукали і забирали наші ж люди. Були такі комісії. Ото шукали хліб, забирали і вимітали. І іскуственний голод був. Понятно? Так ми робили за отой кандьор незажарений. (А тепер ми кажем, що погано живемо. То протів того, як ми жили, я б не сказала. Це там якісь алкаші, знаєш, або такі, що багатосімейні дуже. А як такі люди, що нормальні, то такого не їдять, що ми тоді їли. Це я вам кажу). Батьки мої їздили десь на заробітки, бо дома не було нічого. В Благовещенкі щось робили, і в Крим їздили. А нас бросали втрьох. У нас тоді своєї й хати не було, ми жили на квартирі. І ото мене із хлопцями малими бросали, а самі їздили зароблять, щоб ми не померли з голоду. Було, намелю муки з чого віники в'яжуть – з сорга, і ото я пекла їм коржики. Не дай Бог, жили не дай Бог!

Бої тут були у війну. В 1941-м я була замужем. Чоловік пішов з перших днів. Та спочатку ж, йому не прийшла повестка із воєнкомата. Він три, чи чотири дня підождав і пішов сам в сільраду. І почали їх формувать. Спочатку в Новомосковську, а потом – в Мелітополі.

Пройшов всю війну, воював більше 4-х год. Дома не було. Но живий оставсь. Прийшов додому хворий, думали, – прийшов додому вмирать (його батьки ще були живі). І я ж з дитиною – хлопцем. Но не вмер. Не вмер, вилічився, тут прожив аж до 1987. Ну і підбалював (хворів), і я підбалію всю жизнь. І уже 81 год, і, як кажуть, і гнучке дерево довго держиться, чи як. Худа, худа, худа всю жизнь, і всю жизнь хворію. А бачите прожила скільки. А так що, в войну тож хорошого нічого не було. Під час війни ми і окопи копали, і в колхозі працювали (колхоз все таки существовал). Работали вообщем, работали. Що заставляли, те і робили. Як не підеш, так ще наші самі ж арестували мене були. Захворіла, просто дуже простудилася. І гукали, а я не пішла ж окопи копать. Арестували і посадили в холодну хату. І не тільки мене, там ще були. Ну кашель, даве мене кашель. "Чого не була на роботі?", – питають. Я кажу: "Ну, захворіла, ну, простудилась!" Отпустили. Ну, чули ж, що я кашляю невгамовно. Ну, а так що, що може бути хорошим у війну? Самі так подумайте. Ті входять, ті приходять, пулі свистять, та вообщем, хорошого нічого не було. А тут, якось, бомба впала, в городі у Сухомлінів, у Івана Григоровича, і у Вергуна, там таку ямину було вирито. А на тому, осьо, снаряди падали та били. Отут же був перевулок, і сейчас тут профіль, а тут був перевулок, а далі ж не було туди дороги, оце тільки по нашу вулицю. Так вони замітили, що там бахкали, а ми ото хто під стіни, під столи підлазили. Ну ховались, хто де. І в атаку сходились. Я знаю у нас був окоп (ми не тут жили, а напротив жили, де ми вистроіли хату, після войни). А там напротив же окоп викопали, та прийшли ж мої батьки та брат той з 1932-го году (було йому лише тільки 11 год). Та вони, як позалазили в окоп, а я сидю на печі з дитиною, в віконце дивлюся (мені в віконце видно), як в городчику б'ються. Ну, що буде, то буде. А що робить? А оте мале було у колисці. Як бомблять і вікна торохтять, воно боїться у колисці. Не дай Бог!

А тут же кричать солдати: "Давай, давай". Матюкаються, правда. А на окоп, як збіглися. І ті, що в окопі були, так поперелякувались, – на смерть. Ну і на окопі нагорювались солдати, бились. Ті, – німці і наші. Ну, що хорошого? Хорошого нічого не було.

Німці у селі, конечно, стояли. У нас, у нашій хаті, правда, не було. А стояли багато по хатам. Ото ж прийшли до нас два німця (а в мене і свекруха була). Просять: "Давай масло і крашанки!" А я ж боюся їх, а свекруха взяла та винесла їм у ложці масла, – у печі набрала (тоді ж холодильників не було), і крашанок там кілька. І дала їм, так вони

як розсердились, німці ті, як розсердились на бабу, що вона так дала. Надо ж було з горщечком отдать, а вона набрала ложку. Та не дай Бог! Розсердились і пішли. І не схотіли й брать. А горшок, єй богу, не помню, забрали, чи ні. Може і забрали.

Жили ми з свекрухою і свекром, і той хлопець малий ще з нами був.

Свекров до мене гарно ставилася. Робота у нас разом була. Вона ж стара була. Не ходила ні на окопи, ні на що, з дитиною моєю була дома. А мене вже гоняли, куди надо, бо у мене є з ким дитину залишити. Їздила даже на платіну – з колхозу визначали. Бросала дитину і їздила. Плотіна була надірвана – край от правого берега. І ми ото йшли отією тунелью через Дніпро по плотіні, в середині. Як не боялись, а йшли туди. Пішки йшли на правий берег і там работали. Там все було побито. І дамбу насипали, застилали тим брезентом, не знаю для чого воно. Там таке страхіття було...Провода по всій долівці – от так. Їхав чоловік бричкою – всіх коней побили ці провода. А чоловік – живий на бричці. Працювали, наверно, неділь дві. Потім додому приїхала.

Після війни возбудовували каждий своє господарство, каждий свій колхоз востанавлював. Працювала, старший, ким пошле. А чоловік, як повернувся, тоже рядовим працював. Що заставлять, те й робив.

У 1947, 1954 рр. не вродило, недороди були, понімаєте, тоже голодали. У 1954-м, я якось добре це помню, оце картошка не вродила ніяк. Ми копали, так отакої два відра накопали і все. А в 1947-м, я оце вже і забула. Но знаю, що тоже голод був, знаю, що їли лободяники. Ми не їли конечно, а люди їли. Ми хоть пайок їли, а не лободяники. А батьки мої жили дома, і їли з лободи коржики. Та благодаря, що у них була корова хороша, вижили. Ото положать в коржика масла, і тим вони піддержувалися. Например, був у нас мішок муки, десь купили. Так ми ж печем по три коржика на день. Одному, другому, третьому. Ото з'їли. Вволю не їли, а так – їмо, скільки нам надо. А тепер всі обіжаються – пагано живемо. Може, конечно, і пагано. Но я не скажу, що ми пагано живемо.

Гулять ходили в клуб, от і познайомились з чоловіком. В клуб прийдуть, а там – чи гармошка чи балалайка, чи там що, грають, дівчата співають, танцюють, все. Або кіно. Тоді кіно було. Ходили в кіно у клубі у нас. Ну не такий, як тепер дом культури, там клуб такий, з хати. Ну хата чиясь була, та зробили з неї клуб.

У мене лічно свайби не було. Ми так, без свайби. Розписалися, там трошки отмітили, а свайби, як такої, не було.

У придане мати дала мені сундук.

Да, таку велику скриню. Ну що дала? Подушки, одіяло там. Потім я вже сама заробила трошки. Мені так дома розрішали, щоб я себе справляла. Що заробила, – на себе повертала.

Вишивала**.** І сєйчас є рушнички оті. Раніш вишивала, а тепер уже ні. А вишивала, да. Гладью, а не хрестиками, а хрестиками не вміла. Навчались дома, хтось показав, а хто я, не знаю. Я подивилась, і що ж там. Це ж не бухгалтерії считать, там чи що.

Сначала ж ми робили на трудодні. Як я ще дівчиною була, ми робили за трудодні. Грошей нам не давали. А пишуть, було, що я в день заробила один трудодень, чи 2 трудодні, чи 1,5 трудодня заробила.. Ото нам пишуть. А тоді хліб давали на ті трудодні. На трудодень давали по півкіла, чи по 300 грам хліба у зернах, по скільки колхоз зможе. Ото так давали, а тоді на друге полугодіє – опять дадуть, по скільки там, я знаю? Більше, як по кілу, мабуть, і не давали. Ну, вообщем хорошого за всю мою жизнь, шо пройшла, нічого не згадаєш.

У мене троє дітей – одна донька і два хлопця, і у мами я була одна і два хлопця.

Більш-менш краще почали жить до цієї незалежності. Оця незалежність спортила все. Це воно, як кажуть, хто як робе. А як оці – безробітні? Це хорошо? Ой, скільки всього ця незалежність зробила... Позруйновували все, хуже, як у войну.

У церкву ходила, ходю і сейчас. Так воно, знаєте, з рода в род. Батьки привчили. Мати ходила, і я ходила. Я родилась тут, у селі. А тоді ми виїхали і на хуторі жили. Хутір був маленький – 17 чи 20 хат. Відціля 15 кілометрів на юг. А там було село Піскошене. Од нас, із Піскошиного, кілометрів 6, – там була церква. Мене туди малою забрали. До церкви ми їздили. У нас же були свої конячки, і бричка, і бідарка. Батько нас возив. А уже як стали тут – теж церква була. І до війни церква була, он що розібрата там. Я не часто ходила, я й сейчас не часто ходю. Все вроді і ніколи...

Як праздники**,** – не работали. Празднували святі праздники великі, – оце Пасха, Рождество. А неділя – це як закон, – праздник. У чоловіка батьки були релігіозні. Вони ото ідуть до церкви, а я дома із хлопцем. Ото приготовила їсти, і отдихаю. Тоді вони прийдуть, – нічого не робим. Пообідаєм та й отдихаєм. А тоді вже, як чоловік прийшов з войни, ото ж начали работать у колхозі і дома, тоді ми вже

і в праздники працюємо. Так я казала йому, ми з батьками жили, – всегда праздники празднували, а тепер ти приїхав, тепер нам ніколи празднувать – все ми работаєм, все ми работаєм. Все ніколи. Вже тільки, як великий дуже праздник, не работаєм, а так, буває і в праздники работаєм. А тепер у неділю пішла до церкви та і все.

До великих свят, до Різдва, до Пасхи було готувалися. Як було з чого, – приготовим, щоб лутше було щось поїсти, може родичі якісь прийдуть там, знаєте. А як Пасха, це ж самі знаєте, печем Пасху, яйця красим. Оце готовим, як є, все готовим.

Яйця раніше красили цибулинням. Ой, та і сейчас ми красим цибулинням, воно не береться за руки. Намочем з цибулі лушпайок, та й красим. Вони хорошо красять.

Пасху пекли, конєчно. Каждий год печем. Ми печем по рецептах, у людей берем. Коли, яку Пасху схочем, там багато рецептів. Пекли й на жовтках, самих жовтках. Коли вдасться, так хороша, а коли вже і не така. Було, на самих жовтках пекли, да. Тоді білки долой, а жовтки – печем. Тоді жовта така, пухкенька. От одна у нас пекла, дуже хороші паски в неї, і батюшкі пекла даже. Так казала батюшкіна дочка, що які паски не пробувала, ну такої паски не їла. "Вата" і всьо. Ну ми по її рецепті пекли, но у нас не "вата". Не така. Ну, хто це знаєте, чого?

Повсякденні страви мати готувала такі: борщ, суп, картошку жарену, тушену, чи яку там. Це ж і корова була, так піріжки і вареники були із сиром, з картошкою, от такі страви. А ще раніше, це ще при мамкіній мамі, бабушкі моїй – Уляні (це ж ще раньше, тим більш, – свої корови були, і що хочеш) – і вареники, і пиріг із сиром, і сиряну паску пекли. Були свої корови, а тепер що, ото базар, базар, та і все. А з базару вже такого не.

А от, чого Білозірку нашу так назвали і не знаю. А так чула, що була колись тут річка, да.

Оце моя мамка, оце мамчина мамка, моя бабушка (показує фото донька Монько – Ольга). А це її девочка – Фроська, маленька була. Нема вже нікого.

Наша вулиця раніше називалася Чопи. Сєйчас вона Садова в нас називається. Тут садки були такі здорові. То Чопи, то Петля, ото такі вулиці назви мали раньше. А сєйчас культурніше поназивали вулиці. Нас по імені завжди називали. А єсть таке, от, напримєр, Кузьменки, їх по-вуличному Бокумели звали, Бокумел. А от я і сама не знаю, чого? Що це воно таке. У нас, например, оце й і в

чоловіка Монько, фамілія одна була. Не було більш. І у моєї сім'ї – Телюпа фамілія, одна була. А то Карпенки – Чередники, Карпенки – Литвини. Ну, например, оце Бокумели, Кузьменки – Бокумели, чого це у них по дві фамілії, я не знаю. Просто, їх так по-вуличному називали. Ну, оце молоді тепер стали, так вони вже не кажуть, – до Бокумелів. А раньше, так ніхто не казав – до Кузьменків. Казали – до Бокумела, до Чередника.

Свекор і свекров, поки самі жили були індивідуально, так були такі, як ми, – прості колхозники, не багаті.

Оля [донька Катерини Петрівни]: Дітей багато було у них. Да. Вони так, жили по середньому. Сім душ по-моєму. Дві сестри молодими померли. Одна дожила до старості, но тоже вже померла. І оце скільки дітей було, а до старості дожили мій батько і вона. Дві сестри померли молодими, брат один жив у Запоріжжі і работав на заводі і там послали чистить цистерни, двох чоловік, і вони начали задихаться, і він поліз їх спасать і помер. Один брат на войні погиб. Держали пчіл. Дід і прадід пчоловоди були, і батько був пчоловодом. Да. Вони оце занімалися, ще, ну як сказать, і батьки їхні, і оце наші свекри і мій чоловік любитель пчьол. Пчьоли у нас були, поки він і вмер.

Катерина Петрівна: Батько розказував, як баба Марія (батькова мати) шила сама їм шапки, кожухи. Ну вобщем, що получалось із одежі..

Під час війни церква була ось тут. Оце, шо зараз розвалена. Там розвалини, там оставсь кусок її (як іти от сільради, там видно свод такий остався). Була церква настояща, – так розвалили бульдозера. І що характерне, що в цій церкві, до войни був клуб. А потім, під час війни, там мельниця була якась. Потім мельниця згоріла. Факт той, що нічого там, що там не робили, не прижилося. А потім і церкву цю розвалили.

В “Чапаєво” єсть церква. Там МТС був, пользовався тією церквою. Там була, чи мастерська, не знаю що.

Оля [донька Катерини Петрівни]: Мамка каже, що звук такий був, така акустика... А там я і не помню, я ж у тітки жила (батьки мої на хуторі жили, а мені надо в 5 клас було ходить, а там в нас тільки до 4-го класу школа була), так я не помню, чи я в середині була. Ото бачила, як з її хрести знімали.

Оля [донька Катерини Петрівни]: Помню, як мати розказувала

про лікування. Заболіло горло в мене, кашель. Бабушка намочила рушник холодною водою, обмотала, ну, як зробила компрес. Потом зверху ще сухим закутала. І проходило. Самоліченіє більше було.

Про прикмети: Зараз знаєм, як садити. Аби ми не знали, ми б не садили. Це, наприклад, коли садиться морква, коли там картопля, на повний місяць, чи не на повний. Нас це зараз інтересує. У газетах тепер все є, у нас он і молоді є, – підкажуть. Справа в тому, що вона (мати), ще як індивідуально вела господарство, так такого не знала, а вже коли вони работали в колхозі, садили тоді, коли Бог дасть.

Вергун Людмила Олексіївна, [ ] року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я оце сама старша була, 1921-го году. Був брат, сестра (5 год як умерла). Родилось нас троє вже тоді, як другий раз мати виходила заміж (прийняла другого чоловіка).

Спочатку у батьків було власне господарство. А потім почались колгоспи. Коняку, все в колгосп забрали. Батьки в колгоспі в бригаді працювали. І пололи і косили, і всяк було, у колгоспі.

Виховувалися, ну, як же ж, – дома.

Щоб грались дітьми не помню. Школа – там була.

Батько помер у 1933 р. Помню, у голод, це ж у 1930-х роках. Тоді і в хати залазили, щоб хоч щось забрать. В цей час і коржики ми їли. Всяке було.

В Запорожье робили на "Запоріжсталі". А пізніше чоловік привіз мене до мамки [нерозбірливо]. В 1947-м чоловіка забрали в армію.

Після війни я в бухгалтерії працювала. Не вчилася ніде. [нерозбірливо].

Я ото пробила почти 30 год, так за цей час 13 председателей у нас було. Один 2 місяця, той год проробив. Всі такі неграмотні були.. Із тих, що осталися, знаю трьох. [нерозбірливо]. Ото було другий раз прийшлють [нерозбірливо], а всі люди кричать: "Не надо, не надо нам його". Він, той що приїхав [нерозбірливо]: "Як не надо, то я пішов". [нерозбірливо].

Коли починати сіяти або косити, указанія давали в райісполкомі [нерозбірливо] і требували, щоб виповняли.

Під час війни у селі німці стояли. Стояли [нерозбірливо]. Ото

[1] Опитування провела В.М. Циберт (липень, 2001 р.).

наша хата була стара [нерозбірливо]. І ото [нерозбірливо] зайшли туда. А у мамки чистенько, був порядок. Ага. І здоровий такий, високий[нерозбірливо], а у нас був сарай, здоровий такий [нерозбірливо], поприходили, повикопували ямки [нерозбірливо]. І нема нічого. [нерозбірливо], прийшли, позабирали і все.

Під час війни працювали – від бригади ходили. [нерозбірливо] Тоді ячменя, якісь колосочки виривали – їсти ж не було. [нерозбірливо].

Голод після війни пам'ятаю. Чого був? [нерозбірливо]. Ну того, що прийдуть повитрушують хліб, було, прийдуть повитрушують усе. [нерозбірливо].

По своєму господарству після войни нічого не робили. Ми робили в колгоспі, знали що він нам дасть хліба.

Колгосп [нерозбірливо] же трудодень виписував. [нерозбірливо]. Тоді щось давали, а було, що іще і ми довжні були [нерозбірливо].

У партії я не була. А у дитинстві комсомолкою була.

До церкви ходила, [нерозбірливо]. У неділю.

Великі релігійні свята святкували. Це – Різдво, Пасху.

Коли постували, [нерозбірливо], сала не їли, масла не їли, молока не їли [нерозбірливо]. Молоко на базар вивозили.

Мама готувала борщ, як всігда, кашу [нерозбірливо], варенички [нерозбірливо].

Холодильників не було, так ми страви, їжу зберігали у погрібі.

А на зиму – у підвалі.

Капусту квасили у діжці.

По-вуличному Люда мене називали, Любов Олексєвна. Вергунка називали.

Шоріна Марія Оксентівна, [1919-24] року народженя, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Шоріна Марія Арсентівна. Народилася тут. І батьки мої тутешні. Маму звали – Анна Марковна, а папа – Аксьон Макарович. А прізвище в них було Головко. Оце вони через профіль жили, третя хата моя рідна була. А це вже я після війни купила хатку, поганенька була.

Тоді батьки на степу робили. А ми маленькі були, а це сама стар-

[1] Опитування провели В.В. Полякова та В.Г. Стельмаченко (липень, 2001 р.). Шоріна М.О. – рідна сестра Чуднівець Мотрі Оксентівни, 1918 р.н.

ша сестра (через Дом культури живе), 1918-го году – Чуднівець, Мотя. А була її фамілія Головко. А тоді я, я була середня. А тоді у Василівці одна сестра [Катя]. І сестричка, Паша, вмерла. Братік умер був, тож із 27-го году, п'ятий хлопець.

Раньше не так жили, як січас. Тоді все самі робили. Було поїдуть на степ, снопи в'язати, чи шо робить. Я маленька була, було прив'яжуть мене до колеса, щоб я у жито не зайшла. Прийдуть, а я вся в смолі, грязна. Оце таке було.

Жила я з батьками. Діда і бабу слухали. У нас здорова хата була, місця хватало. Піч була здорова. Ми на печі, нас не видно. Позалазили і сидимо. Люди прийдуть, балакають, а нас як і нема. А січас, не встигли люди прийти...

Дома ми все робили, що батьки загадували. На городі там лазили, проривали. Тепер нема нікого, сама осталась.

Вечеряли, як уже темніло. Їсти – ми коли хочемо, тоді і їмо. Встаємо рано, посідаємо. Варили різне. Затірку колотили, варили. В нас корови не було, була корова у сестри. Принесе молока, хліб купували тато й мама. Принесе молока ту літру, миска здорова залізна, накришем туди хліба, і аби тіки потонуло. Багато вона не приносила. Сідаємо, поїмо.

Мама не їздили, а ходили, купували одежу нам. Тоді ж не було нічого, все ножками ходили. А підуть, наміняють, принесуть всього потрошку і з одежини, і їсти.

А татко, поганий в мене батько був. Пив, маму ганяв, бив. Ледве не застрелив колись, п'яний. [Плаче] Про своє життя згадаєш, тяжело.

Я хрещена. А як мене хрестили, цього не помню. Ой, Боже-Боже мій.

Батьки ходили у церкву, і ми ходили. Постановлять нас, молиться Богу почнуть, хрестяться, ми коло їх станемо. Піп розказує, вони махають, навколішки становляться, і ми коло їх теж. Ходили, ходили ми.

Мама на Різдво водили нас у церкву. На Паску пекли дома паски, а тоді крашанки красили, носили в церкву святить. Там же не можна було бросать, бо крали. Там охрана була коло нас. Поки додому донесеш з церкви – не останеться нічого, ні крашанки, ні паски. В церкву ми ходили, молилися Богу, мама хороша була у мене.

У батьків на степу жито було. Складали, ну як ото сказать, снопи в'язали. Коней не було, робили коровами. Була корова, і оце сама старша сестра спрягалась із свекрухою, і коровами возили.

Якщо люди зовсім бідні були, шо з ними робили, – помагали.

Помагали, або посіяти, або скосити чи зорати. Люди помагали їм, гурточком. А тоді вже, як колхози були, тоді вже помагали колхози.

Жебраки, нищі ходили по селу раніш, були. А зимою холодно, а вони босі, обідрані. Ми їм всього понадавали – їсточки, обутися, бо босому холодно. Як босий приходить, то кажуть, – "святий Петро". Ну хтозна, а чи воно так, як кажуть люди, чи не так – не знаю. А п'яниць я і не бачила. До нас п'яниць, не те. А бідні, босі, голі, обшарпані, такі приходили.

Як створювався колхоз, я не знаю в якому році, а знаю, шо зносили все, хто шо міг. Тоді об'явили, і зносили все і обробляли землю. Шоб було чим робить, оброблять. У колхоз багато не хотіли йти, а однаково все у їх позабирали.

Приходять, так як оце ви прийшли, чи жінка і чоловік, чи два чоловіки. І все, шо в мене є у хазяйстві, все позабірали, бо я не схотіла йти в колхоз. А хто добровільно йшов – все віддавали. Приїдуть – чи бричка, чи тачка. Возили і забирали все, як не хочеш йти. А багато такі вже старички були, шо вже прожили свій вік, не хотіли йти. Це ми молоді були, та ми...

У голод 33-го багато у селі померло. Нас мама спасали. Все ножками своїми, недоїдали, недопивали. Мама ходили, наміняють за одежу крупи, щоб нас спасать. І ми всі живі остались, не вмерли. А п'ятий хлопець був трошки у нас глухенький. А тоді мама повезли його у Запорожжя, йому зробили операцію. Ото за вушком пробивали, і шось неправильно. Він тиждень пожив і вмер. І ото тоді братика не стало, і нас осталось четверо. Паша, сама менша, вмерла. А нас оце три: Мотька, я, і Катя у Василівці.

Як німці вступали у село, – лазили кругом. Як наскочили – все позабирали, все поперевертали. У наших і вівця була, і сир, і масло, все позабирали. І румуни в нас були.

На квартирі в наших, у мами, жив німець один, но то хороший був. Як оце поприходять такі, що перевертають, він їх повиганяє. Там у нас на квартирі у мами учителька жила, і присилали мені аж у Германію на Пасху крашеночок, і горішки пекли такі невеличкі. Мабуть чотири чи п'ять посилочок я получила.

Я була в Германії три годи, поки не освободили нас.

А як я туди попала? В нас був тут один дядько, він умер. І тут німці в нас були, а він з ними знакомий був. А в його тож була дочка сліпа, не любили її. І він німцям сказав, шоб забрали мене в Германію. І приїхали сюди, сказали, шо заберуть і мене. Я ховалася, мабуть днів

шість чи сім, а тоді заболіла. А тоді вже нікуди коватьcя, приїхали і забрали мене. І повезли от сюди, де збирали людей, охраняли, шоб не порозходились. Ми переночували, мама плакали, кричали. Тоді прийшов товарний поїзд, що скотину возять. І нас погрузили, як скотину, і повезли. В Запорожье ноччу була остановка. У мене там родичі були, рідня, а ночь – куди підете? І так ото нас отправили через троє суток у Германію.

У Германії я робила на станку. Хазяїн хороший був, німець, хороший. Нас було двоє коло його. Водили нас під колонкою. Як отстанеш, колону всю остановлять. Як хороший поліцай – підожде. Як поганий, у нас був Глистяк, ми його так називали, – собакою ото як почне штовхать, а здорова вівчарка. Піднімешся, пройдеш шагів скільки, і обратно падаєш. А чо падаєш, бо ми голодували в лагері. Їсти не було чого, одна капуста, оця шо цвіте. Голодні були. А там у мене подружки були, товаришки, не дуже далеко от того. Ми поїдемо, вони нам картошечки дадуть. У нас котьол, більш ніж на сто душ у лагері. І ото у чулку каждий бурячок накладе, шоб поїсти. А пронести треба ж. Як хороший німець на посту стоїть, можна пронести, а як поганий – і з пазухи повитрусює, не пронесеш нічого. А у пазуху дров накладемо, шоб було на чому зварить. А тоді кругом аж, і через сєтку у лагер перекинемо. А вже як пусто, йдемо і забираємо. У неділю, ото своя каструлька, чи чавунчик, на полєнцах зваримо собі. Як хороший поліцай – звариш. А як ото, шо я розказую, оцей Глистяк, так прийде, ногами поперекидає, поперевертає і все. Отак я дітки жила.

Страшне було, як ослобонили, було багато людей. У вікна вилазили, на поїзд позалазили наверх. У мене перина, правда, була. Я в перину ноги поклала у чоботях, і то попримерзали, єлє розулася. Їхали наверху, людей сильно багато. Приїхали, а жива осталась. А тут узкоколєйка була, їздила бричечка така. Із Великої сюди приїхали, мене встріли, зять. Менша сестра, що з 25-го году, була у Василівці. А у Германії було дуже трудно. Там усього достала. І горе, і страданія, все було, відтіль би і не вернулася.

Ой, доцю, як я виходила заміж? Як нас от німці ослобонили і там один чоловік, ну, спас мене, і я з ним приїхала сюди. Ну так а шо ж я приїхала, а в його четверо дітей. Пожив, а тоді жінка приїхала. І в його четверо дітей, і жінка з дітьми приїхала. А у мене один синочок був, Толя. А сім абортів зробила. А одного родила тільки, одного на світ пустила... [запис перервано] Оце синочка, шо вмер. Хорошого в своїй жизні не бачила.

Рожала я вдома, сама рожала. У мене сестра у Василівці живе, а так ніхто. Сусідка в мене була хазяйка добра, вона мені допомагала.

Сина свого я хрестила, аякже. Тут у нас церква була.

Дітей як хрестять, замотали, закутали у простинь, в одіяльце. А тоді там же очередь у церкві. А тоді там понесли, така ванна, і туди батюшка побризгав тим, і три рази дитину уткнув. А воно, бідне, кричить! І у пєльонку, і все.

Як народила, мені дарили, желали щастя, добра. Приносили дитині ж пєльоночку, дєтське, ползуночки, шапочку. Кум з кумою купували готове у магазині для дітей, дарили.

А аборти тоді сама собі робила. Отак колотила й мило, йод лила, і ото спринцовкою (в мене спринцовка така здорова), і сама лягаю. А ще робила, це ще мамо живі були, так мене вчили. Оце такі із сосни вирізали, як палець у мене. Отут гостреньке, за петлю, ну як папіросна бумажечка. І ото обв'яжу себе, закладу отой гачок в матку, а сама обв'яжуся, шоб воно не пішло туди далеко. І ходю в ньому обв'язана, поки підуть в мене ті..., ну кров. А тоді витягую.

Як мама вмерла моя, тато прийшли до мене. Мотька (старша сестра) не схотіла, бо немає де. А Вони жили в мене, і в мене і вмерли, тато. Тоді приїхали, ховали його там же ж, де і жили батько і мати. Туди перенесли, звідтіля і ховали.

Повмирали всі. Чоловік був. А син уже п'ятнадцять год, як умер. Шофером був і там один їхав мотоциклом, все йому не давав проїхати. Там хлопці оставалися обідать, а він не схотів. Бо він завжди до мене їхав, заходить, розпитає мене, як, шо. Він в мене один був. І їхав, а машина... А той мотоциклом мотався... Внучик виганяв свиней сусідчиних, та балон з газом там розірвався, він вмер через тиждень...

Чуднівець Мотря Оксентівна, 1918 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Чуднівець Мотря Оксент'євна, 1918 –го року народження.

Діда-прадіда свого я не пам'ятаю. А батька звали Оксентій, а діда не знаю, діда давно немає. А бабу (матір мою) звали Ганна. У сім'ї головні були батько і мати.

Я то і сама знаю як раніше жили, я ж до колгоспів жила. А шо я

[1] Опитування провели О.О. Батуро та В.Г. Стельмаченко (липень, 2001 р.).

буду розказувать, як мені вже 83 годи. Я шо помню, шо не помню.

Ходили на роботу, колоски збирали, і загрібали за гарбами. От було дванадцять год мені. Я з дванадцяти год пішла на роботу. Робила у бригаді. У 1929-м була колективізація. Я работала в бригаді.

А до 29-го року нічим не занімалися, ходили на роботу. Була бригада, і у бригаду ходили на роботу. А до бригади я не знаю.

В батьків моїх була своя земля, а тоді в колгосп перейшло. А скіки землі було я не знаю. Була корова і більш не було нічого, і була бричечка одна.

В колгосп заставляли йти, забирають усе і ідуть у колгосп. Ми самі не йшли. А хто приходив забирати все, я не знаю вже, це вже давнє діло.

Як прийшли в колгосп, нічого там не казали, ходіть на работу та й усьо. Нічого не казали. Я працювала такою, рядовою: колоски збирали, загрібали, а тоді уже більша стала – ланковою була. Тоді були трудодні, а за них хліб давали.

Поработали, заробили трудодень і все. Бригадир давав роботу. А бригадир підчинявся старшим.

Голод 33-го та 47-го – післявоєнний, – не помню. Не знаю, шо воно було.

Ну яке було наше весілля? У 39-му тоді голод був, не було нічого їсти добре. Покаталися на машині, зійшлися двоє і все.

Під час війни я була в селі. Ну, почалася війна, забрали чоловіка в армію. В мене був чоловік, було дитині два годи в 41-му. Забрали його, а я перейшла до батьків. Жила у батька.

Були німці в селі. Як німці увійшли, не знаю, а як отступали, помню, їхали бричками, чи мотоциклами. Палили отут все. Тут саме німці були, не румуни.

Колгоспа тоді не було, а після німців знов стали колгоспи, як одступали німці. Стягали все до кучи, коровами робили: і орали, і скирдували, все чисто робили. Чоловіків не було. Були одні жінки. А чоловіки повернулись у 1945-1946-м.

Ото техніка підвозилася... Те що оставалось, було дуже мало, все в основному на коровах. Була тільки одна молотарка. І ото коровами туди підвозили і молотили. Один був комбайнер, чи шо воно таке.

Коли працювали на полі, то там і годували. І з дому брали, шо було, і там варили їсти. Сперва варили мамалигу, а то варили суп, чи шо воно таке.

Робочий день був до дванадцятої, а тоді два часи отдиху було. До шести часів поробили, додому пішли.

Вагітні жінки працювали до послєднього дня. І у полі, я сама була вагітною і ходила. Тоді була бавовна посіяна. І ото такі фартухи поназбируєш, і носиш їх. До послєднього дня ходила. Пішла на роботу, прийшла з роботи, ще й води принесла. А тоді часів в одинадцять народилася дитина. Тоді народжували вдома, ніяких лікарів чи бабок не було.

Обрядів ніяких не було... Дитину пелюшкою ото, із спідниці одірвеш, або з рукава. Ото обмотаєш таково його, та й все. Дітей хрестили, тільки хтозна на який день. Перехрестили у церкві та й усе. Церква отут була. Ім'я дитині я давала сама.

Куми були, кого я схотіла у кумов'я, того позвала. Тоді кумов'я нічого не дарували дітям.

Суліма [ім'я, по батькові, рік народження не зазначено], с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Мала Білозірка от чого називалась. Тут Сімферопольський тракт. [Далі нерозбірливо]. Єсть тут у нас річка Конка. Туди упадає річка, будем казать, [нижнє], а оце - верхів'я. А де витоки я вже і позабувалась. Не дуже важно було... У Великій Білозеркі так само кажуть. А чого Білозірка? Одні кажуть, що чумаки їхали, на зірку орієнтувалися, шо вже починало розвиднятися, так по ній можна було вже вставать. Біла зірка – Білозерка стала. Не знаю, чому назвали одинаково з Великою? Так то у низах поселення – понизов'я, а це верхнє поселення. Так це Верхня Білозірка, а то Нижня Білозірка. А у 1920 році радянська влада прийняла постанову, тоді округи були, влада прийняла рішення назвать "Велика". А ця – "Мала Білозірка". [Далі нерозбірливо].

Ну а як найперші тут поселились... Так отут села не було, [нерозбірливо] а були поселення. Оце в центрі було декілька поселень, там же і перший був домік. І написано у Сімферопольській бібліотеці (там є хороші матеріали і статистичні дані), шо після того, як солдати наші воювали за Чорне море (в Очаківських подіях), тоді нагороджували найвидатніших землею [нерозбірливо]. Перший, один з них був наділений землею, – Міхеєнко. Ото був наділений клаптем

[1] Опитування провела О.О. Батуро (липень, 2001 р.).

землі там у районі, де міст.

Ото де маненька вулиця, там балка була...

А тоді вже почали вони землю удобрювати, дуже важко їм було. І коли така вже пошла лінія держави, що разрішали поселяться, не просто як захватували, ні, а разрішали... Так в тім кінці села – там у нас колгосп "Калініна". У нього сім тисяч гектарів землі, отут п'ять з чим-то, у "Дружбі" – п'ять, а в "Знам'ї" – [нерозбірливо].

Тут хутірець маленький був, там хутірець. А той вже хутірець зробився – отам, де вже Балки, ну то село ви вже знаєте. З Балок, у кого в сім'ї було багато синів, то тоже хлопотали, шоб поселиться. Так і там хутірець, і в "Знам'ї" посідалися. Сім'ї ж росли, надо ж било якось опрєдєляться. Тоді поступово ті поселення збільшувалися, і утворилося з трьох хуторів село.

А землі було тоді багато.

Оце люди, коли селилися, то вони брали хутора, невеликі поселення. І ото на тій стороні, де був "Чапаєво", [слово нерозбірливо] там були Петровські хутора. Тоді вже, як наша держава стала такою, ну, на високому рівні, то вони тих хуторян туди поперевозили. [Нерозбірливо] А петровських сюди перевели...

Люди тут заможно жили, молоді були, здорові. Вони отут-о жили, а дальше, там за селом далеко, землі собі обробляли. Там вони і зімою жили, там організовували, скот держали. Хорошо жили.

[Далі нерозбірливий фрагмент].

А тоді заможних вивозили. Це було неправильно. Вивозили у Сибір, на Урал... [Нерозбірливо].

І землі багато, і земля гарна, річок було багато... Там було багато озер, великі озера. Це конєшно давало можливість їм [німцям] і рибним хозяйством заніматись. То єсть жили у Білозірці, і в тій, і в тій, лучше, чем десь. І хати в них були, у нас криті очеретом, а в них тіки черепицею. Німці вміли черепицю випалювати, горшки. Вони навчилися і займалися цим, випалювали цеглу, з глини робили глечики, макітри полив'яні. Отак розвивалась економіка. В такому плані і описується в статистичних даних – Михайлівський район, і оцей район, Мелітопольський район.

Був тут один німець, Ульмар. Він мав двох синів, і дочки у нього були. То батько наділив дівчат, [коли вони заміж виходили] щоб не були обіжені от мужиків, [слово нерозбірливо]. Він подарив їм по парі коней, по бричечкі, та ще й землі дав. Оцей Ульмар, точно, шо німець був. Один син його оженився, а тоді другий позже тоже

женився. Тоже батько дав, і дівчатам дав. І стали вони багатії. Отаке було.

В Мелітополі тоже були болгари, бо там було близько море. І тут же Дніпро. Болгар тут багато жило, і зараз болгарські райони є. А у нас були такі, окремі. Греки, жив тут один... Ну а євреї, такі були тут, торговлею занімались, ну це одиниці.

Може окремі були татари. Ну я таких матеріалів ніде не находила і ні в кого я це не питала. А шо тепер [нерозбірливо]. ...Я була у Харкові..., збиралась у [...] архіви, все дореволюційне...

Були тут ярмарки огромні, в честь праздника. Продавалася худоба, тоді пшениця, кукурудза, риба, вироби гончарні, полотно. Дуже багато приїзжало на ярмарок.

[Далі нерозбірливо].

Під час Громадянської війни тут були оці бандочки, німці, у 18-й рік. Не хотіли радвлади, хотіли радянську владу ліквідувать. А боротьба була між регулярною армією... А тоді вже сформували, у нас був такий полк, і у Балках був, я вже не говорю за Василівку. Це взагалі був великий район. Там отож Попов, багатий жив, там він і керував, там і хазяйство було, все.

Був тут червоний полк. Він одбивав банди, охороняли населення од бандитів. Бандити приходили звідсіля, ото з Мелітополя. Там банди зелених, разні були. А тоді Малобілозерський червоний полк влився до Червоної армії.

А населення більше підтримувало, канєшно, радянську владу!

І колгоспи стали організовуватись поступово, поступово, поступово... І тоже продовжували так трудиться гарно. Колгоспи були багаті.

Я вже не помню, як називалася газета, шо в ній писали... Запорозька область стала перед війною, це молода область. А була раніш у Дніпропетровській області, а ще до Дніпропетровщини був Мелітопольський округ. Ми називалися – Мелітопольський округ, Дніпропетровська область. Ну, навєрно, для зручності, потому шо відтіль ішла культура...

Григоріва Клавдія Василівна, 1929 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Ми місцеві. Мама і досі жива, у неї було 13 душ дітей. Осталось два сина і три дочки. Вона одна з нами.

[1] Зберігся електронний файл дешифрування 2001 року, аудіо втрачено.

Батько все врем'я робив бригадиром у колхозі. Но завжди казали, що батьки батька були куркулі і тому до нього були претензії. Мати батька нанімала людей на роботу, но платила хорошо.

Про колективізацію розказували, що тоді все позабирали: коней, плуги, гарби. Батько як поїхав вчиться на тракториста, то прийшли і позабирали все, – квасолю, яку мати на печі заховала. То партійні люди приходили. Но їх постріляли у війну за те, що так іздівались.

З голоду у нас в сім'ї ніхто не вмер.

Мама їсти варила. І хліб сама пекла у печі – 5-6 хлібин. Но ми один одного гляділи.

Одяг був один на всіх: куфайка на трьох. Хто перший схвате її, той і вдягає. Но мені не доставалась, бо мама не пускала мене. Батько ото насобирає пшениці і їде в Москву скуплятись: сестрі – валянки, мені – ботинки, бо там найдешевше було. Каждому по одному, бо нас багато було – дев'ять чоловік. Пашка і Федька ходили, брали керосін, щось запалюють аби погулять, а мені казали – на піч лізь і сиди. Мама строга була. Тато може раз у год побить всіх. А мама – та віником чи рогачем била. Ото поб'є на мені віник, а вранці посилає за чотири кілометри на базар по віник, бо нічим хату подмітать. І луччє нічого не казать, бо ще дужче поб'є. Батьки були набожні.

Мама кукли із тряпок нам шила, одежка на них була. Дралися з сестрою із-за них. Гуляли у клюка: поставимо палку і кидаємо камінням, хто попаде. Це ще коли гусей пасли. Та раньше і гулять було ніколи. Ідеш на степ, корінці на зиму топить збираєш, берізку по ровам мішками рвеш.

Як чотири класа кончила, вродє балакуча, но неграмотна. Не було тетрадів, шоб писать. Брат у школу кукурузиння брав, шоб писать на ньому. Не було і підручників. Після війни я вже і не вчилася.

На досвідки ходила, танцювали, бо був гармоніст, бубаніст. Гопак, польку, краков'як.

Раньше ж як колядувать ходили? Сніга були великі, то робили походи до хати. Повісив школьну сумку на плече і пішов. Давали пряники, пироги з квасолею, гарбузов. Щедрівки співали, колядки, но їх мужики співали. Ото пощедруєш і ще йдеш, а мати не пускала. Пускала вечерю носить, дасть кусок сала і йдемо з дівчатами. Вечерю носила.

Війну пам'ятаю. У війну у цьому селі перва лінія сходилась, а ми в колхоз бігали, в Чапаєвку виселяли нас. А відтіль корови доїть прибігали. А відціль, хто піде живий, а хто – ні. Одну молоду, таку кра-

сиву, застрелили. Ми з підвала вилазили, а її ото і застрелили. Мені було 12 год, но я не помню. Загнали в окоп нас, хотіли пострілять, но один переводчик сказав: “Ні, це бігають курям дають”. Ото ми і остались живі. А так би пулімьотом постріляли і попадали б в окоп.

Відношення німців до нас було грубе, і кричали. Ото забіжать у двір: “молоко, хліб дайте!” – кричать. Все отдавали, аби не розстріляли. Строго було. У нас у хаті теж німці були. У тому домі хотіли з сестрою пересидіть, бо стріляють наші, німці, румуни. Так діда одного на порозі закололи штиком, аж кішки полізли. Це ужас...Дочка його плаче, а ми побігли.

Були поліцаї у селі у війну. До мами приходив один по табак (його у ступі товкли). Їх при німцях по наклепах вбивали. Вони хоч і служили німцям, але вони їх ненавиділи. У Віри Юхимівни син був поліцай. І ото як їде на тачанці, і як смугане мене пльоткою. Но після війни уїхав десь, кажуть вмер.

Партизан наших не було, хоча може і були, но я їх не понімала. Наші на конях як прийшли, так угнали німця аж до Кам’янки, Нікополя.

Німець оставив залізну дорогу, де ходив мотовоз. А біля Білозерки окопи німця були, так мене ото хотіли забрать на нєсколько днів окопи рить. Но я хитра, бо заскочила в погрібець і сидю. Він шось кричить, а я сидю. Ну кричав, кричав, а потім плюнув і пішов. А я балками, балками і додому, мама заховала мене у підпіччя. А наших скільки на окопах погибло!

Наші як заходили – на білих конях, понаїхало їх. Ну вони всі порядні були. Не грубіяніли. То німці – ті могли і батогом цвьохнуть, побить. Наші гнали його і гнали.

Начали колхози восстанавлюватись, на роботу ходила.

У 1947 році голод був. Скільки людей вмерло. Ховать було ні в чому, бєдно жили. Хто був бідний, ті сразу померли. Но в нас батько трудився дуже і нам хоч раз, но було поїсти вволю. Мама не робила, бо як год, так і дитина є. А ото як почали пшеницю косить, а вона ще сира, так хто її об’ївся, той вмирав. Так прям на полі в казанах варили юшку. Кого в больницю направляли, то той після викачки пшениці живий оставався. Я дуже боюся голоду.

Як восстановлювались, хто раньше хорошо жив, то і на хорошу роботу попадав, а хто бідний, – того і поганяють. Председателем у нас був Панасенко. Всі фронтовки були, всі восстанавлювали, всі працювали. В колхозі всігда було хорошо жить.

У п’ятидесятих годах було лучше жить, чим зразу. Я була дояркою

і на полі работала, трудодень нараховувався мало – 500 кг, а хто і по тоні зерна получав. Хто більше ходив на роботу, той більше і получав.

Заміж пішла в 50-м годі. На Каховку дорогу строїли. А він вербований був, так ото і зійшлися. Сватання не було. Я просто написала татові письмо, а він сказав: "Дивіться самі, діти". А от маму сватали. На тачанці возили, дружка була – сусідка, бояри. Мама роботяща була, і чоловік їй хороший попався. Вона завжди казала: "Аби батько до двору шось приніс, а в двір я в будь-який момент затягну".

Були займи, облігації, які при Хрущові замертвлені були, но потом опять стали погашать. Я ото і погасила.

Раніше ніякого декрету не було. Ходила на роботу до послєднього, а після, через три місяці виходила вже на роботу. Гроші нада були, того і ходили. Пелюшки стирали, стирали в кориті біля колодязя, без мила, без нічого.

До лодирів погано всігда відносились. Підем з невісткою работать, а вона була хвора дуже, но до пенсії надо було поработать. А завтоком на неї казав лодирка і додому відправляв.

Улиці не називались раніше, главне указать колхоз.

Сердюк Євдокія Миронівна, 1925 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я народилась в цьому селі. Тільки не тут, а у "Чапаєва", там у центрі села, це ж окраїна.

Село з давніх-давен називалось Білозірка. Кажуть вроді, шо колись багатий якийсь сказав, шо он Біла зірка. А то кажуть, шо тут річка була. Невеличка річка була, оце тут в балочці текла. А Мала і Велика Білозірки раніше назвались Верхня і Нижня. Як мій батько робив на почті, то там де ми жили – була Верхня Білозірка, бо ми жили на горбку, а Велика Білозірка називалась Нижньою. А тоді при радянській владі її переназвали, тож і районний центр там був. По величині вони однакові, якщо навіть, ми не довші. Ото як відсіля мірять і до кінця, кілометрів 13 чи 14 буде, це багато.

Батьки мої тоже були здєшні. А по батьківській лінії моє дівоче прізвище – Савченко. По чоловіку – це я Сердюк... В мене батько був Савченко Мирон Давидович. Він з Великої Білозірки сам. Мого батька по-вуличному називали Драгуном. Драгуни вони були. Їхній

[1] Зберігся рукопис дешифрування 2001 року, аудіо втрачено.

рід був високий і стрункий, такі чоловіки були. Вони в царській армії були драгунами. От мій батько був у батька і в матері один, то він не був. А його двоюрідні брати, по-батьківській лінії, їх тоді було не мало, – ті всі були Драгунами. А це – Савченки, а прізвище настояще було Савченко. А так бачите воно, тоді якось щоб оце так точно допитувавсь, а чого ми Савченки? Якось ні. Мені нравилась моя хвамілія – Савченко.

А от батьківської рідні не було. Не було ні бабушки, ні дєдушки Савченків. Я не знала їх вообще, не було їх, вони вже померли. А батько розказував, шо вони були люди не зажиточні. Ну прості люди, селяни, робили на землі, була в них своя земля. Завжди вони казали, як було до революції, – то було мирне время. Вже як революція почалася, були то за красних, то за білих.

А мама із Балок була. Дівоче моєї матері було – Пучкан. У мами, значить, батько був із Балок. А бабушка моя була дочкою, шо були переселенці з Росії. Бо дід у неї був Філька, а баба Кулінка. Вони були росіяни. Тоді були переселенцями з Росії. Мамина мама, моя прабабушка і прадід були з Росії. А їхньої російської фамілії я не знаю. Пучкан – це вже українська хвамілія.

Мамина сім'я у Балках була... Мамина сім'я була з бідняків. Дуже вони були бідні. І не довго жив їх батько, й залишив мою бабушку з трьома дівчатами, з трьома дітьми. Помер він. Мама моя в 16, вже в 14 років ходила в наймити, наймалася в багатих. В 16 років вона вже в економії служила, десь воно там в Таврії, я точно не можу сказать. Економія була, мама казала, шо вона туди наймалася. І там вона значить от Явдошки от ранньої і до 14 жовтня – це теж свято. Оце вони от Явдошки до Покрови наймалися і там робили.

У бабушки моєї троє дівчат було – це моя мама найстарша, тоді менша була Василина, а третя була Улита. Тоді вона вийшла [удруге] заміж за Яремченка, а по-вуличному вони були Дзюби. Ну і бабушка жила там непогано. Це ж були Яременки, а Дзюби їх називали. А чого іменно? І багато людей так. От, наприклад, там були Коломойці, а по-вуличному були Мухи. А чого їх так називали? Я якось не придавала значення, не дуже це цікавило мене. Були значить Карпенки – Литвини, от. Тоді Моісеєнки були – Шинкарі, видно хтось у них був за шинкарями, шо Шинкарі називали. Дуже багато єсть, шо по-вуличному так, а інші так.

Мама дружила зі своїми зведеними братами і сестрами. Але вмер дєдушка, і це він мені не рідний був. І як умер дєдушка, її [мамину

матір] сини вигнали. То бабушка моя через те була така угрюма. Їй було обідно, що вона там багато років прожила, пропрацювала... А тоді вона жила у нас з мамою, у цій хаті, де ми жили, де моя мама була замужем і де жили.

А мати моя розказувала, як її сватали. Вона не хотіла заміж за цього йти [за першого чоловіка]. В неї був хлопець, з яким вони стрічалася. Мамі було 18 год, її молодою заміж отдали. Вона не хотіла, а мати розпорядилася, йди. У них велика сім'я була і маму отдали за цього Рильського. Так її сватали, приїхали кіньми, каже, шо багато було. Вінчалися в церкві. В цей час свекруха на стіл наготовила. Це ж порядок був, перед тим як заїхати в церкву, треба було заїхати додому.

Мама в їхній сім'ї була тринадцятою особою, спати було нігде, спали на соломі біля печі. А тоді вони виїхали в Крим, там у маминого чоловіка дядько був. Прислужував він у монастирі і вони тим же зайнялись. Мати поварювала, а він шось там по хазяйству робив. Так заробили гроші, шоб свою хату построїть. Построїли тільки маленьку хатку, аж ось війна почалася і його в армію забрали, а мати сама з двома дітьми залишилася.

Мої мати і батько обоє жили в Малій Білозерці, коли поженились. Я вже була дитина другого шлюбу. У мами вмер [перший] чоловік у голод, у 22-му, а в батька вмерла жінка. І вони зійшлися і нажили мене. В них теж були діти й до цього: було дві сестри в мене по батькові і брат по мамі. Тих немає, одна сестра. Правда, в Новоніколаєвському районі живе моя сестра старша за мене, та, що по батькові. От. А більше немає вже. Це вже всі померли. Батьки мої померли вже більше як тридцять років тому. Тут вони й похоронені.

З дідів я нікого не помню, бо дідів не було в мене. Як я народилась, з дєтства в мене була одна бабушка по мамі. Но вона вмерла, як мені було чотири, чи скільки років. Я її добре помню, бабушку свою. Вона завжди була невесела, угрюма. Казок не розказувала вона мені, ну ніколи на мене не гримала, нічого, зі мною добре поводилася. А ми жили у тій хаті, там, де у нас була хата. І тоді бабушка вмерла. Їй тоді років було десь під вісімдесят.

Про революцію мені розказували. Ось зараз у пресі розказують про Петлюру, який він був культурний, який він був освічений чоловік... А мама розказувала друге. Тоді саме чоловік її був, ото ж як началась германська війна, чоловік її був на війні і там попав в полон. І його довго дома не було. Ну значить тоді як уже революція

почалась, прийшов додому. У моїй мами в 19-му році, народився мій брат, найменший. Уже двоє дітей було, три хлопця. І стояло ж тут – один день красний, другий день білий. “От як були петлюрівці? – це мама мені казала, сто раз повторяла, тепер я як гляну на наш прапор, мене завжди пече, – Дочечка, якби ти знала які були жовто-блакитні безсовісні, шо вони витворяли, шо вони робили! Мій чоловік сидів з сокирою, захищав мене, шоб не знасилували, це ж у мене троє дітей і маленька дитинка, я на печі сижу”. А він, каже, сидить на припічку з сокирою. Як він іде виправлятися, шо там пара було по хазяйстві, чи дров унести... Чи шо там нада було тоді, соломою топив. Він, каже, мене замикає, і бігом бігає, шоб унести все в хату. І каже, як побачиш жовто-блакитний прапор, так ото знай, шо то насильники, шо то не було в них ні совісті, нічого не було. Ну а я тепер дивлюсь, шо це наш зараз державний прапор, так я канєшно згадую ті слова моєї матері і ось уже в жовтні...

Такий випадок у маминому житті, шо це наче вони були не такими великими, були малими, чи десять чи скільки років було. Мама їхня прийшла з роботи (бабушка моя прийшла з роботи). Десь в когось багатого вона була в наймитах, значить, шось там робила. Дітей надо ж годувать чимсь. І вдруг хтось відчиняє двері, заходить і каже: “Жінко, я революціонер, за мною женуться, за мною женуться...” Вона ж каже: “Знай шо, на конюшні драбина, там залась на горище. Ну знай, шо нічого не знаю, не бачила”. І тут пройшло 5-7 минут, залітають у хату жандарми: “Хто в тебе був?” Мама каже: “Я тільки повернулася з роботи, ось мої діти, це моя хата, отут каже в мене нікого нема, а шо є дальше я не знаю, ідіть шукайте.” Вони, значить, бачать, шо драбина на горище. Кажуть: “лізь” – один, а той: “лізь ти” І так ніхто не поліз, побоялися лізти на горище, ну так вони і пішли ті жандарми, нікого. Нічого не знайшли, мамі ніякої неприятності не було. А на ранок мама пішла подивитися, в неї хата була під соломою, в тій солома так розтягнута і він виплигнув через солому вже тоді, коли вони пішли. В нас ніколи не появлялися, ми нікого не бачили, а казали, шо були революціонери, шо вони піднімали людей на боротьбу і було діло до революції.

Багато було по селу людей, шо за революцію були, але в основному бідняки. Люди як зараз, так і тоді. Не було людям життя хорошого. У бабушки було троє дітей, троє дівчат, от. Вона одна, землі в неї шось там дуже малесенький клаптик. Вона не могла прокормитися, каждий день і зимою, і літом ходила на підробіток, шоб

прокормити дітей, от. І багато людей було, мама розказувала. Там, там, там. Тільки це ж воно все було секретно, ніхто цього не виявляв, кожен же боявся, щоб не видали, знаєте ж воно як. Убивали ж без всякого, шомполом забивали, даже тих, хто співчував. Оце допустім знайшли в бабушки цього революціонера, то бабушку побили, а бабушка чим винувата? Чоловік забіг, просто забіг, побачив вогник. Тоді ж електрики не було, були каганці і бабушка прийшла з роботи, засвітила каганець, щоб дітям їсти дать.

Сім'я була у нас бідна, батько оце мій був спеціаліст, но він на почті робив... Оце як завпочтою був. Ну був він колись, як сказать, здібний до роботи. От він яку роботу не візьме, і він собі любу роботу робить... От він, були мої діти малі, тепер дуже вже дорослі, вже внуки дорослі, а тоді були діти мої малі, і батько мій хоть до мене прийде, хоть сину він передивиться в кого яке взуття. Прийде до мене він додому, – кругом, щоб не стояло все старе – відремонтує. Він міг пошити чоботи і сам дерев'яні робив колодки. І це він сяде при німцях було шить, ну не було в чому ходить, ніде ж нічого не продавалось, ніде нічого. Це все жили на самообслужуванні. Теля зарізали, шкуру він вичинив. З цієї шкури він пошив мені чоботи, сам зробив колодки і я в них хожу, хожу і оце знаєте, щас я яке взуття не було – все мені мішає, а то ніде не мішало. От.

По нашій лінії у нього дід був, шось він у нього придивлявся. Він такий був дотошний, шо до всього міг придивитися. І шо треба було по дереву, він зробить сам. Все він зробить, якийсь столик, стілець, табуретку. От.

А мама була дуже іскусниця приготовить їсти, спекти. У нас тоді ж не було полів в хаті, була долівка. А в нас завжди в хаті чисто було і нас до того привчала, шо оце тут не було коло двору нічого. Так у неї було завжди біля хати, шоб оце було на городі чисто, шоб кругом все. От якось мені поталанило, бо в мене були такі батьки, шо вони привчали до роботи...

У батька, знаєте, був якось талант, дається з дитинства. Він колись кончив чотири класи церковно-приходської школи. А мама моя взагалі була неграмотна. Вона в школу не ходила зовсім. Ну наскільки вона була розвинена і така розумна людина, що вона могла нам, дітям, не читать довго мораль. От я, наприклад, я ж розсердюсь на дітей, так: "бу-бу-бу-бу". А мама – це ні. Вона скаже два-три слова... Ну вона скаже, шо воно мені запам'ятається і я його буду виконувать. У

нас у сім'ї ніколи не було нєпослушанія, не було, щоб там батькам грубили. Цього не було ніколи.

Ну ви понімаєте, що до війни було зовсім друге відношення: і до батьків, і до людей, і до жінок. От. В школі, наприклад, у нас дружний-дружний був колектив. І досі считаємось як родичами. От у Василівці моя подружка живе, що з нею ми до війни в школу ходили. Вона лікарь. І це вона вважала мене сестрою, бо наскільки в нас була дружба. І до цього часу ми з нею і вважаємося: мої біди – її біди. Ми друг-другу співчуваємо. Коли можна чимсь допомагали, а зараз – ні вона мені, ні я їй нічим не поможем.

Як організовували колхоз у селі, не завжди всі йшли. Батько тоді працював в Запоріжжі, а ми ще в селі були. Він ще назививався СОЗ... Мама ходила туди на роботу і всі йшли туди. Важко було людям розставатися з конякою, у кожного своя коняка була, корова. І можна було цих людей понять.

До війни я закінчила вісім класів. Ходила в школу, добре вчилася. Мріяла, колись вивчуся й стану інженером, робить на заводі в Запоріжжі. Я дуже любила Запоріжжя, ми там жили. Навєрно з 30-го, да, по 37-й рік ми жили в Запоріжжі. Там і батько робив, і мати, мої старші брат і сестра. Брат учився у ФЗО, у тому "Комунарі", а сестра робила на заводі, от.

Коли був голод, батько знову улаштувався сторожем у столовій. А мама ходила в столову чистить картошку і оце шкаралупу приносила. У брата була карточка на хліб, як він учився у ФЗО. Сестра теж на заводі працювала.

Ну і в селі був голод. Деякі пухли, деякі повмирали. У 22-му був великий голод. У мами чоловік тоді помер. І два старші сина померли, тільки молодший, Федя, залишився. Прийшов після війни хворий і скоро помер. А я за сестрою доглядала, брала її до себе.

А тоді батьки переїхали із Запорожжя. Батько мій влаштувався тут, в Чапаєвці, на цегельному заводі, він був спеціалістом по виробленню й випалюванню цегли. От зараз я дивлюсь, в мене де не єсть цегла яка розпалась. А то він ростом був вищого за мене, здоровий чоловік. Він підніме руку вверх і кине цеглину. Якщо вона не розбилась, значить вона хороша. І у нього був свій рецепт вироблення цегли. І випалювали вони її тоді кустарним способом, соломою випалювали. Но цегла була хороша. От.

До війни батько робив на тій [цегельні]. І нас уже тоді так і звали. Ми як приїхали в Запоріжжя і жили в тій хаті, так нас так і звали.

Ні хвамілію нашу називали, а називали Цеглинники. Оце я, допустім, Дуська Цегельникова, Саша Цегельников, Даша Цегельникова, Пєтя Цегельников – всі Цегельниковими були, бо ми жили на цеглі. Батько вмів все це робить дуже іскусно, ну а своєї хати цегельної не побудував. Бачите воно так було, шо якби воно не було війни, може б він там дєйствітєльно виписав ту цеглу. Ми б побудували собі той будинок, ну не було в його.

До війни були збори, сходок не було. Чотири сільради у нас в Білозірці було до війни, і у кожній свої керівники були. Понімаєте, до війни люди були дуже дружні, ніяких спліток, ніякого воровства не було. Це ми як переїхали з города, а знаєте як там воно? Можеш не знати з ким в под'єзді живеш. А в село як ми приїхали, нас знали всі.

Якось до війни я і не чула, шоб це хтось на когось з сусідів сердився. Всі люди хороше жили друг з другом. Як посваряться за якусь чіпуху, так і помиряться.

Я в школу ходила, а старші робили. Брат робив помошником комбайнера, а сестра робила спочатку на рядових роботах, а потім її завяслами поставили. А тоді вона кончила курси трактористів і стала трактористкою, от.

А тоді ж були колгоспи, шо оце їх завжди критикують. Тоді ж трудодні були, кожний робочий день, то трудодень був. А розчитувались в кінці, 8 кілограм за один трудодень. І тільки ми приїхали, нам зразу ж виписали телицю, виписали порося. І через рік у нас було і корова і кілька свиней, і зерна було повно, шо аж продавали. А купляли вчителі, медики, в них не було, а вони теж шось держали, курі держали. Тільки з мануфактурою тяжко було, легка промисловість була слабко розвинена. А вообше в селі було нашої продукції ізобіліє.

Я сама до війни в колхозі працювала, на канікулах. Ми на комбайні робили, копиці клали, зносили снопи, загрібали. Це літом, зимою ми ж ходили в школу.

Роздавав роботу в колхозі бригадір, учьотчик. У нас в колхозі було три бригади. Приходять, от, дають роботу. Всі роботали. Ми зазвичай проривали забур'янені поля. І тоді косили прямим комбайнуванням. Косять, і солома, і полова була роздєльно тоді в комбайнах, от. Кучки соломи, кучки полови рядом, і зерно.

Нашим [колхозом] "Комунаром" керував Каба Онисько Федорович. Розумний був і талановитий. Його син зі мною в школу ходив, в один клас. В його садах ніякі фрукти не пропадали. Він на-

бере дітей та стариків, дасть їм роботу. Діти фрукти зривають, а старики ріжуть. В нього завжди було все: і наварити компота, і піріжечки спекти в ясла, трактористам чи на общественне харчування. Коли війна почалася, він евакуювався разом з сином, а жінка його з двома дівчатами тут залишилась. Дуже бідували вони. Одна в Германії була, іншу не взяли.

А оце скажу вам, шо до війни воєнна підготовка у нас в школах сильна була. Здавали екзамени на значки "Готов к труду і обороне", "Готов к санітарной службе". Нас оце все учили, шоб ми були готові до війни, якщо буде хімічна війна. Які хімічні речовини вживають на війні. Стріляли ми з мілкокаліберки, значки були – ЮС і ВС – "юний стрілок" і "ворошиловський стрілок". Цьому дуже велике значення придавали. Ну не даром люди йшли, недаром і Матросов на амбразуру кидався, краснодонці були, виховання таке було. Люди, молодьож особливо, дуже любили свою Батьківщину.

Помню як війна почалася, аякже, 22-го. Значить, 21-го був випускний вечір у наших десятикласників. Вони ще ходили, запрошували до себе на вечір. А тоді радіоточок не було в селі. А після обіду приїхав до мене мій товариш, десятикласник і каже: "Ти нічого не знаєш?" Кажу: "Ні". Так от сказав він мені, шо німці на нас напали, війна почалася. А до цього ми в школу ходили, знали, шо вже Чехословаччину окупіровали, шо окупіровали Польшу – це ми знали, от. В 39-му году Польшу ж поділили, західні українці і західні білоруси до Радянського Союзу приєднались. Тоді як ми вчились, ходили до громкоговорітеля і слухали промову Молотова, а потім і Сталіна.

Люди всі були шокіровані, знаєте, жили свободно, вольно, їсти було шо, люди непогано одягались, добували одежу і у Києві, і в Москві. А тут все міняється. На другий день почалася мобілізація, забрали багатьох в армію, от. Проводжали, плакали, як плакали! Було й торжество, мітінг торжественний був.

Тоді нас всіх на окопи мобілізували. Я тоді була на окопах за Нікополем. Там село Шолоковка, там за 55 кілометрів ми протитанкові окопи копали. Копали чисто лопатками. Тоді такої техніки не було і копали ми до посліднього.

Бачила як німці в село прийшли, аякже. В нас машини були якіїсь квадратні, а в них тупорилі, такі як тепер у нас. І вони з автоматами, гімнастьорки позаверчувані. Таке страшилище було, як йшли. Особливо молодим дівчатам та хлопцям.

Дуже важко жили при німцях. Німці нас за людей не считали, за скот считали. Вели вони себе дуже зухвало. В них може і культура була вища, в них же земляні поли були, а в нас долівки земляні. Ну діло в тому, шо вели себе не як культурні люди.

Як німці прийшли, так ми все ховали, бо вони забирали. Прийдуть до хати, сундук перевернуть. Тоді ще шифанера не було. Шо там брать, у нас у самих нічого не було. От картоплю ховали в ямі, а там жаб було хтозна скільки. Сестра моя каже: “Ви шо, я не полізу”. Ну не мамі ж лізти. Лізу я.

Война була, люди ходили просили, хто чим мав допомагав, а зараз малі діти ходять просять. Особливо при німцях просили.

При німцях всі колгоспи, що були, називались общинами і мали номера. Був і начальник общини. Ну, назначили воно свого руководітеля. Були хороші, а були й дурнуваті. Заставляли нас з сусідкою яму копать, два на два для німецького солдата. Кажуть, шо це наші визволителі. І ми копали. Викопали сьогодні, викопали завтра... і так цілий місяць ходили.

Був пост поліцейський на Білозірку. І були участкові поліцейські, от. Їх німці назначили, канєшно. Та й добровольці були, але не всі, не всі. Були так сильно недовольні радянською владою. У кого були проблеми з законом, хто у тюрьмах сидів, ті йшли в поліцію.

А одного хлопця з десятого класу шантажом затащили. Тоді не можна було збиратися, ні пісень співать, ні танцювать, великим проступком считалося. Так він нам дуже допомагав. Приїде бува до мене на велосипеді і каже, скажи вашим, хай не збираються, бо буде облава. А як облава, то хлопців заберуть і бить будут, а дівчат поіншому накажуть.

Нас же тоді в Германію забирали. Мої літа якраз підходили. Товариші мої, хлопці, натирали собі очі кислотинням якимось, очі в них слізилися. Німці ж видбирали тільки здорових, шоб ніяких хвороб не було. Вони тоді і мене натерли і я не попала в Германію, а сестра моя старша попала. Вона ще у 42-му, пізньою осінню поїхала. Голосили всі дуже за нею. І нам було тут дуже скрутно, ще й батько попав під сокращеніє на заводі.

Сестра розказувала, шо там вони дуже голодували, дуже важко їм там було жить. 200 грам давали хліба в день. Та і той хліб хлібом не був. І тирса там була, і чого тільки вони туди не сунули. І якось давали баланду раз удень, нічого не було де взять. І не підробиш нігде, бо вони були за огорожею. На груді було пришито “Ост” – то

значить шо вони з востока. То був якийсь воєнний завод, були вони там підсобними робочими.

Ми чули, шо там на фронті проісходить. Були у людей підпільні прийомники, листівки були. Люди писали од руки, от. Організації були хлопців і дівчат. І так було по щасливій случайності, шо ніхто нікого не видав і ніхто з наших не попав. До організації цієї входили Василь Мойсеєнко, Іван Гуць, от, Іван Сердюк був, ну дівчата тоже були. І я колись писала листовки.

А коли німці відступали, всіх виганяли з села. Направлялись ми у Велику Білозірку. Кой-кому німці дали "аусвайс", пропустку, які оставалися тут. Мій батько пішов в контору, а йому там сказали, шо мені дадуть "аусвайс", а йому ні. А батько каже, це ви хочете, шоб я дочку у 18 років залишив, обернувсь і пішов.

Батько прийшов додому і наказав виводити корову і все, шо ще залишилося, шоб поховати. Ми з ним і раніше носили пшеницю ховали, а так як ми жили на цегельні, то було багато місця, де можна було заховати. Корову забрали, свиню, вона була худа, раніше зарізали і посолили, а от курчат забулися. А потім виїхали ми у степ. І первий раз ми побачили наші, радянські літаки з червоними зірками, так плакали всі і старі, і молоді.

Ну, взагалі у нас тут був не такий вже і сильний бой. А людей багато погибало. Ховали у братських могилах, у каждому колгоспі є. Зразу не такі красиві, а потім поставили пам'ятники, плити з прізвищами зробили. А німців могили розгорнули, хоч це неправильно було.

У війну в нас хата згоріла, там де ми жили. Як хата згоріла, мені було тоді 18 років, тоді після звільнення. Криша зовсім була білою цементною черепицею, вони з мамою скинули, шоб же ж не прогоріла хоть стеля. І тоді ми з ним їздили коровою та тачкою, пиляли з ним удвох ті дрова ж. Ну і поставили клококть, стропілер називається, і лати. Привезли соломи і до зими, пока зимою у нас хата була уже накрита, вже жили під кришею, так як і всі.

Ну а як наші прийшли, за роботу треба було знову братися. Ну я дві неділі на роботу не ходила, бо ми з батьком хату рихтували, а потім окопи запасні копали. А норма теж була дуже велика, на одну людину – сім метрів. А земля була підмерзла і приходилося верхній шар киркою знімать. Лопати були свої, а кирка їхня була. Нами ж воєнні наші руководили. Їжу ми свою з собою брали. Як виконували норму, то кормили. Ми були молоді і звиклі до цієї земляної роботи, тому завжди виконували норму.

Після війни вже колгосп зразу ж востановили. А председателем був у нас Тимоха Хоменко. Тож він і при німцях був, його оставили.

А після війни тоже були трудодні. Да, да, трудодні були довгенько. І десь до 55-го чи 60-го були, а потім гроші виплачували. Перші роки мало давали хліба, бо війна йшла, от. А степи заросли бур'янами і важко було навіть зерно на насіння знайти. А потім як засіяли, то пшениця в мій рост була, а я була тоді висока, це зараз кажуть, шо я зігнута. І врожаю на багато центнерів зібрали.

Визначало скільки буде трудодень в основному правління колгоспу, ну і канєшно зверху назначали. Ну трудодень було не важко заробити, але на нього мало грошей давали у війну. А після війни тоді вже більше стали давать. У 44-му не встигли [врожай] зібрать, аж зиму зацепили. Тоді всі ходили, навіть вчителі зі школи, ціпами молотили.

До війни у нас була корова, були свині, гуси, качки, от. Після війни батьки спочатку держали кози – дві кози, а потім корову, держали свиней. А зараз нема змоги нічого держати. В мене дев'ять курок, десятий пітух. І то я вибираю, оце так їм їжу з пенсії купляю.

Батько сторожував на баштані – він ніколи не возьме, не возьме. І оце було сміються з нього, мій чоловік каже: "Ой, шо це за сторож такий, шо в нього дома кавуна немає". А він каже: "Візьму, випишу, получу – ідіть, беріть кавуни. А шоб я крав – цього не буде. Це считається, шо я крав."

Хочу я сказать, шо і до війни, і після війни я з школою була зв'язана. Після війни время було сильне на виховання патріотизму в школі. Всі наші учні, які тільки могли, пішли на фронт воювати. Мало хто з них повернувся додому, зовсім мало. А всі були настроєні, шо це наша Батьківщина... Це хоч мій брат писав, він у армії був з 39-го, в 41-му повинен був прийти додому вже зовсім та началась війна. І аж тоді він додому писав нам з фронту: "Я буду воювать – хоть грудь в хрестах, хоть голова в кустах..."

Я тоді робила в колгоспі, вже в "Чапаєво", тоді він був "Комунар". В "Чапаєво" я робила на рядових роботах. А у 44-му, на осінь, на початок навчального року, мій бувший директор (що був заучем в школі, як я вчилась) мене знайшов і запросив піонервожатою в Калінінську школу. Він вже там був директором, тоді семирічка була. Я пішла, ото рік там попрацювала, от. Більше в школу я конєшно не ходила. Поступила я була в інститут педагогічний, Запорізький. Ну, але у мене не було середньої освіти. То перший 44-й рік, з 44-го на 45-й,

хто прийшов зі мной (мої Савченки поступили), воно пройшло. А в 45-му був указ, хто не мав середньої освіти – вчитися в інституті не має права, от. Ну, так як я вже два місяці проучилася, вчилась непогано, то мені сказали : "Ну поїдь в село своє, ну достань справку, що ти десять класів закінчила". У мене совісті не було. Як це я піду скажу, що кончила, як я не кончала їх, тільки вісім кончила. То я сдала втупні екзамени, але школи я тільки вісім класів кончила. І так я тоді вже зв'язала себе із школою. У 45-му я повернулася з інститута.

Тоді мене брали бібліотекарем у парткабінет у Велику Білозірку. А в парткомсомолі другий секретар була хороша женщіна, каже мені: "Іди в дєтськїй дом воспітателем, там діти, їхні батьки загинули". І так я з 45-го по 60-й працювала вихователем у дитячому будинку, який називався "Ленінський дитячий будинок". В мене багато друзів з тих, тоді вони думали, шо я набагато старша, а вони були молодші за мене на якихось 5-4 років. Ну як я була вихователем, то мені казали вони старша, знаєте як воно. А тепер, як вони уже давно на пенсії, приїжджають періодично. У 75-му році була зустріч у Запоріжжі в ресторані "Росія". Ну я не була тоді, саме хворіла. Наші були вихователі і ті працівники дитячого будинку були, а я не була. А наступного року мене перевели в школу, цю нашу школу, двадцять років я тут пропрацювала. Спочатку вихователем, тоді вчителем початкових класів. Я заочно кончила вихователем педучилище. Заочно я вчилася.

У 1946-му заміж вийшла. А сватали мене просто, прийшов з матір'ю і все сватання кончилось. Пішли розписуватись в сільсовєт, а потім свайбу справили. Тоді голодно було в 46-му, наступного року теж голодно було. Ну не сказать, шо великий голод був, але було людям тяжко жить, бо засуха була, неврожай.

Тоді колгосп людям помагав, виписували зерна і шо було.

На свадьбу дарували у кого шо було. Мені тьотки подарували кілограм вовни і мати випряла і пошила мені платок красивий. Це ж не так як зараз, дарять машини, квартири. Придане в мене було – подушки, одіяла, небагато було, бо тільки війна була. Я трошки поспішила, треба було заробить. Скриня у мене була, і у матері була.

У мене було біле таке з сіренєвою клітиночкою шовкове плаття. Фати в мене не було. Плаття було без головного убора. Це було в октябрі. Жакетка черненька, туфлі в мене були непогані. А у чоловіка був костюм з Германії, вони ж з Германії попривозили. Він там

воював, а вони ж там магазіни розбирали. В нього костюм був хороший і сапоги хороші, все лучче чим в мене.

Чоловік мій багато розказував про війну. Він був шофером на машині. Якось, коли вони відступали, десь під Харковом їх у плєн взяли. І вони разом з одним чоловіком втікали, шоб у лагерь не попасти. Дійшов додому, а як наші прийшли, сам пішов у військову частину. А там нужен був шофер і його відразу взяли. Ну він в бій не ходив, а підвозив снаряди. Його часть Крим звільняла, на Сапунгорі він був. А потім їх перекинули на Другий Білоруський фронт і брали вони Кенігсберг.

Тут я живу з 58-го, тут ми цю хату купили з чоловіком. У 58-му році ми сюди переїхали, а в 60-му я вже в цій школі робила. Дитячий будинок розформірували, на інтернат "Велику Білозірку". Вже в нас тут була хата, була сім'я, мені дали місце в школі.

У нас в родині батько був головою. Був він дуже чесний. Якось я дала йому гроші, шоб він порося купив. А він купив і руб в нього залишився. Я ото прийшла з дитячого будинку, а він мені каже, шо такого порося як я хотіла він не купив, а купив два мішки дерті і руб віддає. Я його питаю на шо він той руб віддає, а він каже ні, обов'язково візьми. Вони і за дітьми слідили, і варили, і в школу виряджали, як я на роботі в другу зміну працювала. Там же в дитячому будинку було дві зміни: з семи до двох і з двох до дев'яти. А якою порадницею моя мати була. А сестра, та шо не рідна, називала її мачухою, а мені так обідно було, бо заставляли мене до найтяжчої роботи. В селі ж багато роботи, бо я була рідна.

У нас у батьків все було розподілено. Обязательно розподіляли, хто шо буде робить. Було таке, шо оце тільки жіноча, а оце тільки чоловіча робота. Наш батько у жіночу роботу не касався, і чоловік. Ну правда кой-коли їсти варили.

Мати, як вагітна мною була, тоді вона на роботу не ходила. Батько на цегельні работав на другій, а вона дома була.

Тут в Білозірці мене мати народила. Були, канєшно, і бабки, шо при родах помагали. Але вона в лікарні тоді була. Я народилася семимісячна, погана була. От чогось мама моя раніше на два місяці народилась, і мене народила не в маю, а в марті. І дуже вона за мною ухажувала, бо в неї було вже три сини, а оце дочка. Вона дуже рада була, шо оце дівчинка. І я росла, всі мене любили. Всі ми були окружені любов'ю і відповідальністю. Ще як переїхали ми у 12 років у село, так мене зразу навчили корову доїть.

Ну як я народжувала, то я канєшно в лікарні була. Нє, єсть і тепер, дочки, внучки тих бабок, шо займаються. Вони, ті бабки, багато чого знали. Живіт вміли перебирати, кості складали, на травах знались. Ну вони ж тоді, як приходиться, вони ж не рекламірували, рекламу з цього не робили. Це як хто до них звернеться, а так це призірали і врачі були проти.

Ну ворожки і тепер десь єсть. Кажуть, у нас отам на Перебудові є якась женщіна ясновидяча, у Новій Білозірці живе. Вона зразу скаже, хто де шо вкрав і який в нього колір волосу і який він є. От у одних вкрали мотоцикл і велосипед, і ще там шось. Так вони поїхали до тої бабки, а вона каже, шо це їхній родич і волос у нього світлий. Оказалось це їхній внук, обікрав з товаришами діда і бабку.

А як молода була, я сама не ворожила. Оце тільки счітала ті, на лісі кілочки. Ліса була, знаєте із молодих пагінків, із лози такий забор був, тепер їх уже нігде немає. Ну то три рази по дев'ять, який останній буде, ото такий чоловік буде.

Я не знаю, чи давали моїй матері, як вона мене народила, якісь подарунки. Вона мені не казала. І мені нічого не дарували, воно якось не так було прийнято. Але хрестили мене. І я всіх хрестила, всі мої внуки хрещені. А у куми запрошували товаришів по роботі. Моїми хрещеними батьками були мамин двоюрідний брат, а то сусідка була. Їх давно-давно вже немає. Я вечерю носила до крьосної, вона завжди шось мені давала. А крьосний жив у Балках, так шо я до нього не ходила, дуже далеко було. Куми считаються мені як другі батьки. І по писанію сказано так, шо діти оце допустім помирають, то вони будуть не зі мною, а з крьосними своїми, то там вони будуть з батьками своїми по хрестинах. Їх називають батьками.

Похрестити дитину гроші нада, кумів нада, транспорт нада і нада було, шоб ніхто не знав, як дітей хрестили. Тоді ж було, заборонялось. Ну, діло в том, шо нєпріятностей сильних і не було би, але призиралось усе це. Ось як мою першу хрестили, то в мене кума була членом партії. Так вона на слідуючий день заходить у дєцкій дом і каже, які "звіздини" були, які "звіздини". Да, а сама до священіка носила їду. Накривали стол обізатєльно, і співали, і танцювали. Співали усі, хіба мало пісень. Українських пісень було багато і радянські співали, які хороші пісні були. Співали підряд усі.

У нашій сім'ї була "Євангелія". І були в нас твори Шевченка, старого видання. Тепер уже дівчата розібрали. "Євангелія" в нас була завжди. Мої батько і мати були віруючі. Скільки жили, стільки й хо-

дили в церкву, поки вони були. Вони ходили в православну церкву, от. І нам це передали. То і мої діти і внуки православні всі. Внучка виходила заміж, вінчалася в церкві.

"Євангеліє" те, знаєте, була половина по-російськи, а половина по церковнослов'янські. На каждій сторінці по половині було розділено, от. Російська, а там церковнослов'янська. Така книжка була зеленкуватого коліру, така оправа плотна була, не з бумаги, а така шо картон хороший був. Дівчата взяли. Я вже стара, вже треба забирать, кому шо нравилось, шоб не повикидалось, де яке не нужно.

Після війни багато хат будували. Люди приходили, допомагали, робили вальки, наймалися. А зараз оці 10 років – роки розбрату в селі. Тому дали пай, тому не дали. В селі люди набагато кращі, тільки погано те, шо через двір самогонку гонять. Раніше за це ловили і в тюрьму саджали. В магазині продавалось, було – бери, закрився магазин, ніхто не купе. А зараз в ночь-полночь ідуть купляють. Сказати, шоб раньше п'яних не було, знаєте, свиня своє болото завжди знайде. Але так як зараз люди не спивалися.

З п'янством боролися, аякже, і ОТП були... І шо саме основне, шо всі люди у Радянському Союзі повинні були працювать. Отак.

Скільки ще я проживу, в мене ще троє дітей: дві дочки і син. Найменша дочка технікум Запорізький енергетичний закінчила. Син в мене шофер-тракторист і електросварщик, сразу безробітний. А найстарша – Дніпропетровський гірничий інститут закінчила, інженер-гідробіолог. Дочки тут не живуть. Ця – гідробіолог в Криму живе, в Кримській області, в неї тоже троє дітей. Це вже двоє в неї з вищою освітою, а одна – вчиться на третьому курсі заочно в Херсонському університеті. Оце прислала вчора письмо мені. Старші діти, вже ж вони всі тоже опрєділєни. Вже старшому в неї 30 років. І от тепер як учить? Де брать такі гроші? А дівчина розумна, вчиться хоче, порядна, нічим постороннім не займається.

Францаник Анна Митрофанівна, 1917 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Батько і мати рано повмирали – Ганна і Митрофан. Бабу звали Гапка, а дід – Трохим, вмер рано. Біля коней робив батько і вмер від їх болячки. А чоловік 22 года як вмер. Чоловік був председателем, а при німцях бригадиром.

[1] Зберігся електронний файл дешифрування 2001 року, аудіо втрачено.

Занімались усім потроху. Була корова у нас, но бідно жили. Жили ото по квартирам. Оце тут жили батьки мого чоловіка, но потім вмерли і ми перебралися сюди. Хата була невеличкою, під соломою.

Батько хорошо був председателем, все у всіх було, снабжали продуктами. Він був у 33-му році завхозом, ото привезе муки якоїсь, я коржиків спечу. Положу на грубу, а діти знайдуть і з'їдять.

Заміж вийшла в 1937 годі. Весілля було у февралі. У мене даже плаття сохранилось. Гуляли довгенько, мене сюди привезли і гуляли, натури понакупляли.

Война почалась. Я якраз родила сина, що вмер. Ховались по окопам, а в городах німці дуже бомбили, но ми остались живі. Як почалась війна, то позабирали чоловіків усіх. У нас дома німці стояли. Вони у садку любили сидіти. Вони нас не трогали. Нічого не брали і ми їм нічого не давали. Партизани були у плавнях десь. Чоловіка брат був партизаном і його вбили. Як наші прийшли, то німці, відступаючи, попалили усі хати і млини.

Після війни важко було, но розжилися. Землю брали оброблять, бо трактори появилися. Но пололи багато вручну. Бо багато посаджено було. Но потом трактор поставлять з полілками, а ми за ним ідем.

Сюди я вже жить приїхала після одруження. Вулиці назывались по іначому. Оце в нас тут вулиця Танкіста, а раніше була Лахті, ну і інші назви були.

Була дівкою і на досвідки ходила. Утром работаєм, а вечером ідем гулять. Жила женщіна, а хата пуста була, ото ми туди і приходили. А літом на вулиці гуляли. Пісні ми співали разом з подругами вечором. А як гармонів не було, хлопці на балалайках іграли. На Різдво собиралися, учились щедрувать, вечерю носили до хрещених. Мати кутю варила, пироги пекла. Хрещені готували кутю, давали нам гостинці і ми йшли додому. Ми і колядували, і щедрували:

"Ось сів Христос вечеряти, добрим людям на здоров'я.
Ой дай, синку, райський ключик і я повідмикаю пекло і рай
Повипускаю праведні душки, а одну душку тай не випустю,
Бо много нагрішила..."
Діти щедрували: "Щедрівочка, щедрівочка щедрувала,
До віконця припадала.
Шо ти тітко наварила, шо ти тітко напекла."

У печі галушки, борщ варили, хліб пекли. У піч кирпичу і солому кидали, щоб горіло. Бубліки, пироги на празник пекла. У 20-ті роки піст соблюдали. Їли все пісне, а тепер не постують. Борщ, зажарений олією, молоко не пили. На Пасху паски мати пекла, а потом ми їх святили. Святили паски, яйце, сало. Потім прийдемо додому і розговляємось, все їмо. На свята траву на пол клали, це коли літо було, а зимой сіно розтрушували. Були і рушники, які мати вишивала. Коли заміж виходила, мати дала мені рушники, чотири штуки. Це було як придане, а ще був сундук, і подушки, рядна. Сундук – то ще материн. Були і портні, баби шили одяг. А кузні ж у каждому колхозі були.

Шерулько Ольга Павлівна, 1927 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Родітелі давно повмирали, батька не пам'ятаю. Мама войну пережила. Вона заболіла і померла. Папа з Білозерки був, а мама з Балок.

Голод 1933-го не помню. Як заміж виходила, голодовка була, мамалиги наварили, ото і свадьба, но самогон був. Пішли, розписались і все. Після свадьби і курай рвали, і липеники пекли і їли. А потом почалась косовиця і вже не так тяжко було. Но чоловік мій ото нас все спасав, бо без нього не вижили б. А потом в колхозі почали давати дещо. Так і вижили.

Жили бєдно, не було нічого, ніяких ігор. Та наші діти в ігри гуляли, а ми їм все купляли.

Були в нас і куркулі. В них коні були. Люди на них работали, но прийшла совєтська власть і їх почали висилати у Вологду, на каторгу, нікого не пам'ятаю з них.

Война почалася, як мені 16 год було, це я 7 класів закінчила. Тоді хоч і малі були – все робили: воду носили, работали. Пісень не співали. Досвідки були при колхозах. Клуби у нас були і ми робили там кожні свої діла. Гуляли. П'єси ставили. А вечором уголки були – вся молодь сходилась: пісні, танці, доміно. Война мені жизні такої дала!.. Один прийшов з армії і свадьбу у нього гуляли. Сіли ото за стіл уже вранці, коли їде з Весьолого його родич на льогковій (перший секретар райкома). Приїхав шофер і сказав – "Война". В клубі всі збили-

[1] Зберігся електронний файл дешифрування 2001 року, аудіо втрачено.

ся і всім об'явили, молодих погнали окопи копать. Продали нас, шо ми комсомольці, трьох хлопців і мене, хотіли повісити нас. Вели нас уже вішать, коли їхав батько нашого знакомого – Верходуб. Його син з нами в компанії гуляв. Ото він і крикнув: "Одставить". Нас тоді работать погнали, а не повісили.

Да, на окопах ми були. Вони нас постоянно ганяли. Один німець догнав нас на мотоциклі і взяв з собою. Повіз нас у ..... [Скельки] і заставив нас пилять дрова пилочкой. А у мене там родичі були. Ну, думаю, втечемо. Но він нас повів вечером на окопи, і ми ото там остались ночувать. А там поляки були і вони нас отпустили, бо сказали – ви такі, як і ми. Ми йшли один день, а кругом німці, ніяк і тікать. А на другий день вирішили втекти: садками, садками і дістались додому. А мама ходила ворожить, чи живі дівчата, чи ні. А баба каже, шо йтимете додому і вам скажуть, шо дівчата дома. Німці як прийшли, то свої порядки встановили. Вони ж різні були: румуни – у садках всігда сиділи, но були шо і злі – дівчат насилували. Був тоді один румин у нас главним, ото страшний був чоловік. Побаче, напрімєр, шо ото в полі хтось з хлопців сів відпочить, так він сразу до них – і пльотки. А в 43-м годі поставили німця молодого. Він визвав нас і каже: "Хорошо работайте і нічого вам не буде". Ото хлопці в бригаду і пішли, все кіньми робили. Ми сіяли. А він приїхав. Куча зерна – діти розкидають, а жінки підносять. Він мене похлопав по плечу і каже: "Сійте не комусь. А собі, бо нам уже капут, німцям капут". Були і поліцаї, но їх поразгоняли. Партизанів у нас не було. Як наші визволяли село, то почалась стрілянина, всі ховалися. А на городі бомби такі ями поробили, спасалися по підвалам. Коли наші прийшли, то німці хати, млини попалили. Коли чуєм, кричать: ура! Ура! Дід старий каже, мабуть наші прийшли. Ми як ото евакуїровались, но все ж закопували, ховали. Тоді ж почали все відновлювати, колхози створювати. Коней запрягали, шоб орать. Важко було, постепєнно стало все налажуватись. Годів за три все відновили.

Мене агрономом поставили работать, одного хлопця бугалтером, а двох інших у бригаду направили. Ну це вже було в 43-му годі, напередодні приходу наших. Як наші прийшли, то німці почали хати палити. А до мене прибігло дванадцять наших чоловік – окопщиков – і кажуть: "сховайте нас". А я кажу, оно хата пуста, там і ховайтесь, бо як у мене вас замітять, то і мені плохо буде. Тут прийшов дід Митька і каже, шо наші прийшли, і він уже розмістив їх по хатам. У нас була встреча у бригаді. Ми пішли копать картошку, шоб солдат кормить. Як самі були – 90 жінок і 45 підлітків після евакуації і робили.

Як кончилась війна, то пішла редіску рвать, коли лежить німецький самольот, а за ним наш. Перелетіли через Білозьорку і над полем, над Тарасівкою, збили його. Ми ходили на нього дивились. Льотчик парашутом спустився. Председатель потом його надів і ходив, з парашута потом косинки поробили всі жінки, ще й мені оставили.

Багато з села у війну погибло, оставались сиротами діти. Фронтовики бригадирами, парторгами були, начальство було хороше і плохе.

Після війни все робили руками, землю обробляли. В 46-м помню був у нас урожай хороший. Сам ячмень давав 100 центнерів з гектара. Всі на мій ячмінь дивились. Пшениця була двох сортів з великими зернами, намолотили велику кучу. І тут председатель райісполкома під'їхав, щоб забрать ячмінь. Із наганом бігає. То жінки підбігли і кажуть, та ми тебе гада вб'ємо за таке. Так ми за три ночі тисячу центнер перенесли. Голод то був іскуствєнний. У нас голоду в колхозі не було, бо ячмінь же остався. Ми намололи муки і їли. А старого председателя убрали, шо ото мене вбить хотів. Ніхто не вмер. Ото правда дід старий дуже був, так він отравленого зерна з'їв і здох до утра. Так ото як той ячмінь спас нас. Я ще трохи поработала, а потом мене зняли.

Після війни ото був президент, чи як вони там раніше назывались, ото ввів налоги на плодові дерева, 200 яєць треба було здать, 240 літрів молока, м'яса 40 кілограм. Хоч є, хоч нема, но де хоч бери. Був у нас кідляр, який наган наставляв на людей, шоб облігації підписували. Но ми добились потом, шоб його зняли. Фруктові дерева деякі зрубували, шоб налоги не платить. Після війни багато садків було насаджено, фрукти були на продаж і на вино.

На свята, Різдво, варили в кого шо є, чи картошку, хто роздобуде. Чи інше шось.

Щедрували і колядували з двору в двір. Хто побагатше був – то бублики, пряники давали. Ото радість була! Щедрівок не помню, стара вже. Були желєзні форми – з фігурками слона, коня, петуха. Ото і давали, бо конфетів раньше не було, хіба шо в багатих.

Мама нам варила мамалигу, кашу. М'яса не їли, бо свиней, курей не держали, нічим годувать було.

Були базари в центрі, продавали масло, яїчкі, сметану. Гроші були у багатших, десь же брали. А я ото продам шось і копійка є. Були трудодні. Но на них нічого не давали, бо колхоз бідний був.

Це вже пізніше гроші почали давать, десь десять год після війни. Хліб получали по 40 центнер – продавали, здавали.

Одежу шили або купували. Спекулянти в Москву по одежу їздили. А потом вже почали з'являться магазини. Були і такі. Шо міняли одежу на табак, куди вони його дівали – не знаю. Принесеш 50 стаканів табаку і вже рубашка, чи кофта. А потім після війни "швейпроми" з'явилися. А раніше були там дід і баба, які шили, матерію свою приносили. Черевики з парусини шили. Чоботів не було, в ботинках ходили: чорні, жовті, коричневі. Після війни постєпєнно почали в магазини завозити.

Погода раніше була така ж: жарко так само було, но сніги більші були. Замітало під кришу. Сніг лежав довго. Місяцями, аж до марта. Були у нас наводнєнія – вода у хаті стояла. І річки немає, і снігу мало було.

У нас знакомих знахарів не було. На одній вулиці була бабка, яка дітей лічила. Кажуть були відьми. Бо піде хазяйка корову доїть, а молока нема. Ото кажуть – відьма подоїла. Для себе ромашку, звіробой збирали, парили, безсмертник.

До вагітних відносились як до всіх. Ото звільнили од роботи за місяць до родів і після давали відпочинок, одпуск, поки груддю кормили. А так робили, як всі. А після війни вже з'явилися роддоми. Я трьох дітей в роддомі родила, а до війни бабки роди приймали.

Я жила раніше коло річки: верби. Сади були. Вітряк на вуглу вулиці стояв, но при колхозах їх поразбирали. На свята гілля різне вішали: бузок, бересток, клен. На різдво, як на різдво. А на Паску паски пекли. А кутю і січас варю. Тіки січас з рису варять, а раніше – з ячменю. Варили мед з сахарних буряків. Терли їх, ставили у піч. А потім видавлювали сок, з якого і варили мед. Консервації раньше не було, квасили у діжках, мокітрах. Помідори в діжках солили.

Як на поле чоловік їхав, крашанки давали, хліб, сало. Но там варили їсти. Ми там по тижню були. А як скирдували, то цілі концерти і бали устраювали. Всі в полі работали на рядових роботах. Як хтось захворів, то председатель з ума сходив. А работали в основном комсомольці – нас 100 чоловік комсомольців було, ну комсомол добряче колхоз піднімав. У нас самий організований був колхоз. Люди понімали, дисципліну держали, а тепер все розвалили.

Оцю хату з кирпічів у 45-м году построїли. У 30-х з валків робили, раніше це все дружно було, всі збирались і строїли. Хай тіки хтось шось на когось сказав. Ну дружно, страшне дружно раньше було!

Матеріали краєзнавця села Мала Білозірка Володимира Комова[1]

Володимир Комов читає з щоденника [Рубля, або Замрія]:

До того як виникли колгоспи, були так звані кущі. Один з перших кущів був на вулиці Чопи (Садова). Спочатку до нього входило сім господарств. Були такі випадки, шо то давали коней, то забирали, ремамент і так далі. Центр того куща був у тому домі, де проживав Борисенко Іван Васильович. Так, зараз туди, де живе Руднєв, вниз до річки проживали виконавці: Юхим Постіл, далі жив Мурашов. Мурашов – це був маляр, він фарбував церкву і всередини, і ззовні, і золотив хрест і був дуже фізкультурний чолов'яга. Коли він малював хреста на куполі, то міг ставати вниз головою і робити "свічку". Звичайно, що це всім було дуже цікаво. Виконавцями під час пошуків хліба і так далі був Гришак Загрудний, Юхим Постолів.

Апреля місяця, 21-го года відкрили клуб і назвали іменем Карла Лібкнехта, которий стала посєщать молодьож. Ініціатором откритія клуба била партійная ячейка: коммунисты Чайка Семён, который был председателем голревкома, Скакун Михаил, из нашего прихода, коммунист-комсомолец, работавший в продотряде, много рассказывали о Союзе Коммунистической Молодёжи. К концу апреля несколько ребят и девчат подали заявления о принятии в Союз Коммунистической Молодёжи, была оформлена ячейка Комсомола в селе Малая Белозерка. Первыми её членами были Ксения Нестеренко, Сашко Нестеренко, Киценко, подруга Ксении, Гриша Дендриков, я, Соломаха, ещё несколько ребят и девчат из других обществ или приходов, как тогда называли.

Чем занимались комсомольцы? Активно участвовали в роботе комитетов бедноты, раскулачивали кулаков, помогали выполнять продразвёрстки, проводили культурные мероприятия. Был организован кружок самодеятельности и ставили небольшие постановки, привлекая молодёжь. Знакомили население с решением партии и советской власти. Руководителем первой комсомольской организации на селе был Кондратий Левжинский, 1902 года рождения, капитан 1-го ранга в отставке, умер в Севастополе в 1998 году.

---

[1] Дешифрували та створювали транскрипти на аудіозаписи В. Комова

Записи Володимира Комова

Розповідь чоловіка, мешканця с. Мала Білозірка [прізвища не зазначено]

Єсть син и єсть дочка. У меня єсть телефон, єсть де вони живуть, усе за Левжинського. Оце двоє дітей, дружина Левжинського перша комсомолка була, дуже активна була. І Саша – це її брат, Левжинський Олександр. Він був строітелем, або як там называється, первої комуни, які строїлися, у Вольнянском районє. Ото шо він бросив у 33-му партбілет і сказав, шо ви йдете не по тому путі. І він кинув, і ото і змився, сховався. Ну його всьо равно у 45-му році найшли, десь архіви підняли і вспомнили йому 33-й, шо він кинув квиток. І відправили його у Комі АРСР, і то він там 10 років одшпарив.

Ну а за Лєвжинського можете розказать, да?

Конєшно, це ще син його може разказать. Він же був командір корабля, був тоді авторитетний. Він тоді приїжджав в Білозірку. Він до війни вже був високий начальник. А тож і він був контужений, із головою мучався і у Сімферополі так і помер.

Так а коли він помер? У 1998-му?

Та ні, десь у 80-х.

Це ж фотографія Левжинського висить у "Калініна", в музеї. А у Вас його фотографій не залишилося?

Та може десь і є.

А, ну ту мені вже певно віддали. А як з ним зв'язатися, дістать фотографії?

Да, у дочки може єсть. Вона до них була сама близька, дочка. Вони її приглашали, але вона дуже серцебольна була і дуже жаліла людей. Вона розказувала, шо її часто заставляли, шоб вона пішла з комісією розкулачувать. А вона каже, що я учора у них була, приходила до них, а вони там лежать пухлі, куди ж їх розкулачувать? Ідіть і все, каже, розкулачуйте. Так вони пішла до них, а ті вже мертві лежать. Оце таке вона розказувала.

А от історія того Олександра, що бросив свій партійний білет?

А, це батьків брат. Він же був активним комсомольцем, ленінцем. Не знаю, як він попав у Вольнянський район, тоді ще був Красноармійський район. І він там будував, був директор совхоза. І, значить будував він там той совхоз, тоді ще колхозів як таких не було. А він ото тоді був директором совхоза. І він працював, світа

білого не бачив, рук не покладав. Відданий був. А батько його написав листа, шо так і так, ми голодні, нема чого їсти, приїжджай. Ну він взяв мішок овса і верхом приїхав на коні. Приїхав у Білозірку, вже сумерки спускались. Ну, поки поцілувались з батьком... Тоді він каже: "Ну ладно, я зараз піду дам овса коню, і тоді прийду". А дід іде за ним. "Що таке?" – "Ой, синок, не віддавай овса коневі, його можна зварити і з'їсти. У нас нема чого їсти. Ми його зварим". – "Як немає?". – "Забрали все у нас, сидим голодні". Ну овса він йому не дав, не знаю, що вони там вечеряли. Пішов він, а вони жили там, де Замрії живуть, а сестра його, тоже Сашка, на Вовчій жила. Він коли йшов, а оте кладбище, що біля заправки, а там когось хоронять. А він підходить, питає: "Кого це хоронять?" – "Ой, Сашка, та це ж твою Марію, до якої ти сватався, померла з голоду". Він підішов, начав розпитувать це все. Так і казали, шо позабирали усе і вона умерла з голоду. А він сватався до неї, а її за нього не віддали, тому що вони безземельні були. Так сказать інтелігенція, ковалі. А не віддавали заміж, бо він був, як кажуть, ніхто, абсолютно, лодирі... І вийшла вона за другого заміж, но факт, шо померла.

Ну поховав він її, пішов дальше. А там же була братська могила, туди скидали, нікому було заривать. Скидали просто туди без гробів, без нічого. Копать нікому було. Прийшов він до тієї сестри, а там вобще голод. А Бородаї були багаті, куркулі, а дітей було багато. Так він каже: "А шо ви сьодня їли?". – "Та нічого, назбирали лободи та поїли". Тоді він вернувся додому, до батька, взяв той мішок овса і батькові оставив, а то і сестрі одвіз. І як казали, той мішок овса їх спас. Відро його було, чи скіки. Вони там його дуже економили.

Повертається він назад і іде у райком партії у Вільнянськ. І начав там, шо це таке, куди іде партія? Там він поспорився, значить. А йому сказали, що ти не понімаєш політики партії. Тоді він витягнув партбілет і вдарив ним об стіл. І побіг туди, покинув все хазяйство, забрав двох дітей і вдрав у Сошівку. А там тоже був тіпа як совхоз. І він туди попав конюхом. Ну йому повезло в тому, шо цих хлопців, яким він бросив партбілет, через тиждень схопили і розтріляли. І вони не могли на нього піднять діло, не пришили йому діло. Так ото там партбілет валявся, може там шось і написали. [Запис перервано].

Ну і він у Вольнянскє, ото ж як, у Новоалєксандровке – там він жив. Йому дали хатку, одна кімнатка. Жінка, двоє дітей у нього було. І він нікуди не висовувався.

А у 1943-44-му прийшли освободітєлі. Ну і дядька мого взяли: "Шо ти робив при німцях?" Підняли його старі матеріали, спитали, а де твій партбілет? Ну він же розказав, що кинув, історію їм розказав. Ну і за антирадянщину його відправили у Сибір. Де він там був, я його не питав, но я знаю, шо він десять років він там отсидів, а потім його при Хрущові відпустили. Повернувся він глухий, слух там потєрял, став нервовий. Видно, не солодко йому там було. Але він грамотненький був, книжки любив читати.

Ну, оце ж вони з Лєвжинським активісти-комсомольці починали були?

Да.

А Оксана, це була жінка Лєвжинського?

Да, да. Це була грамотна жінка, вона закінчила якесь училище, учителькою була. Ну поскільки він весь час роз'їжджав, то вона не працювала. До войни може і працювала, а після війни нєт. Та навєрноє їм хватало. У них Віктор був, а вже після війни родилася Оля – сестра.

А це Левжинські по батьковій лінії родичі ваші?

Це ж Оксана була сестра моєму батькові. Вона вмерла давно. Вона була одна жінка у нього.

А хто мені розказував, шо там на Вовчій, де жив Сергій Михайлович Окопний, була кузня? Ну ваша кузня тут по Кірова була?

Да, але кузні тоді були почті на каждій вулиці.

Ну у вас це була трудова інтєлєгєнція? А мамки вашої як фамілія?

Тищенко.

Вона українка?

Да, вона сама українка, но в паспорті писала, шо руская. Вона ж не говорила українською мовою, а до війни вона говорила чистою українською мовою. Чого? Вона закінчила Мелітопольське якесь там училище, і там були такі дуже українці, шо вони прищепили їй любов до української мови. І вона згадала, шо корні українські, а спочатку рідна мова була не українська. А тоді коли прийшли вже вдруге совєти, то вона держала ніс по вєтру і старалася говорить на російській мові.

А це ваша баба у Рохмана була?

Ні, то якась прабаба, баба не була. Це ж до 1861 року. Якась із них була виміняна: оце дві російські сім'ї на одну полтавчан. Одна українська сім'я коштувала дві російських. Бо хохли робили ж. Вона вчила їх як мазати хату, як хозяйнувать. Вони ж приїжджали з лісу, вони ж були лісові люди. І вони понятія не мали, як мазать, як глину місить.

А ця баба, видно була така..., ну оце, видно, і наша мати у неї вдалася така активна.

Костя Чайка був в то время тоже дуже активним комсомольцем, він входив у сільську раду і так далі. І коли церкви вже всі позакривали, Хрестовоздвиженську, Вознесенську, а Калінінську ніяк не могли закрить. Бо за попа миряни заступалися, жителі. Плюс до того, вони на нього контрибуцію, чи як його, продналог накладували, а він його виконував. У голод каждий приходив і з ним ділився, і давали йому, шоб він його здавав. Вони йому наклали 50 кілограм, він приніс. Вони йому наклали 100 кілограм, він приніс. А район звоне: “Коли ви закриєте церкву, одні ви осталися? Церкву ніяк не закриєте?” І тоді вони пішли на таку подлость, чи махінацію. Ноччю зарили 2 мішка зерна йому в солому. Утром приходять і кажуть: “Слушай поп (пренєбрєжитєльно так!), нам донесли, шо ти гноїшь зерно, а трудящієся Петербурга, Москви і прочіє – голодні сидять!” “Та ви шо, дітки, звідки в мене, я ж не сію, не пашу.” Тоді вони пішли шукать з ключками такими спеціальними, штирями. Де легко йшов штирь – там яма. І вони начали шукать. Ну знайшли одразу, знали ж, де положили. “А! Вот ти какой, поп!” І тут же рішення сільської ради: його виселить з села, а церкву закрить. Під це рішення підводять підводу, а в нього було четверо дітей. Посадили на підводу, а жінку – пішочком за підводою. І одразу на Пришиб, а там до Сибіра, чи куда його сослали, і більше його ніхто не бачив. І доложили, шо церкву закрили.

Це мені сам Чайка отаким хвастливим тоном розказував, може то його ідея була.

Так а де ж ви його могли зустріть отак?

Батько ж мій був з ним в одном отрядє, дружили вони. Брат же його був командіром отряда, а він у нього тоже воював. І коли мені десь треба було жить у Запоріжжі, коли я учився у Запоріжжі, батько оце найшов Чайку. І в Чайки я жив, і учився.

Ну він помер десь у 70-х годах. Він був предсєдателем сєльсовєта десь під Запорожжям.

Може, може. Він був гіркий п’яниця, причому алкоголік такого пошива... Місяць пив, два місяці ні, потім опять зірветься і знову. Поки він не п’є, то він ото хвастливе таке, так сказать... А як п’є, то невміняємий.

А церква під час війни, при німцях, відкрита була. Правилося там і дуже була авторітєтна. І там отой, шо махав хором, Яків Петрович, був реєнтом, керував усім цим ділом. І коли ми прийшли у 43-44-му

році, я ж ходив у школу мимо церкви... Так я було стану і слухаю, як вони співали. А помню таке, шо мої дядьки любили співать у церкві, і дід також. Дуже любили, в них і голоса були. Так цей реєнт, він же і до нас приходив, керував хором, коли я готовився до якоїсь художньої самодіяльності... Так ми приглашали його, шоб він послухав мене і сказав. Ну він сказав, шо все правильно, я тут нічого не можу добавить. То ж тоді була Валентина Олександрівна, а ти ж знаєш яка вона була лічность. Ну той послухав, послухав, і каже, шо все буде нормально. Хор співає у три голоси, шо вам іще треба.

Так от розповідають за нього, шо в них же була земля, і він землепашець був. А хор – назначали у чотири години, чи у скіки – репетиція була. Так він оце так, чотири години – робота там, чи не робота, косовиця, чи не косовиця, – вила у землю і впєрьод. Пєшком, або на коняку, і до церкви, на скіки він ото був прєданий.

І ото я був пацаном, ну шо я там понімав, ходив. І мені так нравився оцей спів церковний, шо я ото стану і слухаю, як вони співають гарно.

А тоді комуністи церкву знов закрили, одкрили там клуб, тоді там було зерносховище, вобщем, шо там тіки не було.

А наша хата будувалася тоді, коли будувалася церква, з одного матеріалу, капітально. Не просто кругляки, а обстругана, висока... Це ж всі були родичі, дід Замковий, а тоді її купили чи Явтушенки, чи хто...

Розповідь жінки, дівоче прізвище – Мельник [Батьки – Мельник Андрій та Євдокія], розказує про розкуркулену сім'ю своєї матері – Шелаєвих, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Вова, ти шо записуєш? Нє-нє-нє.

Ти балакай, своє діло роби. Як його, Шелаєва?

Ну, Шелаєв Сергій і Варвара.

Жили вони на вулиці Баранівка, там де ото Гриша Мамотенків, або цей, Кравченко.

Оце, навєрно, їхній дом був, де Маматенчиха Лідія Іванівна. Четверо дітей у них було: два сини Григорій і Михаїл, і дві дочки – Аня, старша за маму дочка, і мама сама молодша. Тоді, мама казала, по сусідству з ними жив хлопець, якого вона любила.

І каже мама, що її сватало 17 чоловік. І заїжджає сватати її цей чоловік, парєнь, якого вона любить. А папа її отказує. Ні. Чого ні, не знаю. Я їй кажу: "Мама, чого ти не впала на коліна і не сказала батькові, що любиш його?". А вона сказала, шо нельзя було. Як батько сказав, то закон, це раньше так було, так виховували дітей. І вскорості після цього їх розкуркулили і вигнали з хати. Мама вынуждєна була вийти заміж за батька мого, Мельника Андрія, який тоже там жив, тіки по ту сторону річки. У них велика сім'я була, до 10 чоловік, а батько помер рано, у сорок років. Залишивши одного сина 14 років, другого 12 років, і все менше-менше, і так аж до чотирьох годиків. Ну і якраз батько підріс, а тоді ж танці, гуляння були на вулиці. І він її десь бачив, зрозумів, шо вона в такому становищі, і він женився на ній. А батьки, їх не заслали в Сибір, а ходили по вулиці, просили милостиню. І оце бабушка, царство їй небесне, померла, просячи кусок хліба. Мама каже, шо вона попала в сім'ю велику, і зовсім не так як у них, культурно було. Мама каже, леплю вареники такі ж, а бабушка (батькова мати) підійде, змахне у відро, так недовольна, шо мол треба отакі лепить... Мама все мовчала. Тіки, коли почула од людей, шо її мати ходе, милостиню просить, заїкнулась до батька: "Може ми шаль продамо та виручимо на якийсь кусок хліба?" Це єдине, шо вона вберегла. Батько спитав свою матір, а вона сказала, шо нєт. І так, каже, чую, шо мати померла. А брати оці вже жонаті були і спасаючись поїхали на Кубань. Вони або взяли батька і він зразу там помер, або мати тут померла і вскорості і батько.

Можеш розпитать за Шелаєва Сергія у бабушки, Кругляка Бориса мати. Чого, бо той хлопець, якого мати любила, женився на отій бабушкє, на Марії. Вона должна знать ту сім'ю. Бо як ми папу хоронили, вона приїхала і казала: "Це ж та Мельник Євдокія, шо за мого хотіла вийти...". Отак вона сказала. А сама вона Чапаєвська, вона могла їхню родину знать. Оце отак.

Тепер [показує фотографію] це мамина сестра, це моя мама, а оце я взяла, дивіться, Надія Акимівна.

Сестра старша, Аня, вийшла замуж до розкуркулення (бо лише мама не вийшла до цієї компанії розкуркулення) у хорошу сім'ю. Тоже ж вони, понімаєте, типа куркулів були, чи я там знаю. Люди ті жили дуже зажиточно. Як їм удалося в період оцього страшного зберегти, оце частинку свого золота? Я не знаю. Знаю тільки, шо її чоловіка, Сашка, подозрювали, шо десь шось у вас должно остатися. А він не видав. Його посадили в тюрму. І він сидів кілька років

на цементі. Коли він вже вийшов, я вже величенька була, коли ми їздили в гості. Вона (дружина) рано захворіла раком, померла ця Анютка. А він, в нього був один син, і він жив у сина. І шо воно з ним случилось, були такі ноги отьокші! Страшно! Він не ходив, він єлє совгався. Вскорості тоже помер, но скрив. І як же скрив? Він залишився в тому будинку, там де і був. А син один-єдиний, і неудачно в нього склалася сім'я, без кінця деруться. І от він чувствує, той дядя, шо здоров'я його покида, а боїться сказать, шо в нього ж є отам золото. Бо думав, вони деруться, а вона видасть і його ще, не дай Бог, посадять. І він не каже. Забирають його у больницю, а коли він виписувався, забирав його дядя Коля і каже: "Папа, я дом твой продал". Він у шокє, і тіки батькам моїм сказав, шо у нього там под пєчкой все осталося. І купив той дом полковник якийсь там, і розстроївся! Вобщем, він пєчку викидав і все побачив. Отак. Так шо не попользовались. Оце сестра мамина у Мелітополі жила...

Розповідь жінки, мешканки с. Мала Білозірка, [прізвища не зазначено, дівоче – Сухова]

А вона малою видно була?

Да, це ж до революції це було, а може після. Білогвардейці були. А були же ж плавні і озера там, і льод же був. І привезли туди офіцера молодого і женщину молоду, тіпа санітарки, чи шо. І розділи їх догола і розстріляли там на озері. І навіть з нього і золотого хреста не зняли, і бросили їх, не закопували, нічого. А потом вже люди поховали.

А де поховали то неясно, да?

Та може там і зарили, так зараз там вже ж все Каховкою затопило.

Слухай, а по лінії Попова у вас яка рідня?

Ну вродє би, по мамкіній. Мамка моя Сухова. Це ж вона Сухова по батькові, а по лінії мамкіної матері – Воловита. Ну, це ж ми не знаєм свого родоводу... Ну все время у Маячки жили.

Троюрідний брат десь там читав в історичній книжці, що оце поселенці у нашому селі з Полтавської губернії, оце п'ять сімей кріпаків втекли. Тепер це самі роспрастроньоні фамілії: Сухові, Кравченко, Чумаченко, Коваленко і Тищенко. Оце нас у Маячкі у нас півсела одні фамілії почти.

Розповідь мешканки с. Мала Білозірка [Єфросинія, прізвища не зазначено]

Пішла я до Льонькі, а він каже: "Нехай Люба випишеться (на мою дочку меньшу), а тоді хай прийде пропишеться, поки ми вам оформим". Ну а я думаю, я ж тобі скажу! Хоч ти і предсєдатєль, тепер время таке – бєзвластіє...

А в 1933-у церкву поразкидали. Тоже був участував туди...

Філіп Пилюк, Іван Пилюк?

Да, Філіп і Іван – це двоє рідних брати було. А тоді ще два було – вони приїзжали чи з Великої [Білозірки], чи з Михайлівки. А тоді церкву розбирать. Ну а послали нас той... Я, Дуняша Мамотенкова, Марія Коваленчихова, ну їх вже нема, і Настя Кулєчка. Мені часто кажуть: "Дєта, тебе ж наймолодшою посилають". А я кажу, шо я і не боюсь. Хай там кидають, а я відійду. Посміялися, значить, пошуткували. А тоді вони давай кидать ікони, хрести кидають з церкви... "Ви ж прибирайте, бо може ще й будуть розкрадать, вони ж може і попалять." А я стою, плачу. Ось підійшов ше ... Будьонного. Тоді Будьонний, Каганович був. Чи Росик підійшов? От не помню. "Чо ти плачеш?" "А чо вони Бозю кидають? Воно ж йому тому болить!" А він каже: "Нічого поганого..." А Настя Кулечка каже: "Дєта, ну воно ж нічого не почує, шо ти плачеш." А він: "А у вас ікони є, багато є?" Кажу: "Є, штук десять, чи шо". Тоді ж як батько женився, та узяв матір – четверо дітей було, та у батька троє, та нас п'ятеро прижили, двоє близнят було. Те вмерло зараз, а ми ж ото усі. Не дуже, хто і знав, чи рідні, чи не рідні... Ну нічого.

Розібрали ту церкву, розкидали, матюкаються, кричать: на шо там боги... А тут же закривать церкву. А мені бригадір каже...

А хто бригадіром був?

Був Ісаєв Дмитро тоді, як церкви розбирали. А тоді Пимон Маматенко був. Шось вони так, побудуть год, а тоді їх міняють.

А предсєдатєлєм колхозу хто був?

У нас їх двадцять два було. Спочатку "Мирний труд", а тоді "Шевченки" стали, отак. У нас у "Шевченках" Нестеренко був, Порожній був, попервах Коваленко Сєрьожка був, Савон Іван був, як ото колгосп тіки згонили. Тоді ж стягували все, шоб колгосп розстроїть, а тепер шо зробили? Розтягли. На гаражі собі, на машини, коням – брички. Нема нічого. Я не ходю туди на степ, а колись піду провірю. І зайнялися спекуляцією, і самогон гонять.

А шо Ви казали, шо вас розпродували?

Ні, нас не вспіли.

А за шо?

Ну тоді таке время було, 30-ті годи. У 1921-му голод був, а тоді і 1931-й був голод. От я іду знизу колись на степ робить, а батьків вже тоді не було, осталася я з сестрою старшою.

Повмирали батьки?

Батько вмер – 74 годи було, а матері – 72, отак-о. Ну померли. А воно ж голод. Ну, правда, в нас два [вінбаря] було. Один Кудлай Льовка купив. І той, на степу, поїхав парою кіньми (Льовка Кудлай жив на Зеленому Клину). Ото у 1921-му батько йому каже: "Їдь додому, і бери ще штук четверо коней. Ти ж не потянеш новий вінбарь!" Він поїхав додому, так аж вродє нєдовольний. Скіки ж його там, мол це ж [дєрєво]. А татко каже, ну бери старий! У нас же сім'я велика. Ні, – новий. "А як я її запряжу?" А татко: "Так я запряжу тобі, як у тебе ума нема". Татко строгенький був, якщо не по його, то він же знає шо... У монастир татко ходив.

А де той монастир був?

Чи в Києві був монастир? Десь отут неподалеку. Татко пішком ото підуть туди і ото з тиждень там бувають. Ото і знакомі в нього там були, і батюшки знакомі.

А тут як татко прийдуть – Паска, Різдво, – у нас батюшки обідають дома у хаті. Отож приглашають їх...

А хто був батюшками, як їх звали, не помнете фамілій їхніх?

Та ні. Зараз не помнеш, де шо положиш, а то давно було. А тоді ми, нічого, осталися ми з сестрою удвох. Вона боліла серцем, ну а я сама менша, не служила ніде нічого. А своїм трудом все наживали, шоб надіть було шо, переодіться... Підеш коли якомусь знакомому поможеш. Та часто було бабі Лисавєті Кутихі, вона ж сама з дідом, обоє старі, – підем помажем, поприбираєм, город пополем. Ну то сестра мазала, а я не бралась, бо мені ніколи було. Я на роботі й на роботі. А вона не робила. То у больниці лежить, ну так признали, шо серце. А то ж як неділя – продавать нас будуть, приїдуть. А Росик Павло та Тарас цей, приїхали та кажуть: "Дівчата, як є до кого, бежіть і трошки одежі... Бо у неділю продавать, а у вас потім одіть нічого не буде". Все, кажуть, витрусять. А тоді скрині, сундуки були. А тоді один із Будьонного приїхав, сказав нам. Чи він татків знайомий якийсь був? Коли Панасенко Пантюх в нас був предсєдатєль. Він з Великої Білозірки, чи шо. Він у "Калініна" був,

тоді його шось сюди послали. Воно ж так, як хліба не дадуть, – знімають, другого предсєдатєлєм становлять. Ну я тоді думала сама собі, ну нічого, шо буде. А у нас зять, та був у “Калініна”, Передерій Михайло. Савка там був, Антон, я їх харашо знаю, бо моя сестра була замужем за Михайлом.

А де вони жили?

Вони жили в “Калініна”. Аж ото як виїзжать на Велику Білозірку, а це друга вулиця була – Вовча. А тоді отділилися од батьків, там же ще хлопці були, а він чи самий старший був, Михайло. І жили вони на послідній вулиці, як на Велику Білозірку виїзжать. Підеш туда в гості, пристають хлопці з цеберками облить. А Михайло і Павло вийшли, сказали: “Тіки її обільєте водою, не обіжайтесь! Вона ж вас усіх знає”. Уже ж дівка я була. Дівчат пооблива, товаришок, а мене – ні. Питають: “Чого це тебе не обливають?” А я кажу: “Того, шо в мене защіта тут є.” Тоді піде Михайло до їх додому: “Тіки буде Хвроська йти (на мене), і ви її обіллєте, – не обіжайтесь. Прийду в хату – уб’ю! І суда не буде”. А мене, як ото дійду у воду до колін – я впала. Я ніколи не купалась, шоб я скупалась у ставку, ні, тіко ото вагани.

Скажіть, а отут коло церкви було кладбище церковне? Коло Вознесенської церкви.

Ні, тут не було. Хіба може раніше.

Попадья була похована?

Так її, мать, було вибрали...

Ми викопали, вже в школу як ходили, случайно попали, копали ямки для цього... і викопали.

Ховався тут Федір Олєйник, не ховався, а його тут сховали, як умер, він партєйний був. Може він сам пожелав, може люди сховали. І сховали ту, з “Калініна” Коваленка Федосія Дуньку, жінку його. Убили її, чи умерла, ну вродє як убили. Так тут їх сховали, бо ото два хрести було, я помню. Ото тут, де оце церква була, де сторожка мала була. І ото як сховали їх... А тоді війна як прийшла: “викопувать усе і парк вирубать!” Ми викопували. Я не кажу, шо я не копала. Викопали. Ну шо ж, треба у труну класти. “Ні, кидайте у короб!” А нас послали перед тим, шо вони думали зробить таке, послали за Велику Білозірку. Чи Гюневка була? От забуваю вже, ну туди нас послали. Викопали ми там яму руками, з жінками, шо зі мною були. І отак, широченько. Вони ж де партєйці, ото такі голодранці, де там шо вони виконували, забирали все. “Ну, кидайте!”

Цих активістів?

Та і активістів, і виконавців, і партєйцев. Так воно якось було, чи зло яке було та кого шо той... Ну нічого. Вони той..., а загортать же ж нас гукають. Якби був бульдозер, так загорнули б. Застрочились... не німці. Застрочились... попадали. Те ще кричить, те ворушиться, кров же ж біжить з них. А ми подивились та кажу: "Ой, Боже, давайте шо робить, я не переносю цього, це й нам буде, й ми тут будем...".

Так це вас німці погнали туда?

Наші! Наші ще!

А кого ж вони розстрілювали, наші?

Своїх і розстрілювали.

За шо?

А я знаю, за шо. Може хтось недовольний, або як-небудь. Було тоді всього. Голод, так і то не так крали як ото сейчас. Ото таке.

Так ви ото під Гюневкою були, копали рівчак, куди їх поховали, а ви їх загорнули?

Тоді загортали ми їх, поплакали, ми й ті жінки, шо зі мною були: Марія, Настя, Дуняша. Плачем, а це ж наші! А хтось каже: "А чиї? Чужі чи шо?" Ще хтось був з Великої Білозірки, чи Любарського батько коло нас був? Ну його не тронули. Ну Любарський як прийшов з війни, він вдома вмер. Бо мене приїжджали, брали ховать.

Любарський – це той, шо був прокурором, суддьою?

І прокурором, і суддьою.

Так а я не поняв, це їх постріляли як наші відступали?

Ні, ще до цього, до цього.

Ще до 1941-го. У 40-му ми дорогу строїли од Василівки і на Запорожжя, це мої руки там були. І тоді так получилося, що тутечки і война. Дорогу ж їздили одкривать. Туточки машин було, мать, сто з усіх країв. Одкрили дорогу, все так як нада, у неділю. Наші машини ото ж, начальство наше, яке там було... Поїхали, одкрили дорогу, в ресторані пообідали. Це ж готовили, чи всі там складалися конторою, чи шо. Посідали, сіла я, там моя подружка, шо зі мною була, сусєдка. Посідали, Любарський сів коло нас, Петро Гольдан з Великої Білозірки, Петро Борисенків, Науменко... А Науменко, він не воював, а у магазинчику торгував. Бо там же нам хатки поробили, ми ж не їздили додому всігда, а по місяцю були. А тоді, як шо привезуть у магазин, напроти ж нашої тієї хатки. А він тоді ото свисне, а я гляну. Він туди-сюди: "Ти знаєш шо, привезли. Тобі кофту дають, як премія". А я дивлюсь на нього та кажу: "Батько, а

за шо це так?” “Значить, – каже, –заробила”. Работали ж харашо, а люди ж, начальство, може і наблюдали. [Запис перервано].

А Ви не скажете кого у нас тут, у Вознєсенському приході, розкуркулювали, кого считали куркулями?

Івана Мордовця, Йосипа Мордовця, це наші свати були. Коршаків, фамілія така була, на Шевченках вони жили. Тих розкулачували. І так: прийдуть розкулачувати, опишуть, половину розкрадуть. Тоді винесуть ото, шо їм вже розрішили продавать, винесуть на вулицю: “Хто скіки дасть? Руб – плаття, руб – спідниця, хто більше дасть?” Дадуть десять копійок більше – отдадуть, а як менше – не дають. От. Та Петро був, Сердюк по-вуличному, так він у хаті вмер і ніхто не знав, та канатом витягали. З хати, і на ту, на жердину, і на кладбище відтягли.

Його розкуркулювали?

А його чи за язик, чи за шо там, я не знаю.

Микола Маматенків, це батька я добре і не знаю, так той так, був же культ..., культмас... клубом завідував він. А Коваленко Федосій був бугальтером у нас. Кеслер був бугальтером попервах, а тоді вже Коваленко. Ну не той, не другой так шоб обіжали, ні. А то Мефодій був, Мельників по матері, а тоді його дядько забрав, чи матері брат. Так він у дядька воспитувався. А тоді я їду степом, везу солому, а той Іван [Косік], Сергєєвіч, так каже Омельку, брату моєму: “Подержи коней, а ти йди, будем прєдсєдателя нового приймать, а того знімать.” Каже: “А кого?” Іду я ж з цим дядьком, а він стоїть на порозі: зелений картуз, красна окорочка отут, і в шинелі. [Шопотом]: “Он, дивись, який предсєдатєль...”. – “Ой, – кажу, – старця приймаєте, на шо він нужен?!” А він: “Ну так а як, він партєйний, комуніст...” А це шо, не однаково? Я, кажу, не понімаю. А він тоді каже: “Та будєм приймать...”.

І хто ж це був?

Мехводій був. Він отут жив, де оце Ладні живуть, навпроти їх жив. Ну а я тоді ж Омельку коней віддала, віжки, шоб чіпляв на той стовпець, шоб я знала завтра забрать. Доходю, а він виходить: “А я у вас був (і Іван Сергійович стоїть) – поїли з татєю, по стаканчику випили...”. Кажу: “А ким ти будеш у нас?” – “Предсєдателєм будуть обирать, як у вас люди?” – “Як ти будеш хороший, то і люди будуть хороші, а якщо поганий, то...” А він тоді: “Та я ж вродє не плохий...”. Ну, кажу, гуляли вмісті, так вродє не обіжав нікого... [сміється].

Оцей Мефодій?

Да.

А як його фамілія?

Їх – Мельник. Не по- вуличному, а по-настоящему. А він воспитувався в діда, ну в маминого брата, ну йому – дід. А гулять же ходив вмісті в селі. А жив напроти Ладнів, а тоді як оженився, з армії приїхав, йому дали хату, де оце Бондар живе.

Це ж до войни він був?

Да, до войни.

А Холоділов був?

А Холоділов – то до нас не касався. Це "Сталін" був, ото там Холоділник був, ото там їх кодло було.

Казали, шо дуже випить любив, п'янствував.

Він пив добре, а там був клуб... А ми там, як коли яке засідання, чи шо, так ото там були. Оце ж клуб, де Марія... Хомічна, а ото як іти на гробки, а там домік стоїть. Може вже розібрали, но стояв там. І ото він отам клуб був, ходили туди. Я то не дуже часто ходила туди, у нас же ж свій.

А де у вас був клуб?

У нас був у центрі.

А, це там де гамазея єврейська була, де здоровий клуб зробили?

Чи єврейська, чи жидівська, чи як там їх називають [сміється]. Ну нічого. Ось тоді правлєніє спита: "А чого як у клуб увійшли дівчата, а як Фроська пішла, так клуб хоч закривай, нема ніде нікого?" А тоді ж з Чапаїв ходили, з "Калініна" ходили хлопці, із "Будьонного", "Каганович", – ходили хлопці гулять. До старших дівчат ходили, до нас менші ходили. Ну нічого ми. А я тоді кажу Санькові: "Шо вони тебе питають, чи в нас гуляють?" Каже: "Ні!" Захищав добре Санька Маматенків.

А Микола Маматенків, як ото забирали з дому, по горшкам лазили виконавці. Так він ото рукав, потіг руку під кровать, отаку картоплю загорнув. А дядько Панасенко, Пантах, каже йому: "А шо ти робиш?" – "Картоплю заберем, [грозним голосом] хай шо хоч, хай з голоду повмирають!". – "Ні, – каже, – вони не вмруть з голоду". Дивлюсь, нахиляється Панасенко, і як дасть йому носаком, шо той аж під кровать полетів. Так його ноччу забрали через тиждень, і ніхто не знає де.

Панасенка?

Ні, того, Миколу Маматенка.

А це ж не Миколи Маматенка рідня якась?

А це ж Миколі Маматенку ото ж мітинг був, Гаврилович був, ото брати вони були.

Оце виконавцями були?

Вони не так, а Микола – з-під мішка.

А оце Борисенко, дід Омелян, він тоже на Шевченках жив?

Да.

Бо я знаю, шо він у Гражданську воював, на Перекопі отам.

[запис перервано, продовження]:

Тут умер... і оце поховали його там, на Терпенського?

Да, на Терпенського, де тіки – не скажу де.

Та уже найшли могилу. Ховали, багато людей було? При німцях ховали?

Нє, німця вже не було. Бо в нас вже стала корова, а Харитина (мого чоловіка сестра), ходила до нас по молоко. А коли я понесу туди, та розпитаю у батюшки, як, кажу, коли. А дитина в мене була ще не хрещена, перва. Ну вона і умерла. Вона до году пожила, нехрещена, і умерла. [Нерозбірливо], шоб не було. Розписувались, шоб не було. А мені бригадір скаже, шо Фроська, це ж будуть це... бить. Шоб той, розписалась за церкву. А я ж неграмотна. А це літнє врем'я, я побігла на степ, сховалася: немає на роботі, чи де поїхала...

[Мерва Поліна] була врачом, а уколи як давать, то всім дають, а я опять піду на степ. Як тіки укол дадуть, а рука отак-о!

Алергія була, не принімало?

Да. Я таблеток може як випила за свої года десяток якийсь, а як колоть... От в больницю піду, наші хто лежить, або подружку провєдать, як піду – хвора приходю.

А це батюшка Григорій, знаєте його?

Да.

Так він прожив 113 год. А в нього діти були?

Був син Микола. Миколу забрали, не німці забрали, а наші. Як забрали і не знаю де. Це ще батюшка Григорій живий був. А як підемо, балакаємо, а я кажу: "Ну ви шо, і досі не найшли?" – "А де я, Фрося, буду шукать? Де я буду шукать?" Знаєте шо, може де розстріляли, хоч би я дожив в оцій хаті. Так з цієї хати і ховали його.

Його власть не трогала?

Ніхто нічого, тоді якось воно, стали ото вже балакати при німцях, шо надо церкву править...

Ну він не служив при німцях?

Уже не було його.

А після війни хто у нас тут служив? Ото ж церква була, де...

Де школа, тут церква була, сторожка он ще стоїть нова у кущах.

А то ще рядом зі школою таке церковне зданіє стоїть?

А то сторожка була, тільки вони її якось чи на празнік берегли. А хрестив дітей ото там [у сторожці], де січас п'ють.

А ото за парком, де при дєтдомі столова була, шо там було?

Отам коло амбарів? То було той, вони зробили так як швейну, шоб шить.

А як церква була, шо там було?

Ну оружіє. Ну, я в ньому не понімаю, а автомати кажуть, винтовки.

А ото гамазей чий, шо коло парку стояв?

А то магазей колгоспний. Колгосп постав, бо там були закрома і засипали хліба туди. Самі колгоспи те робили. Плотники в нас були [Варивон] Веремієнків, хороший плотник, і ще там до нього брали, він підручував...

А ото де клуб, Ви не знаєте, хто раньше там жив?

Поки клубу не було? Недвижко і Шевченок, із жінкою. Ну він і ту хату беріг же. І в нього газетками двір заслатий. Не ходили так. Оце жінка його не пусте, шоб він пішов обутий по газетці. Розбувайся коло воріт, чи як увійдеш у двір, бери чоботи у руку і йди по газетці, шоб газетки чисті були. Вони якось культурно, в них двоє дівчат було. Одна каліка, а одна ні. Ну каліка, та вмерла тут, а та менша я не знаю.

І де вони ділися?

Померли, а тоді їхню хату під клуб забрали. Вичистили ото там, по своєму зробили, і ото там клуб був. І збори там робили.... І тоді Валєнтін... [запис перервано].

... прийшов п'яний, і шось вопроси були самі такі... А він прийшов, став лаятися, матюхаться, і газетку зірвав. Так це Сталіна зірвав портрет. І його січас забрали і дали чи п'ять, чи дванадцять років.

А який це Валєнтін?

Як його... Та вони жили отам, мати повинна знать його... Я забула його. А жили вони отутечки, там де школа...

А оце, де контора сталінська була, хто там жив?

Була контора, стара. Там у конторі ніхто не жив, то построїли спеціально...

Розповідь Парафілової Ніни Олексіївни, 1927 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Сивий Іван Андрійович. Да. А дєдушка у нас був Андрій Васильович...

І як воно було?

Тьотка його, жінка, це сестричка моя двоюрідна, вже як старенька була... а вона з [190]4-го году, пошти така як наша мама. Я ж кажу, і в діда були діти, і в дочок були, рівнялися тітки і племінниці одна з одною годами. Ну вона мені розказувала, бо вона ото жила, де Нюра Чорна живе. Временами жила біля Куца Льонкі, і жила отут, де Валерка Марченко. Де вона тільки не жила, бо вона сирота була, каліка. І ото колхоз її то туди пхне, то туди. А тоді оцю хату дали. Вже вона стала негодна, Анна ця, то забрали її в Каштаєв, за Пришиб, в дом прєстарєлих... [запис перервано].

Ну це вона мала була. Я знаю, які часи були, чи революція? Ну собіралась строїтись совєтська власть. А дядя Ваня читав книги про совєтську власть, про будущу. І хтось видно заявив. І банда його за це розстріляла.

І як воно було?

Вони приїхали, ще сонце не зайшло. Чи бандіти, хто вони такі. За Куця не згадувала вона, а ні, Нестір був! Нестір був. Каже, з гармонією приїзжа до нас, вже як вони до батьків матері приїзжають, туди на Відножино, бо тут страшно було жить. А у матері, у тьотки моєї, багаті батьки були. Дядько брав жінку з багатого двору...

Ну як було діло. Приїхали, а дядько робив сундук і оце намічав на ці завісочки стамесочки, вішачки, шоб кришку причепить. А в нього було два хлопці, чи ученики якісь, чи шо. Чи заказі якісь хотіли заказать. Разні фігурки там прибивались, лєнточки, по сундуках, ножки виточували такі красиві... Ну вони не по нього приїхали, а приїхали просто його вбить. І ото морочили-морочили, дядько каже: "Хлопці, ідіть шукайте, там лежать зразки". І поки сюди-туди, і дотягли до смеркання. Вони його бахнули і поїхали. Він упав у сундук, а тьотки не було у хаті. Вона була у кухні, а дитина ця сиділа на плиті, на лежаночкє. І як побачила, вона видно почула, шо стрельнуло і прибігла до сусідів, така растєряна. І вони не поймуть, шо сталося, – це Нюся розказувала.

А сусіди хто були?

Я не знаю, Андрєєв там жив, ще хтось там жив. Це дід Гараска, вони десь по сусідству жили, розказував. Ну я цього не знаю, бо мене ще не було. Я ж з 27-го года, а вона з 4-го, вона багато розказувала.

І побігла до сусідів?

Побігла до сусідів, і кричить: “Ванька вбив, Ванька вбив!” А вони ж не поймуть, а тоді прийшли, а він в сундуку лежить, і в сундук крові натекло. Чи в серце вони його, чи куди. І ото з такого переляку тьотка довго не жила. Дівчина оце підросла, і баба вже вмерла там, на Відноженi. Оце таке було діло.

А як його було звать?

Шило Іван Андрійович. А дєдушка був – Шило Андрій Васильович. А батько його був Олександрович і він якимось полководцем був, у Севастополі їздив. Там висить доска, я була, но не обратіла вніманіє.

Це батько чий?

Мамин, маминого батька.

Да? І він у Севастополі воював?

Да, це вже прадєд.

І він там тоже записаний? А як його, тоже Шило?

Да, записаний там, Шило Василій Олександрович. Дідів батько. Дєдушка – Васильович, а це – Василій Олександрович.

Так він навєрно у Кримську війну воював?

Наверно, я не знаю, чи турки, чи шо.

Так це Андрєєв там жив? Це ота вулиця, де Багно?

Да, оце до балки у них були городи. Так я не знаю, чи далеко це від моста, чи недалечко?

А ото де Багно жив, хто там жив?

Я не знаю, не знаю. Нема вже у кого і спитать.

Ну, спасибі, тепер мені ще б Клавдію побачить. [запис перервано].

... Оце де вєтучасток, ото де перва хата була. Тепер тут живе Калюта Льонька, чи Сергій, построєний ото на Гринівському подвір’ї. Навіть Гринівське подвір’я було дальше. Бо я була мала, а баби балакають там шо. Оце я бачила Катьку Моньчиху, оце б вона вам за Гринів розказала. Це їх були родичі.

А яка це Катька Мончиха?

Гришкіна жінка. На вигоні вони живуть. Як хочете, поїдьте до неї, вона зна. Хоч вона і не помне, а должні були батьки балакать за цей.

Так а шо случилося у них?

Ну казали сусіди, шо це баби не видно, Гринихи? Видно вона вже

була вдова, сама жила. "Шо це баби нема? Шо це баби нема?" І кури не ходять. Скіки воно время пройшло. Чи подушили їх, чи одна вона жила, чи ще хто був коло неї? Не знаю я. Треба Катю попитать. Катя Монько, Гришка Монько, знаєте коло кого він живе? Оце кладова, і ото поворот до мельниці, на послєднєй вулиці, на лєву сторону там Монько живе. Поїдьте, він не зна, а Катя должна розказати.

Назвіть своє ім'я, отчєство, фамілію.

Парафілова Ніна Олексєєвна.

Розповідь чоловіка та жінки [прізвищ не зазначено], с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Дід: Був дід – бандіт із нашої вулиці. Нестір Куців – це глава був.

А де він жив?

Оце січас де Литвинов живе.

Баба: А рядом коло нас іззаді, де Вєрка [нерозбірливо], жив Пантюх, його брат. А дід, мабуть, Серьога, наймолодший був.

Дід: А тоді іще Литвинов Микола, ну там хата їхня, баба Лисавета... Куц Серьогу знаєш? Ну це ж брат його. А тоді ще Мітін. Їх Міті – по-вуличному, а він Ісаєв був, оце біля Бориса Яковича жив, бандіт. Оце вони вмісті. І тоді їх уже в 30-х годах, у 1933-му половили в Сімферополі і там їх постріляли.

І Мітіна, і Куца?

І цього, і того.

А шо вони робили?

Ну, як шо робили. Сусіда, Петра Спіцина, був, той, коло Ісаєва жив. Оце його батька. Він вів корову, у степу перестріли, вбили і корову забрали. Оце Петрового батька вбили.

А ще кого?

Ну оце, шо я так знаю.

А за Снєгиря?

Не знаю. Не буду брехать.

Так ви кажете, де Літвінов? Микола? У "Калініна"?

Та о, на моїй вулиці! А то жив Пантюх, брат його. Брат Нестора Куца.

Шо розстріляли?

Пантюха німці розстріляли. А то брат його, Нестор Куц.

Баба: Хтось підказав, шо він у колективізацію був у групі, ну як

їх... активістів. І неграмотний дядько був, трудяга страшний. Ото вилами копає, як трактором. І оце діда Пантюха розстріляли. Я була у Великій Білозірці...

А Ви не знаєте, де тут німців хоронили? Де німецьке кладбище?

Дід: Ото ж “Знамя”. Я лічно участвував при німцях. Як ото німці заступили, і ото ми одривали.

Баба: Нас посилав колхоз туди.

Дід: Да, откопували їх і на обще кладбище у “Знамя”.

А кості куди подівали?

Дід: Я розкажу. Коли прийшли наші, а в колхозі ніде ні цурки, ні доски, нічого. А вони ж у трунах хоронили. І откопували, кості висипали, а доски забирали.

Баба: Забирали, і поросятам робили, і даже стіл на бригаді зробили!

На бригаді столи робили?

Да-а-а!

Дєло в том, шо я вам скажу, їх там було шістсот чоловік.

Багато, багато було. Ото у парку були захоронені. Вони захоронені, де дєтдом був, де школа.

Ні, це наші, де дєтдом.

Дід: А німці у “Знамя”, он де школа!

Баба: А хлопці ще скидали і чоботи з німців.

Дід: То ти не помниш!

Баба: Чого це я не помню?

Дід: Тут братська могила, наші. А німців усіх хоронили у “Знамя”, у “Будьонного”.

Баба: А отут румини були у Ярьоменка.

Дід: Їх повикопували, при німцях їх отдельно хоронили.

Так румин тоже повикопували, повивозили?

Та ніхто нікуди не вивозив, там повикапували і повивалювали.

Розповідь чоловіка, мешканця с. Мала Білозірка [прізвища не зазначено]

А батька Вашого в якому годі вбили?

Дід: У 1925-му.

І це точно Куц Нестір був?

Да, да! Судили ж його, він признався. Його в Криму судили. Він там дєйствовав, понімаєш? І там піймали його. І на сковорідкі ставили, розпекали, і признався всьо... Там його і розстріляли.

А як Вашого батька було звать?

Батька – Міхаїл Євдокимович, а Толочко – Василь, забув як його по батькові.

Так це Толочка, вашого батька і євреїв вбив?

Шльомки.

Чоловіка і жінку?

Ні, Шльомку, тільки жінку. Вона їздила з ними за товаром.

У Мелітополь?

Ні, станція Фьодорівка. Тоді у Фьодорівці брали. Вони десь на постої ночували, а та банда часи підвела. Як прокинулись, так треба ж вже їхати, бо розвиднялось. Їх там нєсколько підвод було. Туман був і вони цю подводу хоп... За уздєчки, пара лошадей була, і в яр.

А де, в якому районі їх вбили?

Якесь небольше село, я вже забув, перед Фьодоровкою.

Так вони і не встигли виїхать до Фьодоровки?

Ні, вони не доїхали. Це вони ще туда як їхали. Їм дєньги надо були, не товари. Зачєм їм себе видавать? Товари ж надо було б реалізовувать.

Так откуда Куц узнав, шо у них гроші є?

Там ото де пошта була, там жив Бруй, родствєннік, на почтє він работав начальником почти. І вона як брала гроші, то ілі хтось підслухав, ілі передав Бруй, шо три тисячі рублів взяла і собірається їхати.

Так вона часть дєнєг заховала?

Тисячу вона заплела у коси, ще дома. А дві тисячі вони забрали. А тоді як забрали дві тисячі, принесли, а Нестора там не було, він тіки направив. А їх пов'язали. Прийшли сказали, шо дві тисячі тіки. А він: “Нєт, три тисячі!”, він точно знав, скіки. І сам показався. А вони і просилися, і всьо, понімаєш?

А хто її вбивав, які бандіти?

Він! Да, сам їх убивав. А вони просилися, “Ми нікому не скажем, оставте нас, у нас же діти!” І братуха, це ж мати ходила через неділі дві...

Микола?

Ні, Василь, Вітькін батко, мій рідний брат, а Микола Степанович – це мій двоюрідний брат...

А він лежить, чи шо?

Він паралізований, я до нього як піду, да, він шо балакає, я його ні пойму!...

Розповідь чоловіка, мешканця с. Мала Білозірка [прізвища не зазначено]

А тоді ж вони думають, шо його робить. Сусід на сусіда ж заявив, поспорили. Тоді батько каже, шо робить? Давайте десять відер з олієм опустимо у колодязь. Кинули прямо, закупорили хорошо, і ото воно там і лежало. Хотіли заховать зерно, а вони скрізь, і у кізяках... Хотіли заховать не зерно, а мішок муки і мішок пшона. Заховать, бо все заберуть. І тоді батько, як заходити у конюшню, як тіки порог переступив, – вирив яму. Вирив яму отут на вході, тоді взяв мішки туди, зверху соломою пересипав, а тоді цеглою узяв, заложив і хорошо втрамбував на вході. А тоді соломку, кізяк, як було. І тільки благодаря цьому вони вижили. Бо забирали все.

Батько було каже, прийшли, а зварена кутя була. І оце з горшка висипали і забирали з собою. Нічого, любу ряднину, все забирали. Оце отак було в 1930-і годи на Перебудові.

Розповідь Волкової Клавдії Федорівни, 1918 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Заселялося тут з Полтави. Ото Катерина Вторая розрішала їм тут строїтися. А потім виділяла вона землю їм в Херсонській області. І один із братів маминих, а їх у неї було п'ять. Мама моя з 1892 року. Батько був на рік менший за неї, 1893 року.

Мама – Карандаш?

Карандаш Марія Григорівна. І батько її ж Карандаш. Було в нього п'ять синів, і вона шоста була дочка. Вийшла вона заміж за цього Волкова. Мені було в той час півроку, як подушені були ці Карандаші, батьки. Батьки складалися, жили вони всі вмісті. На отдєлі жив тільки один син, Петро.

А відділ де був?

Де отділили? По оцій вулиці, де Лукашівка вона, ото як ви їдете до Лисенка, так ото крайній пустий дом. Ото там план був. Де жили Клюки, Клюк, а тоді жив там Карандаш Петро Григорович, оце ж мамин самий старший брат. Він їй по вікові доводився батьком, вона не могла його назвати на "ти", вона всю жизнь його називала на "Ви".

Він умер своєю смертю?

Він умер своєю смертю. А брат один із них, Стефан, був жена-

тий на Сєдомоновій Євдокії, оцих, шо на Каблучках живуть. Отой Михайло, що вже тут кладовщиком работав у наш час, при нашій пам'яті, він йому був рідний дядько. І цей мамин брат, Стефан, женився на Сєдомона... І в них, було, прижили четверо дітей. Самій старшій було у той час 18 років, Наташа, потім був [Сєрша], Володя, Коля і Хвіма, оце четверо дітей.

І от у 1919 році заходить до них нища, ну ходила попрошайка. Була вона сліпа, і водила її дєвочка ще дошкольного возраста, звать її Варя. Ну дід Карандаш дав їй, шо там дав, шо вона просила. А тоді пита: "А звідки ж ти?", бо чує, шо вона руська. Вона каже: "Да, я с Курської області". А як ти сюда попала? "По поездам, по поездам до Пришиба, а тут уже так подводою, подводою подъеду и сюда." Дід пита: "Так в тебе нема знакомих? А де ти спиш, як ніч підійде?" – "Та где под скирдой, где у кого под сеном, у кого под сарайчиком, шоб дитину не пугала, у каждого є собака". Баче дід, шо сонечко вже на заході і каже їй: "Приходь до нас, ось у нас амбар, там кожухи (тулуби тоді називали), ліжники (вкривалися тоді ліжниками із вовни)". І ото там подушки тобі, ночуй. А амбар стояв прямо у дворі, оце ж Карандашівське подвір'я.

А як ця вулиця, пробачте, називалась?

Жабівка. Наша Лукашівка, а їхня Жабівка.

А зараз як вона?

Пролєтарская. Ну і вона довгенько в них живе, і по голосу вже взнавала їхніх родичів, їхніх друзів, сусідів. Оця Катя, Курська, сліпа. І от вона чує, в один вечір прийшли до них сусіди посидить, пообщаться.

А сусіди хто були?

Борзенки, а тоді дальше були Кулегіни. А їх Кирюхи називали, бо був дід Кирило, і Кірюшка. Поняли? Отак тоді було. Ну посиділи вони тоді, посиділи, а тоді чує, шо вони вже зайшли в хату. А мати, бабушка, хазяйка, її звать було Єфросинія... Бо я чого вспомінаю, коли мама заставляла молитися, казала: "Господі, ... рабу Божу Єфросинію, Григорія, Ніколая і Дар'я..." (батькових батьків). Ага. Зайшли, каже, в хату, і чую, зразу, значить, вийшов Стехван, оцей син мамин, отієї Євдокії Сидомонівни чоловік, і пішов він, чую, у сарай. А сарай стояв коло кухні. Зайшов він туда, і виводе він коней і тачанку. А вони між собою шось гомонять, оце Гордій, Нестір, і Мішка Сидамон.

Так це вони підійшли туди?

У двір, і вигукали їх, вони вже спать полягали. Ну це вже, кажуть, із вечора. Ну й визвали їх, кажуть: "Дайте, нам нада підвода, десь нада з'їздить".

Гордій, Нестір, а ще?

Михайло, Сидамон же ж, рідний же брат, до сестри прийшов. Ну ото коней і тачанку викотили. А вони шось в цей час переговорили і рішили змінить свій план роботи. І кажуть: "Не надо, закачуйте, ідьом у хату, поговоримо". А тоді вона чує, шо там шум шось, крик, собаки гавкають. Хтось вискочив до собак та крикнув на них. І накидано там було куски хліба, і сала собакам, шоб не гавкали. А потом чуєм, каже, шо вискочила Наташа: "Ой, дядечко, ой, дядечко, я нікому не скажу!" Сама Наташа, оце ж вона найстарша була, бігла городами сюда, тікала. І вловив її дядько, рідний дядько, оцей Михайло! І відвів її назад. А потом чує, шо шось в них там неладно. Коли чую стони, крики, тупотять ідуть... [запис перервано].

Тоді, каже, думаю, навєрно ідуть по мою душу. Рядом з кухонькою врємяночка, а там спала бабушка, вона хворенька була. І вона там спала. Коли чую: "О-о-ой!", – як закричить бабушка! І повели її дорогою, так капала кров от цієї кухні і до порога, до хати. Ну а потом, каже, затишшя, затишшя... нічого не чуть. Вже розсвітає. Знаєте, як сліпий всі звуки воспрінімає. Вже розсвітає, затишшя. І сліпа ця каже: "Дочечка, Варєчка, вставай, ідьом посмотрім, шо там наші хазяїва не встають, шось там не благополучно". Тіки заходимо, а на дверях, отут у сєнцах, лежить бабушка. "Ой, мама, бабушка неживая і вся закровлена!" Десь вони її вдарили, по носі, по голові. Дальше проходять: "Ой, мамо, лежить дядя Стефан, ой, лежить і дєдушка Гриша, лежить і бабушка Фрося, тут же у коридорі!" І бабушка Дуся. Ой, вона тоді до сусідів побігла, до оцих же Кирюхів.

А потом же як оце, шо сповістили оцьому брату, шо живе по Лукашівці, Петрові, а його син Василь Петрович за маму тіки на п'ять років молодший. Ну оце ж самий старший мамин брат – його батько. "Ой, каже, надо сповєщать!" І він верхом на коня, і приїхав до нас, до своєї тьоті, ну мама моя. Оце ж по оцій вулиці, по Лукашівці, і ми жили, ото туди дальше. І мама каже, я ще кормлю тебе, бо ти грудна була дитина. Тоді ж рано, тоді ж в кого з димаря курить, тоді кажуть: "Ой, а от у Марини досі дим з хати йде, топе! Спала навєрноє до білого дня..." [сміється].

Да, да, тоді за цим дивились.

Ну каже, шо тіки вимісила хліб, вимазала руки, і кормлю тебе, а тоді відкриває окно утєпльонне (раньше матами утепляли)... Чую тоді Петро каже: “Тьотка Марія, тьотка Марія, у Карандашів нещастя!” “А шо таке?” “Всі подушені!” Ой! Мати каже, я не знаю, чи я тебе поклала у люльку, чи я тебе упустила? Помню, шо добігла до млина, отут стояли на площаді... Вона пуста була, ярмарчище називали, бо тут ярмарки всєгда були, з'їзжалися всі і з району, і з області... Тут качєлі, каруселі. Каруселі тут ставили, як же їх... Карасі їх по вуличному, а як їх правильно була фамілія, не знаю... Ну шо ж, прибігла вона, каже, лежать усі. До кого не кинуся, ще теплі всі. І перевернуті були всі сундуки, ікони порозкурочувані... Шукали вони золото.

А у Карандашів золота не було, вони жили трудом, найманої сили в них не було, ну всі дорослі, багато ж їх. Даже в один час, почули вони, шо в Киргизії наділяють землю. А земля як тепер, так і тоді, – це був достаток. Це була єдінствєнна надєжда на життя. І один із синів, посилав батько, – поїдь туди. Ні, якщо вас посилать, я поїду сам, подивлюсь, шо там. Подивився, шо там помідори не родять, огірки дуже пізні, шо лучше землі як в Україні нема. І він тоді погодився взяти землю в Херсоні.

Ну шо ж, дальше опять... Ой, як я вам нехорошо розказую.

Нормально, нормально.

Ну а тоді мама розказувала, шо до кого не кинуся, теплий, а неживий уже. Ну а тоді, хто там вже заявив, що взяли це діло... Ну і ця Варєчка, чи Катя сліпа, кого повзнавала ці голоси і розказала. І похоронили їх рядом, ось же кладбище. Я знаю де їх могилки, я і зараз там трошки обриваю землю, підсипаю їх – чотири могили. Оце діда Григорія і бабу Єфросинію разом, Євдокію і Стефана в другу могилу, Степана і Володю у третю могилу, і в четверту Колю і Химочку. Оце чотири могилки їх там.

Ну шо ж, взнали, шо це сусід був рядом, через дорогу, Борзьонов Гордій. Брат Михайла, по батькові, пробачте, не знаю. Оце ж Сідамон, рідний брат [їхньої невістки]!

Це дядько Іван Іванича Сидамона – Михайло...

Да, да. Ну вони ж родичі. І четвертий – Куц Нестір, по батькові не знаю.

Амосович.

Да. Ну цей Куц зразу виїхав з села... Де він, дівся, неізвєстно.

А Сидамона забрали, вивезли. Тройка, тоді судила тройка. І його вивезли, і якраз попало, шо на землю Карандашівську, як їхати на ставок, і направо перша ж оце ділянка була Карандашів. В його було багато землі, бо тоді ділили землі на хлопчиків. Як родився хлопчик – земля наділяється на нього, на дівчат не наділяли. І його розстріляли там у полі, і строго настрого приказали не хоронить, шоб ніхто не забірав. Де, хто там проходив мимо, бо боялись і ходить, – повикльовували уші ворони, ну а лежав труп. А потім вже не знаю, як його убрали. За Гордія не знаю, як уже його. А про Нестіра знаю таке, мама розказувала. Мого батька рідний брат Стефан Миколайович, Волков, виїхав із своєю любовницею [сміється], маючи чотирьох синів і дочку, а виїхав із женщіною... оце вам вже [далі шопотом] блядство... Макарова, чоловік був Демид, а вона, як же її, Дунька по-моєму було її звать. Дивіться, забула я вже. І він з нею втік у Крим. Тоді ж люди общалися, а дуже рідко хто уїжджав, ніхто не знав, шо він там. А потім стали вже люди їздить, і його там бачили, встроївся він там у якійсь зеркальний завод. І він там жив із цією женщіною. А потом, в якому ж році це було, шо вже я помню, цей дядько розказував, шо висіли афіші. Вивіски такі були, шо судиться рецидивіст, неісправімий бандит! Будут судить за убивства з таких-то років, років революції. За шо? Там кладбище було у Сімферополі, і на ньому жили старик і старуха, охраняли кладбище. Була в них коровка, було де попасти. А тоді їх син каже, чого ви будете тут, давайте ми вас заберем. Продав той дід корову з бабою. А в цю ніч прийшов до них онучек ночувати. І чує... [запис перервано]. Ну, ви ж добавите, шо як строїлись, з Полтави приїхали, то п'ята хата була...

Да, поєхалі:

Да? І прийшли до того діда, баби. Почули що вони продали корову і прийшли бандіти. Прийшов онук ночувати, ночує у них онук. Вдруг хтось постукав у двері, ну виходить хазяїн. А тоді чує баба, шо шось там неладно, спор якийсь. Баба оце вийшла, а вони діда вже вбили, і бабу вбили. Цей онук, вже відно такий був, шо понімав, тоді вискочив у вікно і побіг батькам сказав. Поки ті шаробурили, шукали гроші, і його там, Нестора, застали, зловили. І оце були розвішені об'яви, шо судитимуть такого рецидивіста. Ну людей, кажуть, було багато, на вулиці оце стояли люди кругом, слухали. І йому присудили розстріл.

Це мати ваша туди їздила?

Ні, мама не їздила. Це нам приїхав із Крима і розказував дядько, він вже тоді із Криму приїхав, батьків брат – Стефан. Це вже ми со слов таке знаємо.

Так ви оце розказуєте, шо жили по цій вулиці, ви шо вже от Карандашів отділилися?

Ну чого ж ми б жили у Карандашів, як мама вийшла заміж за Волкова?

А Волков же жив отут на [Лукошівці]?

Да, знаєте де? Оце де живе Чигрин Катерина Никонівна, там пустий план – ото наш був, Волківський план. Ото там ми жили. Я там і родилася... Я і зараз прийду на те місце, так душа болить. Там була хата, був спориш... воно мені все рідне... пройду до колодязя... А мені так хотілося носити на коромислі відра! І ото почеплять мені. А я гляну, як ото тьотька Дунька іде через мій двір, і так сторого, рівненько... І я собі, а воно мені по п'ятах [сміється]!

А батько ваш і мама своєю смертю вмерли?

Своєю смертю вмерли. Мама моя умерла у 1976 году, в апрелі. А чоловік мій умер в іюні, через три місяці. А батько мій умер у 1947 році.

Це ж тоді голод був?

Ну нас там було двоє дітей. Хоч отакусіньку картошечку, а посадили весною. Було чим сіять. Було скрутно, но не померли, і пухлі не були.

А про колективізацію, оце про виконавців нічого не помните? Хто оце був з виконавців такий? Ото як казали про оту Параску, шо на вигоні жила, шо виносила грудну дитину на мороз і вішала на лісу, шо поки не віддасте зерно, значить ми...?

Ну, цього я не знаю, не буду брехати. Воно знаєте, тоді якось не доходили слухи, не доходили.

Мамина мама, ну як.., з Полтави батько приїхав... А батьки маминої мами поселилися у Василівці. Жили вони, а мамину маму [мамин батько] ще викупляв кріпачкою. Ця вже була розкріпачена (Білозірка), оця земля, вона ж вже пізніше заселялася. А вона була ще кріпачкою і мамин батько її розкріпачував, ще давав викуп за неї. А бабушка, що сюди преїхала жить із сином Григорієм, маминим... [братом?], шо вони цю хату строїли, – вона прожила 105 років. Так вона в послідній рік вона ще на току перевертала, знаєте, тоді ж катками молотили. А сусіди їх були Сухани, оце туди де тьотя Оля живе, корінні, корінні були... І оце Оліна свекруха

– її чоловік, Потоцький Василь Пимонович, був на війні... У нього сестри оце Гришка, Мишкіна мати, Гашка Науменкова, Ольга, жила в Криму, так шо я оце хотіла сказати? А, так жила ота баба, як її звали? Олена? Ні. В неї дітей же було багато: оце Лєнка, оце Надії Миколаївни Сороколітової мати, Іван, Дуська, тоді Марія, Альошка, оце було в неї стіки дітей. Оце така пам'ять [сміється].

А як отой, шо хрест стягував, я довго думала, як його звали. Як піонервожата я дуже довго знала його. В нього така фамілія була інтересна, я у нас такої ніде не стрічала. Ну нас ото, як мишенят визвали, і трос такий великий, товстий був. І ото стоїм ми на великій перерві, а наверху: "Раз-два..." А наверху був, ой, як же його фамілія? Дем'ян? Ні.

Може Кудлай?

Да, Кудлай. І той вже почепив за хрест трос. Не трос, а канат і ми його ото тягли. Нічого ми не здвинули. А вже як його тоді скинули, я не знаю. А церкву я ходила, я знаю де там і вход був...

Да, я ж вас оце на Храм не застав. А хотів вас розпитать, шоб ви поводили, показали, де шо було.

А оце Каркасєна Ви не помните?

Помню, його діти зі мною в школу ходили. Я з їхнім сином, Васею, сиділа за однією партою. Дочок його помню: Ганна була, Тамара старша, красива така була, гарна, і Ґандзя. Не знаю, чого вони так назвали: ото Ганна була, і Ґандзя. Потім був Вася, шо зі мною ходив у школу, Фєдя та Володя. Ну дев'ять дітей у нього було.

Так як він жив, коли його вигнали, де він поселився?

Я не знаю, де він жив.

Бо я чув, шо його прийняли Матвійки, і ото він там жив. І він вмер, і його поховали в овразі. А кладбище одне там було, ото там де пілорама була?

Да, одне.

Хтось ще мені казав, він же вмер, Сірий... Казав, шо у время колективізації, то батько своїх дітей повбивав і з степу їх привезли і поховали під забором у церкві?

Ні, такого не знаю.

Це дядя Гриша Сенник розказував, як ото Куц Нестір убив його батька, тоді Толочка Василя і Шльомиха...

Оце Гриши Сенника – Басараб Федір – рідний дядько. Дочка цього Федіра – Фріда, живе в Запоріжжі.

А чого він її Фрідою назвав?

А чого назвав, він дуже любив начальника десь якогось, навєрноє ж німця, шо я знаю, шо дочку було звать Фріда. І цю Фріду десь висилали, казали її син в Америці...

А мій дід, Волоков Ніколай Федотович, був сільський суддя. Ну, провинившегося визивають туди у розправу. Дід збирає таких же как і він стариків. Приходять вони з ціпками і роблять з обох сторін від дверей калідор. З одної сторони чоловіка три-чотири-п'ять і з другої два-три. А тут же біля мого діда стоїть і розказує свою вину, як це ти так зробив, шо тебе повело на це і шо думаєш дальше робить? Ну, який дуже розкаюється і вперше він зробив таку провину, перед цією совістю. "Шо решаєм?" Діди: "Пропустить, пропустить!" І він проходе і каждий його ціпком, ціпком вдаряє. Хто встиг, хто не встиг. Отакий йому суд був.

Бачите як інтєрєсно, такого я вообще не чув!

А мама, коли служила, то їздила у Крим, а куди не знаю. І я до десяти знаю: бір, ікік, уч, дор, беж, альти, яді, секі, тукус, он [сміється].

А оце через півроку, коли ви народилися, вбили сім'ю Карандашів. І в цю ж ніч вбили кого?

Єврейську, вони з Пришиба на підводі везли крам, ну товар. І в цю ж ніч, сім'я, ото в нас є там участок, казали на них Гапичі. А як їх, навєрно Яременки? Ні, Грині. І оце в ту ніч і ту сім'ю вони подушили.

Да, бо мені баба Ніна, Парафілова, казала, шо ото де Гапичі (Грині) – нема, нема їх, не виходять. А тоді пішли, а вони побиті...

Розповідь Окопного Івана Корнійовича, 1918 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

...Батько його ото був Юхим.

Як їх називали, виконавці?

Да, да.

Конєшно вони порочили совєтську влась, совєтська власть була хороша, начало хороше, так її просто опорочили. Мєсні. А от за Костя це казали: "Нова рада, дурний соз, председатель Чайка Кость". Так казали?

Да, да, так.

А він десь уїхав.

Того я не знаю...

Це ж був командіра брат. То ж Гришка був Чайка командиром полка, а Костя – це ж був його брат. Жив отам на Дурній. А Джугана Павла Ви не помніте?

Не знаю. Командиром полка Будьоного був Шинкаренко Тимофій (Тимоха).

Це баба Кіра була його жінка?

Да, вона була поваром у дєтдомі.

А дєд Ваш був вдома все время? Він не воював у гражданську?

Хто, батько, воював. Він прийшов..., а ми жили ото там, де [...] Марина. Я там родився. Там дом був 22 сажні. Не метри, а сажні. Там я діда не знаю, а баба... Мати як переїхала сюди, купляла дом, там Шепотько раніше жив. А батько служив під Києвом, в артилерії. Там десь і фотографія є.

А я дєда помню, такий красивий був з вусами.

Да. Ото ж ми там жили. У баби було сім синів. Матвій був самий старший, потім батько, потім дядько Тарас, Лука, Федір. Сергій – це вже другі Окопні, не наші. Оце, де був Василь Чуднівець, тут тоже Окопні жили.

Це може родичі якісь, чи однофамільці?

Ну, Сергій ото Михайлович, шо був учителем, так його батько і мій батько – двоюрідні брати, і Гнат Сергійович – це двоюрідні брати. А оце ж, я говорю: ото батько, Тарас, Матвій, Григорій, Лука, Никифор і Федір. І одна дочка була, була ж вона за Марченком Юхимом, секретарем райкома до війни. І всі були жонаті. Правда Григорій, Наталка його була жінка, моя хрьосна... Так був у "Дружбі" у бухгалтерії коваль, Ніколас чи як. Так то вже її син, тіки від другого чоловіка. Отож у неї чоловік, Окопний Григорій погиб у Гражданську, і вона вдруге вийшла.

А Окопний Григорій погиб на Перекопі?

Я цього не скажу. І Лука погиб у Гражданську. І оце ж було сім невісток і всі вмісті жили.

Ой-йо. Ото у баби Маринки в отій довгій хаті?

Да, ну шо я тобі скажу, жили не багато і не бідно. Работали. Дві віялки було. Ото ми пацанами бігали: там Володька, Микола, Грибко. Ну хлопці, шо ми почті одногодки. І оце вони [старші] віють, а ми бігаєм по току. Співи...

Я оце так скажу, оце після війни, хоч їли і качани, і коржики всякі, а таки собирались, гуляли і веселились.

Да, оце тьотя Дуся каже, шо ходили гулять до діда Петра, ото туда. А щас ні, щас поховались усі. Або бояться виходить, бо вб'ють. Хіба ж можна?

Да, січас нема. О, а які спєви були... Там кучка дівчат-хлопців, співають. Там кучка на другому углу, ото де дорога на вигін, де Панасенко жив. Ото там у тій хаті якраз жив материн брат, мій дядько, Савин Дмитро. Отуда ми ходили гулять, там було зелено. Ну всі вулиці були зелені, спориш тільки ріс та усе. Дорожка там – тільки бричкою проїхати.

Дядь Вань, а Замрія Карпа пам'ятаєте? За шо його посадили, за шо репресірували?

Ну він жив багатенько.

Він пасічником був, чи шо?

Ні, я не знаю за вулики. А ото на тій фотографії єсть його дочка і син Андрій. Я їх знаю, я ж ходив тоді до церкви.

А Ви з якого года?

1918-го.

Ого, та у вас яка пам'ять хороша, дай Боже! У мене тьоща щас тоже з 1918-го.

Я тобі скажу так, оце шо вчора я робив, в мене якось не ловиться. А дєтство мені запам'яталося дуже добре.

Ну, як Ви 1918-го родилися, тут у нас були, кажуть, двоє багатих (у "Калініна") – Лютий і Юрченко.

Юрченко жив, а Лютого не помню. Юрченко, то вже його син виходив на хутір, там їх два жило. А Юрченко жив на Чубатій. Там де жив Карандашів Василь, так то сюди ближче. А Лютого не помню.

Так ото у Юрченків, казали, був форзон?

Хто?

Фор-зон. Був?

Був! І невеличка молотарка була. Так то не в Юрченка, а то Замрій, де Павло Світличний жив. У Замрія був доміна такий, кирпичний забор. Це не Анісімових родичі, це другий був Замрій.

Оце у мене книжка єсть. Дядь Вань, ви любітєль почитать? Тіки од руки вона написана, історія Рублівського роду, Тихона Рубля. І він оце написав усю общу тетрадь. Не він тіки писав, а писав Василь, його брат. І як умирав Тихон, так він мені отдав цю тетрадь. А другу тетрадь я взяв у Замрія Сєньки. Дід його писав. Так він там писав і за колєктівізацію, і оце за Юрченка цього. Він де родич якийсь був цим Юрченкам. Чи женився на Юрченкові, дід Сашко був?

Юрченки – родичі їх ото Сашко Юрченко, шо на автобусі робив у Запорожжі. Ось Криворотько Ольга, шо оце проти Карпенків, оце Криворотьки тоже родичі. Юрченкова дочка за Криворотьком була.

А Кузьмі Криворотьку вони ж родичі оці?

Да. Свати. Жили на хуторах, на Соломахах, Юрченки. І Криворотьки там жили.

А Кузьма тут жив Криворотьків, шо поліцаєм був?

Жив він ото-там, де Іван Чайка. Пошті напротів.

А! Коло мого діда?

Да, да. Тіки трошки дальше.

Ну там між Денисенком і Дяченком?

Во-во. Ото-там. Але жив він бідно. Батька я його не знаю, мати знаю.

А казали, шо отам, де мій дід жив, казали шо і контора якась була, і склад був у 30-ті годи, як дід мій поселився? А ще раніше жив там якийсь Джуган, шо коні в нього були хороші...

Не знаю, за Джугана не знаю.

Казали, шо на Дурній вони жили ці Джугани?

Ну це Джугани жили аж на крайній вулиці. Джуган Федір у колхозі був їздовим. А батька його не знаю.

А ви знаєте, був тут якийсь Колісник, Іван і Микола? Навєрноє ваші годки? Шо вроді їх дід Данильченко взяв як синів.

Да, в Данильченка це була друга жінка, було.

Сам Колісник, він же ж був на Перекопі і погиб там. І баба тоді вийшла заміж за цього Данильченка. Оце ж вони у нас у городах жили...

Ну, спасібо вам, дядя Ваня!

Матвійко Іван Романович, 1928 року народження, Матвійко Дар'я Іванівна [дружина], с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Дядь Вань, як відбувались ті події 1941-го року, коли, який місяць?

Іван Романович: Ну це було отступлєніє. Отступали наші осінню, чи в сєнтябрі, чи в октябрі, тепло ще було. Ми, пацани були, бігали у льогком.

А як до Вас заскочили ці хлопці, воєнні?

Та вони ж увечері руминів відганяли за городи, в сторону [хутора] Самовольного. А тоді ж підтягли пушки. 45-ка, не здорова, бо підкатували її під хату, іззаду хати. І начали... Підкатували на конях. Коней четверо, важкі такі, артилерійські. Ну як підтягли під хату,

почали стрілять. А це діло було десь часів у сім чи восємь вечора. Стріляли вони сюди, на юг. Раз вистрілили, трошки трусонуло, а в нас у хаті повно людей було, бо усі тікали до дєда, з дітворою, сім'ями. Це ми, [Самки, Токарі], Школові. І ми тоже ж тікали.

А тоді вона як вистрілила раз, другий раз. Коли відтіля отвєт уже. Снаряд впав у кінці огорода. Ми ж не бачили, це вже як вранці повставали, тоді побачили. Другий упав посеред города, а третій якраз у двір. І ото їх всіх, скільки їх там було, четверо, всіх убито. І один тіки живий, шо заходив у хату, сказав, шо моїх товаришів вбито. Вікна у нас, канєшно, всі повисипалися. Батько сидів біля конюшні і казав: "Хлопці, шо ж ви робите? Коні рядом поставили!" Батько теж був учасник війни 1918-году, імперіалістичної з німцями. Так він казав, шо коней треба дальше отвести. " Та, мол, шо там буде!" І ото як шарахнуло, коней всіх чотирьох наповал, і п'яту (командіра орудія) поранено, вона так і пропала. До утра вона стояла, а на утро пропала, бо вся ж була побита осколками. А цих усіх порозкидало.

Ця пушка як стояла, а всі люди і діти були у хаті?

Всі. То як підняли крик! У нас же ставні були на вікнах, вікна маленькі такі. І ото двері як вирвало і дєда як кинуло, так аж за двері, аж під корову закинуло. А туда у двері якраз осколок пролетів і ото пробив насквозь.

А потом на другий день?

А на утро ми всі посхвачувались і тікать на слєдующу вулицю. А тут тобі кричать "ура", а тут "та-ля-ля". З руки в руки переходило. На утро ми хто-куди, аж на Висранку, ми її так називали раньше, де траса зараз йде. То туда ми, у братову хату, там ото ховалися... А корова вдома стояла. І дід прийшов вправлятися біля корови. А солдати тут лежать, так ото як їх побило. Одному ногу одірвало, а тих ми вже не роздивлялись. А собаки вже почали бігати, свині бігали... А тоді як побачили одного, так кажуть: "Хлопці, шо ж ви робите, свині ж будуть тягать..." Тоді вони розкопали ямку, де снаряд бахнув, у воронку, і туди їх поховали. І все на тому і кончилось. А шо ж воно серед двору! А у нас ото ж там окоп був.

А хто його рив?

А ми самі і рили, ховаться. Тоді ж як війна почалась, заставляли рить.

А хто заставляв, сєльсовєт?

Да.

А хто предсєдатєлєм до війни був, не Нестеренко?

Нє. У нас же три сєльсовєта було. А тут у "Чапаєва" до війни був той, Пантєлєй Телюпа. Ну ото ж прєдсєдателі сельсовєтов заставляли рить окопи. Ну ми вирили та поховали їх. А вже як прийшли ми сюди, то кури (там осталось трошки), почали гребстися, то полу вигребуть з шинелі. Ну хто там їх заривав... А четвертого як віднесли, оце ж за сусідами окоп був зігзагом так. Спеціально видно такі окопи робили. І туди його віднесли, і зарили, там він і остався. Ніхто йому нічого не робив. Як розорали, та видно і садять городину, і все...

А у кого це, як сусіда була фамілія?

Та нема їх вже.

Так оцих, шо вбило, трьох у вас поховали, а четвертого?

Ну солдати його самі забрали, йому ж ноги одірвало і там вони його поховали. Вони і цих приховали. А четвертого забрали туди. Ото там де Нінка Моїсеїнкова, на отім плану. Нінка, вона там знає, де? Та і я вже тепер не знаю. А раніше там мати Петра Березія жила, вони хату там строїли.

Так а чому його от цих забрали?

Не знаю, ми не в курсі діла. Може не вліз у цю воронку.

Так їх разом з документами туди зарили?

А хто його зна. Не знаю, нам тоді воно не доходило. А дєд тоже не в курсє дєла. Чи були у них ті пістончики, шо в карман закладали? Були чи не були, як раньше? Погиб та й усе.

А тоді як прийшли ми звідтіля додому та давай окоп розбирать, бо вже не нужен. І давай переносить тих трьох. І отак як вони були вбуті, вдіті у шинелях, прикрили їх зверху одіялом і закидали... Так ця могилка і до сих пір обробляється...

А от Ви кажете, що солдатам казали, щоб їх забрали і переховали. Так, значить, солдати тут були наші?

Були, утром. Оце вони їх як прикрили і ушли. І більше ми їх і не бачили.

А оці, які поховані тут на кладовищі? Історія яка?

Історія була така. Оце як бойня кончилась, а ми пацани були, бігали, значить. За кладбищем перша, друга хата, там [...] лежав убитий. Собирали ми возиком, пацани. І був такий дєд Гаврило, фамілія його Отечко. Він жив у "Дружбі", ото там над дорогою, по вулиці Танкістів. Ото під його руководством, ну і жінки там були. Ото ми на возик їх грузили і на кладбище. Яму там викопали широченьку, їх там було 18 чоловік влізло, і там їх і поховали.

Так вони по городам скрізь валялися?

Да, да. Побиті були.

А хто пам’ятник там поставив?

Зразу той пам’ятник поставив Іван такий був, Моїсеєнко, шо в Запорожжя виїхав. Тут через дві хати жила мати його. А він работав у Запорожьє, у міліції. У охрані заключонних. І йому там тумбу зробили, і звєзду. А тоді він часто приїзджав сам (він тоже учасник войни), і красив. Брат у нього десь погиб у Естонії, чи у Латвії. Так він було привозе краски, він достане, возможность у нього була (заключні винесуть там йому)... І він все ото там обробляв. А тоді всі гуртом другий раз одробляли. Тоді ж, знаєш, одмічали День Побєди. І мотоциклами їдуть, і з флагами їдуть, і готовили на кладбищі, поминали. А тепер заклювали їх вообще. А ті ж хлопці, поховані, молоді були, бо тіки війна началась... А тоді вже годів п’ять, навєрноє, а може і більше – це вже колхоз: навозили землі туди, зробили оту тумбу здорову, оградку поставили. Це при Стражникові. І ото всіх так і оставили.

Дядь Вань, оце ж їх як позвозили туди, це ж ні документів їх не забирали, нічого?

А хто його зна. Оружжя в них ніякого не було. Видно, шо оружіє забирали або німці, або румини, або наші...

Дядь Вань, а Ви якого году рожденія?

Я – 1928-го.

Так це Ви в 1945-му пішли служить?

Я? Нє, нас тут ганяли, по балкє. Обучали нас, готовили. Це ж война в маю кончилась, аби ще з півгода побула – нас би тоже забрали.

Це як освободили село, вас оце молодих хлопців ганяли по балці, готовили до війни?

Да, да. Оце 28-й год, місячна програма дається з облвоєнкомата, з висших воно ж поступає. Оце і орудіє було, і гранати були, і на учєнія ходили стріляли. Учєнія ми проходили на Чапаях, біля Чапаєвського ставка. Програма була “110-часова” вона називалась. Оце місяць нас ганяють. Літом можуть поганять, зимою можуть поганять по балкє. Вообщем требувалось як на фронті.

Де Ви робили все життя своє?

В колхозі роботав по началу. Був на востановлєнії Запоріжсталі у 1947-му. Я був на Водоканалі, строїв. Ну ото там на заводі, де поступає вода. Сантехніком я був. Нас туди по місяцю одправляли. І на Дніпрогес одправляли, ми там умісті [з дружиною] участвовали.

Це ви там і познакомились?

Нє, це ми познайомились, як вже робили у колхозі. Вона була дояркою, а ми воду возили. Гуляли, парубкували...

Як ваша фамілія, імя, отчєство?

Матвійко Іван Романович.

А дід Роман він був учасником войни, отієї ще, Германської?

Да, він ще служив на германській війні. Був ранетий у руку. І він оце ж хлопцям казав, шо ж ви робете, одведіть хоч худобу дальше.

І дід довго прожив?

До 1961 года, а сам він 1884-го года.

Тьоть Даш, а Ви шо можете добавить до того, шо дядя Ваня сказав? Ви були тоже на Запорожсталі?

Дар'я Іванівна: Ні, я була на Дніпрогесі... Ото місяць одробим, то додому, а других везуть.

Іван Романович: Нас тоді через воєнкомат на Запоріжсталь посилали. Набрали сто з лишнім чоловік. Як нас тоді зібрали у клуб у той, здоровий...

Дар'я Іванівна: Ми ще з [Гориною Яківною] солдаткували були. З тією, Лідкою... Ну, в армію ж пішов. А ми вже замужом були, і вона...

Іван Романович [перебиває]: Тоді клуб був здоровий, Щорсовський.

А ну, ну, ну. А шо там у тому клубі, його построїли чи там була гамазея?

Там старе помещеніє було, там підвал був такий під низом, сквозний. І ото там у нас збор був: 130 чоловік було по Малій Білозірці. І собирали нас якраз у 47-м годі у голод. Жрать нічого ж не було. Так Лідка приходила з тим Іваном малим, на руках держала, і її не забрали на Дніпрогес.

Дар'я Іванівна: У армію як забрали, у неї ж дитинка мала на руках, і вона ж поїхала. І він і не вийшов до неї. Іван.

Іван Романович: А в Запорожжі він служив, із нашим зятем, Льонєю. Так їздила ж Мариська наша, і Лідка – так він і не вийшов до неї. Так як і нас відправляли, та він тоже із холодочком віднісся. Рідна ж жінка, і дитинка...

А Ви, тьоть Даш, де работали на Дніпрогесі, що Ви там робили?

Дар'я Іванівна: Я, кухарила.

А скількох чоловік кормили?

Я не знаю, забула. Я спочатку работала, а потім, як захворіла,

поставили кухаркою. А шо вони там, я не знаю. Бетон місили, все вручну, і щебень носили, і бетон колотили. Там воно і їсти не було добре чого. Горох та й горох. Ото я видно од гороху того і заболіла. Тоді мене вже поставили, кажуть: “Кухар, Даша”.

І скільки Ви це там, год, навєрноє, були?

Нє, по місяцям. Ото місяць одбудем, потім другі їдуть. А тоді оп’ять нас. Ото так ми.

Іван Романович: Тоді таке врем’я важке було, востанавлювали все, де шо не повалялося. А тепер завалили..., розгромили, розтягли, розпродували, кармани собі понабивали і кажуть, шо комуністи сякі-такі. Оце вони хуже комуністів в десять раз. Демократи!

Тьоть Даш, розкажіть про себе, своє прізвище, імя, фамілію.

Дар’я Іванівна: Толочко (девічья), а так Матвійко Дар’я Іванівна.

А де Ви робили після 47-го року?

В колхозі дояркою, більш дояркою. А тоді вже, як дітки були малі – свинаркою. На більш льогкий труд мене поставили. А тоді вже пішла, робила в степу. Всю жизнь, до послєднєго доробила.

В якому году пішли на пенсію?

Я не знаю, забула. А чоловік у 1988-м году.

А в 1933-му як вам жилося?

Я тоді у ясла ходила, у садік, чи як воно тоді звалося. А голод був настоящій. Голод, так голод. Ну шо там, сколотять нам шось, поїмо. Нам тоді давав шось колхоз. Мукички там грамочку, затірку затруть, та галушки. Ну, голод був тоді страшний.

А хто тоді був председатєлєм у колхозі?

Не пам’ятаю. Завєдуща садіком була Даша Міхеєнкова, що була тим, суддьою у Великій Білозірці. Дар’я Мусєєвна.

А як голод був, люди вмирали по хатам? Ховали їх, чи як?

Іван Романович: О-о-ой. Та ховали як собак ото. Як усі такі були. Ото хто здоровіший, соберуться ото, одвезуть, так як ото солдат. Ну тоді то таке время було, хотіли видушить людей. І 1947-й. Ну хай не був урожай, но не так же ж. А забрали і вивезли все.

А от знаєте, їх називали виконавцями, ті хто з крючками лазили в своє время?

Іван Романович: Були, були.

Дар’я Іванівна: Мусін Серьога був, розпродував.

Іван Романович: Да, Тольки Мусиного батько.

Дар’я Іванівна: Міхєєнчиха була, як її.

А-а, Параска?

Дар'я Іванівна: Да, Параска.

Іван Романович: Параска, на нашій вулиці жила. Оце ж та, шо винесла дитину каліку зимою, винесла з хати і повісила на лісу, шоб замерзла вона.

Дар'я Іванівна: Дитину тих, у кого вона там лазила. Ну це ми не знаємо, а батько розказував, як вона винесла дитину. Її ото потім розстріляли її, так батько казав, шо ото їй за гріх, за ту дитинку.

Іван Романович: Ну дитина може і не замерзла. Якраз ото як у "17 мгновєній вєсни", шо дитину до вікна підносили, так оце і вона цим займалася. Так то хоч чужі люди...

Дар'я Іванівна: Її ніхто і не жалів, казали, шо то їй за ту дитинку.

Іван Романович: Грицько Невмивака такий був, Чуднівець Полікарп був, тоді Куць Максим був. Всі пооставалися, нікого не розстріляли. Розстріляли тільки Грицько Рубель був, Миколи Рубля батько, знаєш? Міхєєчиху, Куца Амосовича, Нестора Куца батька. Тіки того вбили в Криму. Він там ховався і його підслідив хтось, й його там і вхлопали. На кладбищі він десь ховався і його там і вбили.

А чим він занімався той Нестір, бо я тільки за нього і чую: Куц Нестір, Замірайко, Снігирь?

Іван Романович: Людей грабували...

Дар'я Іванівна: І по дорогах він побив, хто їхали. Оце наших Толочків вбили. Це було татко кажуть, шо як поїхали вони по сіль до Крима і не повернулися, побив Нестір.

Іван Романович: Слідили вони за такими людьми і ото уб'є і все.

Дар'я Іванівна: А вона була ще довго жива, Мотька...

Іван Романович: Андрєєв був такий, Гарацько, активіст, соучасник. А нас же ж с хати вигнали, за те що батько четверо коней держав і п'ять гектарів землі. Записали як куркуль. І шо у батька був ще половник, і хата була одна, і садок держав. Батько брав в оренду у людей, хто работать не хотів. Як і сєйчас, раз випиває, то воно йому не нужно все. Дєд заплатив йому, а тоді вони вже по врожаю домовлялися. Оце добре, що нас не вислали, а тільки з хати вигнали.

А в якому році?

Не помню. Це якраз перед голодом.

І куда ж ви пішли?

Ми пішли хто-куда пішов. Ми перейшли ото, де Товкач живе, там ото у нього кухонька і ми ото там у кухоньки жили: три сестри і я. Батько ушов за Веселу, там комуна строїлася.

А-а-а, так це вас тоді ще раніше, до 1930-х вигнали? Бо комуна строїлась за Веселим на землях Кронцвеля, це Красноармєйський посьолок був?

Я не знаю який там посьолок був, но факт той, шо мій батько був там. А там комунізм строїли. І батько там сторожував, визивали на огороді. Казали, шо там єсть біла кухня і чорна. Біла для начальства, а чорна для робочих.

А я ото чув, шо оцей комунізм строїли оті партизани, шо воювали у гражданську війну – Чайка Григорій, Селівра Семен, Лєвжинський був, Ісаєв Степан.

Дар'я Іванівна: Рублів тоже висилали. Оце я знала Дмитра і Дуньку.

А Замрія Карпа, я чув, шо його в 1930-і забрали?

Іван Романович: Та приїхали ноччю, забрали та і все. І де він дівся, до сих пор ніхто не знає, і за шо? Ну, вони не дуже і багаті були. Або десь шось сказав не те, слово, шо їм не понравилось. І ноччу приїхали і забрали.

А так кого Ви знаєте, шо їх позабирали тоже в ті годи і не вернулися?

Дар'я Іванівна: Так нас тоже хотіли, чи розпродали чи висилать? Так у нас і коней не було, не знаю чому.

Так а як це розпродали, шо прийшли виконавці?

Іван Романович:Прийшли і розпродали все, хіба що на тобі залишилося.

Дар'я Іванівна: Прийшли до нас два: Григоренко та Іванов. Розпродали всі спідниці мамчини, кохти, все забрали. Іванчиха і Григоренчиха. Так мамка всю жизнь плакала. І самі вони носили, позабирали у нас... Ще якраз свадьба була. Брат якраз женився. Оце вони в той день прийшли, все забрали в нас. Прийшли прям на свадьбу, корову забрали. Тоді позвали свата, Крижановського. Крижановський покликав татка, і каже: "Знаєте шо, сват, давайте Гришу в армію віддамо, шоб ви остались дома, бо вас вивезуть". Ну оце і Маруська согласилась, уже і Міша був, хлопчик у них. І тоді Гришу забрали в армію, і нас тоді не вивезли. Тоді як визвали якогось Волика (у "Калініна" Волик був), шо тоже нас розпродував. Так йому казали повернуть, все що він продав. Так йому хтось як затулив, чи міліціонер, чи хто, так там він і посунувся. І ніхто нічого не вертав.

А Крижановський коли появився в селі, він же не наш був?

Іван Романович: Він до войни ще появився. Жінка в нього була, діти – Жорка.

Дар'я Іванівна: Оце ж вони двоюрідні – Маруська наша і Жорка.

Так звідкіля він приїхав? От я знаю, шо він наче служив разом із дідом Щіпієм?

Іван Романович: Так який Щіпій? "Калінінський"?

Дар'я Іванівна: А тоді ж пішов Гріша у армію. А у них всєгда служанка була, а як Гриша пішов в армію, то вони сказали давайте нам Полю, нехай Поля в нас послужить, моя сестра старша. А тоді ж Поля взяла і послала свій паспорт оцім же Рублям, Дмитровій Дунці, аж на Вологду, шоб вони вернулись додому. А Борис Соколенко й собі послав паспорт, це Васі Соколенко батько. Ну і вони повернулись додому по цих же паспортах. А тоді ще комусь придумали послать і вловились. І ото забирали і Бориса, і Полю нашу, і татка забирали, вони по місяцю сиділи. А тоді слєдователь сказав: "Нехай єзжає".

А шо Ви за Волика казали, Ви пожалілись Крижановському, шо вас розпродали?

Іван Романович: Сина ж в армію забрали, а він ото там пожалівся. Він же красноармієць був, так нє імєлі права.

А Волика розстріляли?

Іван Романович: Він жив на послідній вулиці. А як я робив у лікарні, то якомусь Волику там операцію робили, дуже він хворий був. Може то той Волик. І помер він. Так стали жалуватись, і приїхали відкопали його. Робили йому експертизу, як тому Гонгадзе. Ну а нічого не доказали, шо це врачі винуваті були.

Ну оце ж він виконавець був у 30-ті годи?

Да, да. Занімався отим ділом.

А останнім священиком у Хрестовоздвиженському, казали, був Максим Касьян? І коли закривали, тоже Ви не знаєте? Ну оце ж хочуть її відстроїть, собираємо документи.

Дар'я Іванівна: Я знаю, що їздив один на колясці до нашого батька. І частенько вони ото товаришували з батьком. Ну він спочатку ходив пішком, а потім його скрутило. А я кажу: "Дєдушка, а шо це у вас з ногами?" А він каже: "Знаєш, шо, дєтка, зі мною случилось? Як скидали дзвони з церкви, ніхто не хотів лізти. Кого не посилали, ніхто не хотів. А, кажу, боїтесь. От я, кажу, полізу. І як

ото поліз, дзвони скинув, і уже всьо. Не ліз я вже більше додолу". Оце ж він мені сам так розказував.

Іван Романович: Він ще приходив до нас ногами, але вже як каліка він ішов. Він ходив дуже погано. Звать його було Грицько, а жив він аж на Чапаях там десь. А тоді вже його докрутило зовсім, дали йому ту каляску. Так він до нас ще й на колясці приїзжав. А як він вмер, я не знаю, ну рідні в нього не було ніякої. Сам був.

А церкву оту, шо у "Дружбі", так її розорювали Пилюки, Іван Пилюк та Пантелеймон Пилюк, молодий був. Ну і шо, той дід Іван таку жизнь погану прожив: дитина в нього народилася дебільна, після того як він скидав... А того розстріляли в 1942-му році.

Іван Романович: Це він не маляром роботав?

Маляром.

Та я його возив. Я в больниці як работав, то він всєгда в больниці робив ремонт. У його син – Петро. Да, да. Я знаю. Мені ж Борис Гордійович Соколенко розказував.

А він ким був?

А він завхозом був у больниці. А я работав там. І він ото за Пилюка розказував, а тоді за Чуднівця, ну за нього я і сам знав. Ото він Чуднівцеві і Шинкареві каже: "Ну шо, хлопці, чого ви побросали колхози, а поприходили у больниці? Бо тут платять?! А в колхозах не платять, так ви тікаєте? А построїли". Та тут було время.

А де той Чуднівець, де він жив, хто він такий?

Він жив там де Хоменко Толя жив, на Чкалова. Донька там єсть. А ото Кузьменко Володька з Рублем Миколою – двоюрідні брати.

Оце ж вони активісти були?

Да, да. І оце ж Миколи Рубля батько, а його розстріляли.

І оце ви поїхали в больницю робить?

Да, бо як місяць відробив – гроші платять. А в колхозі – за палочки.

А оті, шо поїхали за Веселу комунізм строїть, там теж шось не получилось і розбіглися вони?

Да, да. Розбіглися вони. І ото батько їх там називав: біла кухня, чорна кухня. Добре, шо він на городі сторожував, то у нього все у руках було: і картошка, і капуста, і помідори, і все.

І вижили?

Хто, ми? Та ми всього цього і не бачили. Бо батько втік, шоб ніхто не знав, де він єсть.

Шоб не забрали його?

Да, а ми розпливлися. Тут ми жили-жили і нам спокою не давали. Тут вигрібали все до послєднєго. Достане мамка було і з печі повитягує, і з попіла повидовбує.

І хто все це робив?

Свої робили – Чуднівець, Мусін. У нас дєд був больний, висів піджак. З хати нас ще не викинули, а вже почали розбирать потрошку. А тоді мене забрали в Балки. А він поліз, сука, і забрав і піджак. А в Балках тьотки жили, там якось, шо не трогали. Поживу місяць у Балках, то опять заберуть мене. А тоді в Шмарка жили, там хату купили, пожили. А тоді вже жили там, де Сопель Микола живе, де профіль колись була. А у 1937-му переїхали вже в цю хату.

І це Вас таким малим тоді потеліпало?

Тєліпало скрізь, як собаку.

А сестри де жили, з мамою?

Ні-і-і. Сестри старші за мене на Шмарках жили. Там у нас хата була.

Так це дід багатий був?

Та де там, у батька там четверо коней було, гарба була та бочка.

А Григоренко, де він жив, бо в архіві я найшов за нього, а хто він був такий?

Лаврентійович його було по батькові. Це оцієї баби Григоренчихи чоловік був. І вона ж участвовала тоже.

А я оце питаю у Вальки, може у вас є якісь фотографії старі? П'є вона зараз, Валька?

Як сапожник. Їхні свати, Андрійчуки учора йшли оттуда обоє...

А шо ото за хата здорова до війни стояла, напроти Шепотька? Казали, шо там врач якийсь жив? Злєва от ставка там сад був великий, і хата велика у тому садку?

Я шось не помню.

А Крижанівські?

А Крижанівські жили отут, у больниці. Вона і досі хата стоїть. Він був врач, а вона – медсестрою. А ще один був – Бочаров Марко Семенович. Ну оце він такий був, там помазав, а там язиком потєлєпав. Оце нас коли понабирали, то він був по мєдєцині. Та вчив, шоб ми отих во... [сміється] лобкових вошей не наловили.

А потом він уїхав у Краснодон. Він же тоже у Чайки був в отряді, ото коли партизани були. А дєд Ваш уже в партизанах не був в гражданську війну? Не воював?

Нє, у партизанах був Льоньки Рубля батько. Це ж вони там, у плавнях ховалися. Але скоро розбіглися.

Чому?

Не знаю, шо воно там у них не получилось і розбіглись. У нас був партизанський отряд у плавнях. Це ж вони і коней забирали, цих, рисистої породи. А Льонькін батько конюхував. Конюшня була в саду. І був в нього один кінь, він його обучав і їздив, хльосткий був мужик такий, не боявся нічого. І то він з тим конем у плавні уходив.

Це він у гражданську воював?

Ні. У цю, у другу війну, у партизанах був...

А шо таке мінумум був?

Іван Романович: Ну оце треба тобі в місяць виробить 21 вихід. Оце мінімум.

І якщо ти цей мінімум не виробив, обкладають тебе налогом? А налог в чому заключався?

Дар'я Іванівна: І крашанки, і м'ясо, і молоко, і бєздєтность, все. А копійки не давали.

А ви казали, шо і за дерева платили?

Платили, да, за кажду деревину. А скіки, вже Бог його знає. Позабували вже скіки платили.

Шкури поросячі здавали?

Обязатєльно! Єслі уловлять, шо ти обшмалиш свиню, тоже можеш туда попасти.

Уривок бесіди Володимира Комова з чоловіком [прізвища не зазначено]

Потом Лиска...

Явтушенко, тоді Бобровного батько оставався, Лиска...

Лиска, Рішитько, потом Марії Проценко батько, їх человєк восєм. А продав [Сопуна] Миколи батько...

Отой фотограф?

Да. І їх заставили, ну там кому-то [чи тобі, чи мені] одвезти в район, на допрос. Ну вони не схотіли везти, їх у балкі постріляли.

Німці постріляли?

Ну вони оставалися як істрєбітєльний батальйон, їх було багато... Вєри Лукішной батько, Явтушенко, ну пошти всі комуністи, там мало хто, там Марії Проценко батько, здорові хлопці!

А оце отут напроти нас жив Шинкаренко Трифон, казали якийсь жив?

[Запис перервано]

Розповідь Кобилка Івана Леонтійовича, 1919 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

[прізвище зазначено не було, встановлено з еспедеційних опитувань С.М. Білівненка та В.Г. Стельмаченко, – співпадають голос і наведені факти]

Нічого, ви не спішіть, тут на два часа...

... Ну коли куркулів висилали за межі України...

В яких годах?

Ну по-моєму, чи в 30-му, чи в 29-му, ну воно у 29-му мабуть.

Да, да, да, це воно, це ж якраз великий перелом, сталінська робота, і колективізація почалась...

Ну і наших сусідів, у їх сім'я складалася: два сина, жонаті вже були, дід і баба.

Прізвище?

Шевченко. Шевченко Севастьян, а як його по батькові не знаю. А син, – один Гурій, а другий – Гордій Севастьянович. Ну їх вивезли, ну не за межі України, а на Донбасі залишили, і вони працювали в шахті. А поскільки одного сина жінка була вагітною, її залишили тут, і старого діда цього залишили. Баба померла вже була. Ну, раніше померла. Ну й коли [довга пауза]... Ну і коли оце настав голод, голодували ж і вони. І дід помер... Хоронить нема кому, вона з дитиною ж малою, шось нада їсти, десь шось просить іти. Ну просили сплош і рядом, ходили, просили. І попросили, ага, мені тоді було 14 років, старшій сестрі було 21 год. І вона попросила нас, шоб ми похоронили його.

Пішли ми викопали яму удвох, а тоже ж голодні були. Викопали яму, невелику, не два метри, а може метр. Тоді взяли возик, на возик поклали діда, ця ж невістка дала ряднинку стареньку, таку, шоб прикрить, і все. І повезли ми, опустили, прикрили ряднинкою і загорнули.

І все? Отам наверху біля Багачанки?

Да.

А не було такого, шо розказують про те, шо, значить, якшо

люди оце ж масово вмирали, то їх ховали в одній могилі, або їх могили оставалися одкритими, а тоді...?

Та брехня.

Цього не було?

Це брехня.

Може по других районах?

Як тут, так і скрізь. То брехня. А, як у вас, так і здєсь, як у когось, так і єсть. Була така тоже частушка. Как у вас дела? Как у вас, так і здєсь, как [...], так і єсть. Соловки, ви, Соловки.

Ну а були такі випадки, шо оце людей, коли розкуркулювали, то вони там виживали і на Донбасі, і на Кубані, а потом приїжали, спасіба, шо нас...

Вони приїжали і казали: "Спасіба совєтской власті, шо освободила нас од рабства". Вони ж як раби робили оці. Да, да, куркулі. У них не було оцих наймитів, самі вони.

У Шевченків?

Да, не було. І вони приїжали пізніше, коли можна було, вот: ми 8-годинний рабочий день робили, нам дали квартіри, тепло в хаті. І получали вони по шість, по сім тисяч.

Це на Донбасі там?

Да. Приїжали вони, благодарили совєтські власті. Освободили од рабства. Таке ж воно і єсть. Ви вспомните, самі розказували, сорочки гнилі були. Та, а вошей скіки було. Оце щиталося куркулями? Воші, і не знали, як їх унічтожить. Всі були завшивлені, всі.

Оце тьотка [...] розказувала, шо, каже, вони голодували, Потапенки. Оце того, дядю Ваню, за шо його посадили?

А, ну він перед цим закопав два мішка пшениці. Отож мачуха наша...

Баба Маша?

Вобщем, тьотька Васька прийшла і батькові говорить: Тато, не той...

В 30-х роках?

... не бєспокойтесь, виживемо. У нас заховано два мішки пшениці, будем кутю варить. До нового врожаю не помремо. А батько похвалився матері, бабі Маші. А вони дуже врагами були, бо наскіки там баба Маша старша за тьотю Васю, бо я малий був, мені було півтора годи, як мати померла.

Мати од тіфу вмерла?

Од тіфу. Ну, а приходила ж Васька, дивилася, бачила, як до

мене відноситься вона, ну і не мовчала, казала. Ну а тій же не нравилось. Ну вона вже замужом була, Омелько, на 12 год старший, в армії служив, а [Поля] на степу – 15 кілометрів. Батько тоже полєводом робив...

На степу?

Тоже на степу. Я ото, ну це вже в голод, уже я дорослий був... Ну та я не за це ж, ну ти вже розберешся.

І тоді значить получилося так, шо бабі Маші дєд сказав про те, шо заховані ці два мішка хліба...

Да, да, да. А вона сказала своїй золиці, першого чоловіка сестра. А вона була дурнувата комуністка.

Фамілія?

Топчій, Софія Кузьмовна. І та зараз в сєльській совєт!

А прєдсєдатєлєм сєльского совєта тоді був хто? Паук?

Нє.

Ой, ви знаєте, в 79-му ...

Мабуть, Палій.

Палій. Ну він умер в 79-м году, бо тоді ж тьотка Васька тоді і розказувала за нього.

Мабуть, Палій був. Ну його зараз же в сєльській совєт. А там була бригада з щупами, і шо там їм щупать, коли сказано було точно, де. Пішли, обнаружили, і судили, дали восєм год.

Судили там же ж у Білозірці?

Судили.

А суддя хто був?

Не знаю.

Засудили його на восєм год і куда він попав?

І попав, де дня нема, ніч.

Норільськ?

Норильськ, да. Ну поскільки він харашо работав, чесний чоловік, працьовитий, чесний, йому наполовину скинули. І прийшов він через чотири роки.

А то казали, шо за брата добавили йому. Кудась перейшов до брата. Нє?

Нє. Прийшов відтіля і ото начав працювать весь час. Ну а це до цього шо стосується, значить, був же оце прєдсєдатєль сєльсовєта, шо він прийшов тоді, коли зерно..., оце його уже забрали батька, а вона була з малими дітьми. Четверо було.

Четверо дітей було малих. І прийшли, і почали питать, чи у тебе ще єсть пшениця? Вона клянеться, божиться, шо немає у мене нічого, а вони начали на неї угрожать, і той начав стрілять, і стріляв до того часу, поки вона обмочилася.

[Запис перервано]

... ну колишня Багачанка, Первомайська тепер. Сімінько Олександр, не пам'ятаю, чи жінка була жива, чи вже померла... Він зарізав свою дитину, і, ну взнали ж міліція якось, приїхали, у печі варилось мясо, а голова – нашли закопана на городі.

Це було в 33-му.

Друга розповідь Кобилка Івана Леонтійовича, 1919 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Почався уже голод. Він заховав два мішки пшениці, закопав у себе в чулані. Ну, а сестра прийшла до нас додому і батькові говорить: "Не бєзпокойтеся, єслі й буде голод, то Іван закопав отам-отам [сміється] пшениці. То хоть кутю, а якось виживимо". А батько взяв та жінці розказав. А жінка це друга, от. І це родичка Топчій Софії, яка була яра активістка. Да. А та мати була зла на мою сестру, бо вони по возрасту були пошти...

Пошти однакові?

Да, да, десь років на сім. Ну, а Топчій Софія зараз же в сільську раду...

Головою хто був?

Мабуть, Палій Афанасій.

Да-да-да.

Палій Афанасій. Зразу же в сільську раду і розказала, де і шо. Пішли з щупами, но там щупами не треба було, бо воно все ясно було... А ця мачуха дуже ворогувала з моєю сестрою, бо вона з нами малими... Ну, погано відносилась. І його зараз же заарештували і дали восім років в такім місці де нема дня: ніч і ніч. Ну ти вже там напишеш...

Архангельськ, чи Норільськ?

Ото там десь, я точно не знаю. Після того, як забрали ті два мішки, на горищі, де фасоля, горох – все забрали. А дітей осталось четверо: Катя, Ніна, Ліда і Галя. І ще родився в її п'ятий – Микола. От тобі і жили. І оце вона.

І де він був, у лагерях?

В лагерях був. Ну він дуже чесний і трудолюбивий, йому наполовину скинули, він 4 роки побув і вернувся. Вернувся в колгосп, так же працював.

І до самої пенсі, да?

Да.

Далі, тоді коли вже його забрали, Івана Тарасовича, приходив Палій знову із цими ж виконавцями. І до неї домагалися, шоб вона сказала, де ще єсть заховано. Вона казала, шо в мене немає вже нічого. Він поставив її в хаті до стєнки. А вона, на руках була Катя і Ліда була коло неї, рядом стояла. Вот. І він начав стрілять. Стріляв до тих пір, поки вона не обмочилася з переляку за такі значіть...

[Запис перервано].

В основному їхали в города, на Кубань, Полтавщину, да?

Я не знаю, чи в Полтавщину.

Чи в Полтавщину їхали. Но в основном по городах?

На Кубань і в города. Там все-таки хліб був.

Там хліб був – давали. І вони втікали туда.

Володимир Комов начитує на диктофон з почутих розповідей односельчан про часи голоду у Малій Білозірці

В той час, в 33-му році, йому було вже 14 років. Батько його працював на полі, далеко за селом, кілометрів за п'ятнадцять. І разом з ним у колгоспі працювала його дочка, Поля, 12-го року народження.

Їсти не було чого в селі, там хоч трошки кормили колгоспників. І от батько для того, шоб прокормить сина і старшу дочку, хоч вона і одійшла, вона 1900 року, батько посилав синові з гарбою пляшку з мукою. От малий, вітчим, значить брав цю муку, і варив у кип'ятку, добавляв муки трошки [побовтя таке] варив, і таким чином рятувався. Ну фактично вся їхня сім'я зуміла врятуватися. Батько його працював полєводом, і таким чином їм вдалось врятуватися, і вони залишилися живими.

Хоч, старша сестра, у якої чоловіка Івана посадили на вісім років, – Василина Леонтієвна, 1900 року народження розповідає такий випадок. Коли одного разу, коли вже вона була сама, а в неї на руках

була маленька дочка Катя, 25-го року народження, вісім років їй було, і трьохрічна Ліда... В неї не було чого вже їсти, і вона вирішила піти до батька, шоб шо-небудь попросить. І коли вона прийшла до нього додому, через вікно побачила, шо батько сидить і їсть за столом із своєю дружиною, мачухою. Рідна дружина його померла від тифу у 20-му році. І коли вона заглянула і побачила, шо вони їдять, вона постукала у вікно. Батько вийшов і сказав, шо їсти немає нічого і заплакав. Ну в них були натягнуті відносини між дітьми, ним і мачухою. І дочка зібралася і пішла до себе додому, лягла в бур'яни разом із своєю дочкою і стала дожидатися смерті. Але люди, які проходили мимо бур'янів, почули, шо вони там шось стогнуть, підійшли, побачили, ну і потім там виручили їх. Там то те, то те дадуть. Внаслідок допомоги сусідів і людей, які проживали поруч, вона так залишилася живою.

Другий випадок, який був по Малій Білозерці. Значить, розповідає тьотя Катя Монько. Коли вона була молодою, вона 20-го року народження, 13 років їй було, коли був голод. Батьки вирішили купити нову, ну не нову, купити другу хату, шоб перейти в неї жить. І прийшли вони на Рублівку. Там на Рублівці стояли хати, які були пустими. От одну з цих хат вони хотіли купити. І коли вони зайшли до цієї хати, то побачили в горщику кістки немовляти. Нікого в хаті не було. Ну подейкували люди про те, що мати теж убила свою дитину і з'їла її. Про її долю, про долю цієї жінки нічого не відомо.

Спогади Сеника Григорія, 19-го року народження. Йому було на той час 14 років. Він ходив до 7-го класу в оту школу і ходив пухлий, тому шо їсти не було нічого. І каже, шо, коли ми йшли із школи, коли я ішов зі школи, заходив у яму, яка була густо поросла грициками, і от їв ті грицики. А мати в цей час ішла і побачила, що він їсть грицики. Вона забрала його відтіля і почала його вести додому. Він настіки був ослаблений, шо почав казати їй: "Мамо, добий мене, добий мене, не хочу я жить так". Але все-таки вона привела його додому, там побовтюх якийсь був зварений із лободи, із молодої лободи, із щавлю. От він цього наївся, цибулі, дикоростучої цибулі наївся, ну і таким цим він кожного разу рятувався. А потім, значить, що робили... Ходили виконавці по будинкам, де знали, що залишилося зерно, і коли приходили до цих ям, їх розкривали і зерно потім давали, ну куди, в школу давали зерно дітям, шоб вони там могли їсти. І от внаслідок того, що розкривали ці схрони, рятували багатьох дітей від голоду. Ну це не говорить про те, що ті жителі, у яких все забрали, залишилися живими. Дехто помер, а декого просто напросто розкуркулили і виселили із села.

Був такий випадок, коли один з активістів Мірошніченко Роман був на хуторах. І на хуторі одного Ісаєва разом з виконавцями за те, що хазяїн не хотів оддавати своє зерно, вони просто напросто його вбили. Але зерно і всьо забрали і реквізували в нього. І такі випадки були неподинокими.

Моя тітка Катя, їй було три роки в цей час і старша сестра, моя мати, Євдокія Петрівна, вона її брала і садила у сундук, або так називаєму скриню. А в скрині колись було насипано просо, і вона, ця маленька Катя, своїми маленькими пальчиками, своїми пучками, слинула пальчики і промокала по щілинам, значить, просо і їла його. І була дуже задоволена. І коли пальчиками нанизує їх, налипнуть, вона піднімає ручку і показує старшій своїй сестрі, шо там єсть крупинки цієї, пшона, і їла їх. Ну а в зв'язку з тим, що батько їхній працював на полі, був завфермою у колгоспі, теж такий випадок, ну не те що випадок, а склалося так, шо вони з голоду не померли.

Інші випадки були, за спогадами людей з села, що вони розповідали, що бачиш, людина заходить до двору і у неї на лиці, на руках, на шиї з'являлися якісь такі зелені лишаї, або п'ятна якісь такі зелені, як струпи. І от одного разу жінка така зайшла до хати, це на Західній вулиці, щось спитала в хазяїв, а потім вийшла за двір, впала і померла – від голоду. Так шо голод теж, це страшне лихо, і, звичайно, не проминуло і Малу Білозерку.

Володимир Комов начитує на диктофон з почутих розповідей односельчан про часи розкуркулення та голоду

Сім'я Шилових, які переїхали на Перебудову, почала будувать будинок, бо сім'я була велика. Будували будинок разом із всією сім'єю. Коли збудували будинок – це було десь 29-й – 30-й рік, – к ним приїхала комісія і заявила їм, що вони куркулі, їх потрібно розкуркулювать. І цей новий будинок, якому вони так раділи, його було конфісковано, а їх забрали. Там була пізніше кантора.

Рябчук – жінка. Була велика сім'я... Діти в неї повмирали. Декілька дітей повмирало. Залишилось двоє дітей. Вона зібрала збіжжя, яке в неї було в хаті, щоб поміняти поїхать у Херсонську область. Поміняти там його на хлібець для того, щоб дітей прокормить, щоб не вмерти з голоду. І виїхала, виїхала вона. Коли побула певний час там, поміняти на зерно там, на продукти. Поміняла своє збіжжя, там одежу якусь. А от коли вона повернулися додому, від-

крила хату, то побачила, що двоє дітей лежать мертвими. Вона їх погрузила на возик і відвезла на кладовище. Бабушка, в якої було та десь семеро дітей, по-моєму, як же її, Рябчук? Рябчук.

[Запис переривається].

В 1932-му році, після того, коли в кімнаті, чи в хаті забрали в Бородая Вахтоломея все, шо не було у нього: і зерно, і кукурудзу, і картоплю... Він лежав, старий Вахтоломей, лежав на кроваті і просив: "Дайте мені одну картоплину! Дайте мені одну картоплину!". І з цими словами: "Дайте мені одну картоплину" він так і помер.

Записи Володимира Комова уривків з телепрограм

Голос ведучої: [Вивезення] хліба за кордон призвело до знищення мільйонів українців. Фактично, до весни 33-року комуністичний режим робив вигляд, що голоду в Україні не існує. Більше того, в осені і взимку 1932-го – 1933-го років діяла харчова блокада кордонів. Вивезти продовольчі товари з Росії, або Білорусії до України було не можливо.

Алла Мазур, ведуча новин каналу «1+1»: З 32-го по 33-ій рік в наслідок репресивних дій радянської влади Україна втратила від 7 до 10 мільйонів своїх людей. Слово геноцид, щодо...

Голос чоловіка: Далі у стакані квасоля, пшениця, із печі витягували, значить, варена лобода чи крапива, і те забирали. Це було масове вбивство!...

Запис радіо-бесіди з Резниченко Григорієм Івановичем, московським журналістом, уродженцем с. Мала Білозірка

[Голос ведучої]: Сегодня мой собеседник известный российский журналист Григорий Иванович Резниченко. Признаюсь честно, рассказывать о коллегах просто и сложно одновременно. Просто, потому что знаешь, как говорится, всю кухню, а сложно, потому что не хочется ударить в грязь лицом перед профессионалом. Поэтому на своем лице делаю несколько штрихов косметикой, вооружаюсь микрофоном и вперед. Уж очень хотела произвести впечатление. Но уже с первых минут встречи оказалась в плену обаятельного и интересного человека. Григорий Иванович Резниченко – наш земляк, родился в Белозерке. Жизнь помотала его не только по всему Союзу, но и по всей планете Земля. Сейчас он является главным редактором издания "МК–периодика". За год с небольшим его существования

выпущено три серии востребованных книг. Живет и работает Резниченко в Москве, а в наши края приехал, как говорят журналисты, по заданию редакции. Григорий Иванович собирает материал для новой книги – "Оккупация Белозерки". Жизнь Григория Ивановича – показатель того, что журналистами не рождаются, ими становятся под влиянием событий, отдельных встреч и личностей. Хотя обратное утверждение тоже подходит для Резниченко. Несмотря на полученную профессию "инженер-механик", божий дар острого пера взял верх и со стройплощадки увлек Григория Ивановича за письменный стол, а начиналось все в далеком 1959 году.

Резниченко Григорий Иванович: Избрали меня в 1959 году вторым секретарем Бухарского обкома комсомола. Разворачивается стройка "Бухара-Урал". Внимание было колоссальное. Мне давали самолет кукурузник, я мог лететь в любое время куда мне надо по этой трассе. Туда мгновенно проложили асфальтовую дорогу, там вырос поселок, там строители, нагнали гигантское количество самой передовой техники, и вдруг полетел один редуктор. Я в Бухару возвращаюсь, 30 километров, быстро на машину, на газик, приезжаю. Звоню в министерство, меня соединяют с министром, я им объясняю так, и так, и так. На следующий день самолетом в Бухару прилетает редуктор.

Спросите, к чему такие далекие воспоминания. Не поверите, именно они перевернули жизнь строителя Резниченко, который постепенно переквалифицировался в журналиста.

Когда я начал работать на газопроводе, у меня появилось желание, то есть события были такие грандиозные... Я первую заметку свою написал вот об этом редукторе. Я вернулся, значит, к себе в обком комсомола под гигантским впечатлением. Я приезжаю в Бухару в обком, закрываю дверь, беру лист бумаги и пишу заметку о комсомольце Узбекистана. Описал все как есть странички на четыре, на пять описал.

[Запис пошкоджено] Жду, думаю, мне интересно, через четыре дня мне звонок. Григорий Иванович, спасибо вам, что вы прислали, ваш материал опубликован без сокращений, без всего. Мы не редактировали ничего. Крылья выросли (смеется).

Позже появился второй материал, третий. Вот так строительство газопровода Бухара-Урал и подтолкнуло нашего героя к написанию. И уже через три года его пригласили главным редактором в газету "Комсомолец Узбекистана".

Я становлюсь главным редактором газеты. Тот коллектив газеты, который там уже был, меня встретил немножко в штыки. Не журналист по профессии. Но была еще потрясающая вещь в газете, вот какая. Был там еще отличный парень, зам. ответственного секретаря. Он всегда опаздывал на работу. Ответсеку говорю: "Что это такое, твой заместитель где-то шатается, его нет на работе, что он делает?" Ну говорит, он ходит, он там че-то делает, он делает, он информацию собирает. Я говорю, где тут, какая информация? Я настаивал, настаивал, настаивал, и настоял, что где-то через полгода он стал приходить вовремя на работу. Информации маловато, этого нет, того нет, как-то скупая информация, худая информация... Я говорю, а что это такое, почему? Это ж он, говорит, когда идет на работу, он пешком идет. Он же живет на окраине Ташкента и до газеты идет пешком. Он с кем-то встречается, он прочитывает все афиши, он куда-то заходит. Он пока дойдет до газеты, собирает информацию. Вот в чем дело! Говорю: "Все. Пускай так и ходит к двенадцати на работу. Раньше пускай не приходит".

Истинно говорят, журналиста ноги кормят. Поучительная история для всех поколений пишущих и вещающих, особенно начинающих. Переезду в Москву предшествовала любопытная история. С первым секретарем ЦК комсомола у Григория Ивановича отношения не сложились. Женщина сразу невзлюбила Резниченко. По его собственному признанию и при любом удобном случае придиралась, к примеру, устраивала настоящие разборки из-за того, что буква в газете пропущена. Приехал как-то проверяющий, посмотрел и вынес вердикт – отличное издание. После чего поинтересовался, а как личные дела? Григорий Иванович не стал скрывать, донимают вот. Проверяющий ничего не сказал, улетел в Москву. А через два дня пришла телеграмма: командируйте в Москву Резниченко для обмена опытом по выпуску совместных газет. В столице ему предложили работать в ЦК ВЛКСМ. Проработал он там три года. Все это время, как говорит Резниченко, его невыносимо тянуло в журналистику. Пригласили замом главного редактора журнала "Моделист-конструктор", – детское издание тогда только создавалось. Еще спустя три года Григория Ивановича повысили. Он стал зам. главного редактора "Техники молодежи". Еще год спустя его рекомендовали готовить выставку "Молодежь в Америке". Дали человека в помощь. Сказали, пиши сценарий, собирай экспонаты, готовь выставку. Два месяца работали, и отправился журналист

Резниченко в Америку уже как зам. генерального директора по этой выставке. Обрадовался Резниченко, поехал. Кстати, это был самый первый десант от Советского Союза, официально высадившийся в Америке и приподнялся железный занавес.

Корабль был "Тарас Шевченко", мощный, знаете, теплоходище, вот. И вот я работал так: Вашингтон – два месяца, Питсбург, Канзас-Сити. Внимание было к выставке потрясающее! И где-то через неделю работы выставки, смотрю, какая-то очередь. Выставка закрывается, там стоят человек 10-12 американцев. Я говорю: "Ребята, кто там?". – "Это, – говорят, – к тебе идут". Я говорю: "А что?" – "Они просят, чтоб ты разрешил нам пойти к ним в гости вечером". У нас же там естественно, как в те годы всегда было, в нашей группе был представитель КГБ, который за нами следил. Я этому представителю КГБ говорю: "Как вы думаете, все?" – "Это, – говорит, – твое дело, я за это не отвечаю". И он мне сказал так: "Ребятам всем скажи, если твои ребята будут иметь связь с американскими женщинами, я замечу, в 24 часа будут отправлены в Москву. Вот русские женщины, которые у нас в коллективе, это ваши дела, я это не вижу, и знать и видеть не хочу, и знать не буду, это ваши дела". Но вот американцы стоят и говорят, в гости, я говорю, пожалуйста. Парням говорю: "Ребята, вы идете в американские семьи, в 12-00 мне позвоните, что вы вернулись". Все десять месяцев, все, и я в том числе, мы дома никогда не ужинали, честно говоря. Американцы стояли очередями и нас не хватало.

Все это время Резниченко вел дневник, каждый день записывал о своих впечатлениях, событиях. В Хьюстоне подружился к примеру с космонавтами. Несколько выдержек из документальной хроники голосом самого автора.

Вот, с [Венсом] Грантом мы подружились жутко. Можете себе представить, американцы ведут меня на свои космические объекты и открыто распахивают все двери и все мне показывают! Я поражаюсь, они как бы все секреты выдают, понимаете. У нас близко к космодрому никого не пускали за сто километров, понимаете. Ну чудо, вы знаете, я был поражен. Потом, когда [...] Грант полетел в космос, он приехал в Москву, мы с ним здесь встречались, и его не пускало посольство. Он сбежал с посольства американского. Так что впечатлений от Америки было уйма, особенно Сан-Франциско. Круглый год +18-20. Город красавец, это второй Париж. Я вернулся домой вообще душевно, как вам сказать, другим человеком. Я вернулся домой

в Советский Союз. Я там читал газеты запрещенные, русскую газету читал, которую издавали наша диаспора, я не могу сказать, что [анти слишком], но они писали совсем по-другому. Я читал [...], мне казалось, что, в общем кто-то на меня донес еще в Канаде. В Канаде меня должны были выслать. Но слава Богу, директор выставки, он позвонил в Вашингтон, позвонил и сказал, что: “Я Резниченко отсылать в Москву не могу, выставка в Вашингтон срывается. Он составлял выставку, он писал сценарий, он отвечает за персонал, он знает, а я как генеральный директор я в общем представительствую”. Он меня отстоял, я все-таки поехал.

Феноменальная память. Григорий Иванович помнит все до мельчайших подробностей. Рассказывать может километрами, как выразился сам. По признанию Григория Резниченко из Америки он привез сразу две [...]. Находясь за границей, сам готовил борщ, покупал ножки Буша, хотя тогда они еще так не назывались. Завтракал на выставке, ужинал в гостях, словом, экономил. Хотя деньги – это не главное. Из Америки Григорий Резниченко привез себе жену, причем не американку, а родную москвичку.

Вот что произошло. Значит, я уезжал, у меня была жена, детей у нас не было. И я в Америке встретил женщину, именно в Вашингтоне. Влюбился, и она в меня влюбилась. Она москвичка, она тоже журналистка, она закончила иняз. Вот как увидел, у меня в мозгах че-то закрутилось, глаза шариками пошли туда-сюда, влево вправо, вверх-вниз, красивая очень женщина. Умная очень [смеется], потом я узнал. Чувства появились глубокие, они усиливались. И когда мы уехали в Питсбург, в Питсбурге я ей откровенно сказал, своей Наташе: “Наташа, я тебя люблю”.

Так получилось, что, отработав четыре месяца, она улетает в Москву, а он остается еще на четыре месяца. Вернулся в Москву, естественно, первый звонок был ей. Единственной, любимой, Наташе. Встретились. На следующий день Григорию Резниченко исполнилось 40 лет. По словам Резниченко, с Наташей сложилась великолепная семья. Появилась вторая дочь, у старшей дочери сын, [...] закончил [ВГИК], оператор.

15 лет отдал новому миру, это был самый любимый период в жизни. Я не считался ни с кем и ни с чем. Может быть, я в эти 15 лет я много друзей потерял. Знаете почему? Везде в Узбекистане, в Запорожье, на Украине, – все 15 лет отдавал литературе. Я раньше четырех часов ночи спать не ложился, вставал в девять. Я

перечитывал дикое количество рукописей, для того чтобы отобрать что-то, особенно когда я стал первым секретарем.

За всю свою жизнь Резниченко написал 11 книжек, написал книгу о Чкалове, признается Григорий Иванович. Сейчас собирается написать книгу "Оккупация Белозерки", собирает материал. Кое-что уже пишет.

Розповідь Бузовкіна Івана Єгоровича, 1927 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

І отам крайня хата...

Гриша?

Гриша жив на краю по правій стороні, прямо коло асфальта. Там де щас Куліченко Гриша. У його ж Іван, брат, попав в Запорожьє під трамвай, руку одрізало, а Лідка, сестра, на [Приблові] замужем, Лідка. Хух ти, йолкі зєльониє!

Він мені каже, шо ви знали Шульца – оцього комєнданта, шо в нього було двоє дівчат, шо він десь з Веселівського району сам і тут у нас був комендантом. Німець?

А! Да, да, да. Шульц? Був такий, да.

Шо ви можете за нього розказать? Він просив, шоб шось вспомнили. Де він жив?

От Левченко Валєнтін, а рядом, де дід Матюх жив, Шульц сам жив, а тоді отут за [...] Миколою, де Павло Світличний, там були ясла. Він був, да.

У нього діти були?

Були... Коли так. Прийшли німці, побули тут нємного. Так день, два, і руські їх отсунули туди обратно. А Шульца дочка видала Волика Івана, вот, Толіка Кравченка батька – активісти, той людей розкуркулював. І Григорія Івановича ви не знаєте, Шахова-Резніченко?

Ні.

Но, його сестра, Мотя, була за Шевченко Федіром і Шулесько Ніна, шо кажуть щас на неї Курочка, вона [...] там топила. І оце Шульца дочка всіх видала. Волика Івана, він активіст був, розкулачував людей, – йому би нада було евакуіроваться, так як Ольга Івановна Плєннікова, евакуіроваться. І її син, Вітя, і Плєннік Володька, шо ... І тот Забружевський, шо був заврайоно якийсь. Освободили перву Білозірку, Михайловку, Білозьорку і Василівку освободили.

А Шульц, шо він собою представляв? Він нормальний був мужик чи ні?

Він був прєдсєдатєлєм колхоза у Тельмані. Його дочка була, одна була переводчиком у коменданта, у нємца, вот. А Григорія [Васильовича] і Галину Яківну Рубель, даром її вигнав із роботи. [Вона] їм помогала, була тим, переводчиком... Та ні, то брехня канешно, просто їй жалко, Галина Яківна Рубель, шо [щас із сусідом] Іваном Івановичем...

Знаю. А Шульц, він відкіля сам?

Ето наш німець, поволзький.

Поволзький німець, да?

Да. Ото щас на [...] є Брилько.

А як він появився тут оцей Шульц? Разом з німцями прийшов, шо його назначили старостою чи комєндантом? Він комєндантом був, Шульц?

Ні, німець натуральний був комєндантом, а його дочка була переводчиком.

Шульца дочка була переводчиком, а німець натуральний був комєндантом?

Да, да.

А хто, не помните?

Той з Германії, як, німець натуральний.

А де він жив оцей натуральний німець?

Біля нашої старої школи. Там жив. Я туди пішов, а в мене Берта, я з нею дружив. Це дочка друга, в його дочок багато. На Перебудові – це Катя [Бричкова], а її брат, – я каже, бачив усе, як кавалєрісти вели, а брат мій Микола: "Ага, каже, попалася!", мат перемат. А батько каже: "Знаєш шо, щас, – каже, – вернуться німці, нас, – каже, – усіх тут перестріляють". А ті кавалєрісти з шаблями, з винтовками, кажуть: "Дєд, ми вєрньомся. Всьо равно ми освабадім Україну, Бєларусію, ми, кажуть, вєрньомся". Точно сказав, так і є.

Так а вони шо, забрали оцю дочку Шульца кавалєрісти?

Да, шо вона повидавала тут багато людей.

Ізнасілували її?

Да, да, та там здівався страшне. Той каже, ми бачили ту дрянь. За Перебудову – Бельчанська балка там, там як іздівались над нею, страшно! Насілували і штиками товкли, кололи, ну мучили. Кажуть, зачєм ти всіх людей видала? Кравченко був...

Це Берта її звать було?

Нє, а то якось Ельза, там їх багато було. А Берта, у неї було бєльмо на глазі, вот. І каже: “Ваня, – я з нею дружив, – заходьте у школу”. Де стоїть школа, де Альоха [Бакревський], де зараз другий корпус. Налива мені шнапсу німецького, чайний стакан один, другий: “Сідай-ка, пообідай, поки нема нікого. Комендант поїхав, я тебе, – каже, – угощу”. Ой спасіба, йолкі палкі!...

Ти дивись Гриша живой, на пенсії вже, він був журналіст.

Да, да, журналіст. А цей же Шульц, шо пішов відсіля із села, чи його убрали, вбили?

Коли багато тут, знаєш як, поліцейських... Кузьму Криворотько уловили. Облєщенко Гриша, да, і тот, Лихтаря Альохи, був батько старостою.

Тихон.

Да. А у нас був староста – Тарас Денисенко.

На Перемозі був Тарас Денисенко?

Обізатєльно. У Перемозі. А у [...] був Олежко. А там був Лихтарь.

На Тельмана?

Да, у Кірові. Альохи Лихтаря батько.

А до войни не помните, хто був предсєдатєлєм колхоза?

Щас, щас, щас.

Не Резніченко?

Чуднівець Кость був. Чуднівець Іван, Жуков отам жив, а Стефан Чуднівець, брат їхній, коло клуба. Стефан, Іван і Костя був, ото да.

Ну председатєлєм колхоза до войни, да?

Да, Перемога.

А після войни хто?

Тарас Денисенко.

Тарас Денисенко прєдсєдатєлєм колхоза був?

Ні, він при німцях був старостою.

А після війни прєдсєдатєлєм колхоза був Резніченко, навєрно.

Був, був. І був Швидко. Тоді вже, йолкі зєльониє, він десь із Гюновки аж, Куц якийсь ще.

А оцей Шульц, він шо злий, паганий був, з людей іздєвався, Шульц?

Да, канєшно, чорт його, німець він наш, лічний. І він начав тоді мстить от через шо. Раз, каже, дочку мою унічтожено, [її] там знасілували, Брийко казав, Каті Брийкової брат. І харашо мій брат

десь тоді ушов у Донецк, йому казали: "Я його, – каже, – всьо равно застрєлю".

Шульц?

Да.

А брат ваш причому?

Ну він же, це тот...

Сказав красним, шо вона видала активістів?

Да. А ті кавалєрісти два, верхи на конях, винтовка, шабля, кажуть: "А де вона?" Каже, вона отут, де Чайка Андрій Федорович, там у підвалі скривається у погрібі. І найшли там. І вони їдуть, а вона бідна біжить за ними слідом. І туда на Перебудову її.

І так ото і вбили її там?

Да.

А як наші освободили село, Шульц куда дівся?

А він пішов туди з німцями.

З німцями пішов? Його не забрали, його нічого?

Нє, нє.

А хто повидавав Прищенка, оцих усіх?

Ой-ой-ой! Оце ж вона, чортяка ця.

Оце вона, да? Бо там і Волика вона видала, багатьох.

Волика, Резніченка Івана, Стахова Грицька батька. І Кравченка Юхима, як звати, Воліка батька. Він же був до війни бригадир тракторної бригади, тракторист. Нада було вакуіроваться, як Плєннік Ольга Івановна і Чайка Андрій Федорович.

Він же евакуіровався із скотом.

Да, да, хай їм чорт. Із скотом, ферма туди багато. І [Батія] Федьки брата тоже, та багато.

Но це в основному вона видала?

Да, да.

Так а вони шо тут постоянно жили, чи вони приїхали перед войною сюда, оцей Шульц?

Перед войною, да. А тоді, як тот, німці пришли і він став...

Став комендантом.

Да, да.

Ну ви кажете, шо комендантом був німець, а цей шо був його помощником чи як?

Да. помощник, да.

Цей Шульц був. А якийсь казали, шо був тут Фікс?

Во, во, во! Той Фікс. Тепер вот шо. Чорти, я ж на волах оце орав

тоді, тоді при німцях тракторів було мало. Воли, цоб-цобе, пукар, і сію на пукар. І їде ж комендант, і мене пльоткою: “Не сиди на пукарі, іди пішком!” – от чорт! [Сміється].

Та мені казали, шо, спитай, кажуть, бо йому попало, каже, дядькові попало од цього німця, шо ще пльотки одходив.

Да, да, да, ох!

А тут хто були поліцаї на цьому крайку, на Перемозі?

Січас. Отут знаєте, де живе діда Матюха Ліда, за Фєдєю. І там на тім дворі построїли були баню, там був і паровик. Був Дубовик Іван. Він жив отам, де перва хата од гробок...

Де Пилюк?

Да, да, Пилюки. І там Наташа Дубовикова, вийшла за Дубовика Івана замужем. Він утік, у Криму скривався і приходив до жінки одвідувать її. І тій Наташки Дубовикової щас дочка у Дніпрорудному.

Ага, поняв. Значить, оце Дубовик був. А ще хто був? Ну Криворотько, Облещенко, тих я знаю. А Триполко, хто це такий?

Щас. Тепер от шо. Оце був тут дід Муха, Лукашенко. Отам щас перва хата, де Трунов жив, Трунова Клавка там. Там був Стефан, поліцейський. І Петро Гончаренко до його їздив. Він скривався у Слав’янські. Я був на курортах там в Слав’янські, такий здоровий, пузатий...

А Стефана як фамілія?

Лукашенко. А батько його Василь. А рядом отам Богдан Микола, там був Іван Лукашенко, був сапожник хороший. У його німці були на квартірі, як прийшли же німці на квартірі, а фронт там.

А дівчата оцього Шульца, куди вони подівались? Разом з ним пішли?

Да, туди.

І так за нього нічо не ізвєсно, да?

Да. Ну і от шо було... Шурки Головка і Славіка батько, Федір. Кажу: “Шурік, – він розсердився, – твій батько був поліцейським?” – “Ні, ні, ні!” А він був поліцейським. І Дубовик Іван, Кривородько Кузьма, Лукашенко Стефан, і той Облєщенко.

Знаєш шо, коли дід Муха оцей помер, Василь, так? Приходе баба, каже: “Знаєш шо, Паша, не кажи Іванові, шо приїхав мій син батька ховать, бо він, – каже, – щас свисне і його тут розстріляють”. До нас привели, покормили, угостили, випили. “Та не кажи Іванові, шо приїхав Степан із Славянська”. І Петро Гончаренко до його їздив, – усе ми знаємо.

Дядь Вань, а як ви появилися тут у Білозірці? Ви ж з Воронєжской губєрнії?

Да. Нас тут було так.

Фамілії назвіть.

Єсть оце Бурцеви, – ето курскіє. Бєкєньова жила тут навпроти магазіна, де [...] жив. Тоже курскіє. А оце Лопатіна жінка, ми, Санька Загруднєго жінка, Пилипа Бугаєнко, Андрєя Горбикова – ето всі з Воронєжской області, Щучінський район, село Шукавка.

В яком году ви сюда прибули?

У 37-му.

А чого ви сюда прибули? Там шо пагано жить було, да?

Мучєніє, за 100 кілометрів аж у Воронєж батько їздив по хліб. Неврожаї були. А хтось батькові сказав: там, знаєш шо, на Українє манна сипеться. Прийдем, де ж там манка? Ну манна [сміється]. Хліба тут, каже, навалом.

А ще хто був із росіян? Мені то був Гриша казав, записано в нього ще якась фамілія, но він каже, вони уїхали потом.

А, Бричаєв.

О, Бричаєв!

Сєрьога Бричаєв. Щедріни, Бричаєви.

Хто, хто?

Щедріни.

А хто це такі? Де вони жили? Ви, навєрно, як приїхали, поселились на одній вулиці? Чи начали строїться?

От де Ходус Микола, там жив Дениско Іван [Кагатько]. Його дочка, Катя, замужем щас у тому, у Чапаєві за Мойсеєнком, Анатолій Івановичем, Іван Іванич, Микола Моісєєнко. І Люся десь...

Вона далеко. Я найшов її, бо вона не писала їй, а я найшов тоді її...

Значить, ви в 37-м году сюда попали?

В 37-м.

Начали обстраюваться тут?

Да, зразу ми жили на квартірі, де щас Колєснік Микола. Там була Пріся Гончаренко. А Присі Гончаренко, ну Петра Гончаренко, безногий, його тьотка була за Стефаном Лукашенком.

За поліцаєм?

Да, за поліцейським. І тоді приїхав нишком, забрав її.

Це як освободили, вони повтікали всі поліцейські, Кузьму піймали, Облещенка піймали, Верходуба піймали...

Во-во-во!

...пересажали всіх. А як оце ви не помните голод, 46-47-й год?

Ой-ой-ой! 46-47-й і хто умний був... В 44-м году був сильний урожай. 46-47-й Лапатін, де Павєл Андрєїч жив. Ми поїхали на Кубань, Краснодарський край, Щербинський район, село Щербиновка, як оце Бєлозьорка Велика. І ми там остановилися. Я вівці пас, брат мій коров пас.

Брат ваш старший?

Нє, менший, з 31-го года.

Він живий?

Та, дурак. Чо його? Я був на похороні в 62-м году на Новий год, і судєбний врач дєлав йому вскритіє. І ми йому запрєщали: «Колян (Ніколай Єгорович), тобі в шахті робить нільзя, порок серця, чо ти лізеш туда під землю?» А в те время гроші були, ну чотири тищі – дєньга була. І уголь нам буровал. Рубан Іван Гаврилович там був, Миколи Євтушенка брат, Ванько.

Дядь Вань, а оце 46-47-й год голодовка ж була сильна, да?

Та страшне, слухай.

Людей не їли один одного?

Щас розкажу. Ці були, як оце Данільченко, ветфельдшера: Панкєєв, Мускавський, Найдьон. Каже, знаєте шо, там в колхозі Лєніна, раньше було так: Лєнін, Кагановіч, Будьоний. Оце, хіба ще Чапаєв, Комунар, Партізан і Чапаєв – зробили один. А тут п'ять: Кіров, Тельман, Перемога, Україна і Нова Рада.

"Нова Рада – дурний СОЗ, прєдсєдатєль – Чайка Кость".

Правильно. Для того, шоб не держать п'ять прєдсєдатєлєй колхоза, шоб був один.

І кого поставили?

Шутько. От шо, от шо, от шо!

От лукавий був, да?

Страшний, от шо. Я сторожем був у тракторній бригаді і на току. Ніколай Степанович Мєняйло, а Іван Степанович був бригадіром, Головко.

Головко Іван Степанович?

Нє. Був Іван Степанович зразу, Мєняйло, шо повісився. І брат його Микола тоже повісився, і його жінка, Люба, пішла, як же ж його чорта, забув... Фєдя, та забув. А син їхній десь тут, у Борисенка Івана в хаті. Приходив до мене тєлєвізор купить, лишній, чотирі тєлєвізора, на шо? Каже, як получу гроші, дали тєлєвізор, оддам.

І тоді його не найдеш.

Дядь Вань, а як ви кажете за голод, не було такого, шо люди людей їли?

Нє, щас я розкажу. І раз ми шо, був там десь у колхозі Сталіна, де це по тій вулиці...

Я знаю, колхоз на вулиці.

Да, во, там, де...

Де кантора була стара?

Де кантора і магазін. Там був Нестеренко прєдсєдатєль колхоза. [...] Лука був замєстітєль. А я в Льоньки [...] сторожем був коло пчьол, і там, де Копані...

На хуторі.

Да, аж коло Самовольного десь, Копані. Приїзжа: хто сюди прислав з уліками? А там був пчєловод без ноги, Дубенець...

А, Іван.

Да. Так до мене, стук-стук, Дубенець, і ше у його якось тот... Так а шо нам, соняхів жалко, і наші уліки і ті. А якраз балка на Самовольному, [...] Карпенко Миколиного брата, Сємьона.

Задавили?

Ну машиною. Ми якраз вівці гнали, пиляка, а ми якраз, і Мішка казав, то на зло його задавив, посердилися. А йому батько купив, Карпенко Микола це, і Надька це, і Люба, шо була за Вієнком. Любку я, вона була замужем десь у Дружбі з Толіком Олешком, перевезли. Він дає нам бутиль самогону, і бутиль меду. На хуторі Петровськом він жив. Та страшне шо було!

Тепер так. Оце, де Толочко Лука Григорович, був начальник узкоколєйки, він. І в Большой Бєлозьоркє, ми там у Степанця купили коня. І голольод, раз кінь упав і ноги викрутив і не мог іти. А в мене мати була, Матрьона, герой. Узяла косу, голову одрубала. Каже, Лука Григорович, пусти сюди у віранду, у вокзал узкоколєйки, а він жив рядом. "Я, – каже, – зарізала коня і хай тут м'ясо побуде". І чортів тот вєтврач! І ми те м'ясо їмо, а в нього чєсотка була. І як начав драть, е-е, йолкі, давай в аптєку, там лєкарства якогось. М'ясо, бах, і собакам оддали. Та ділов було, – страшне.

Значіть, таких, шо люди людей їли, не було в 46-47-м году?

Нє. Коней.

Коней, оце падали, падали та таке їли. Ясно. Значіть, я шо хочу сказать. Я буду йому отправлять оцю вашу...

Стой, забув ще. До чого дойшло, було сурго – зерно, були в каждого у нас ручні млинки, і такі на каменях, із сорга суп варили. Но це тіки сказать сорго, тада тільки на дерть привозить, а везуть пшеницю, ячмінь, а ви, каже, сорго приперли.

А де школа тут була? Ото там. де Ольга Івановна була отуточки коло Гопака?

Правильно.

Мєжду Гопаком і де Красілін жив колись.

Во-во, там колись жив Чайка Данило.

А коли її розбили?

Та вже це там, у войну, при нємцах. Там була пєкарня і ми там крали хліб, і муку тягли.

Німці розбили, да? Німці спалили її.

Да, да, да.

А там ви знаєте десь жив Загрудний Софрон, коло Юхима, коло Кравченка? Казали, дід Сафрон там жив, Загрудний.

Зразу, де Кравченко Толіка батько, перва хата, а тоді там жив Чайка Макар.

***Т**ам Чайка Макар жив, да?*

Да.

А дід Сафрон не знаєте, де жив Загрудний?

А тоді рядом з Чайкой Макаром був герой такий, гроші той і робить цигарки, – Дробін Грицько. І бачу приїжжяв у формі такий, він був на Мєлітопольськом аеродромі, на пожарній машині. Погони в його, шинель така! Гриша, це ти, да? А він робив у МТСі, сільхозтехнікє... А ранше було, звали не сільхозтєхніка, а МТС – машинно-тракторна станція.

Путіловська.

Да. Ілі РТС – ремонтно-тракторна станція. Оце колхози роблять літом, а то на ремонт гонять туди. Я там був сторожем у МТСі, а потом РТСі і там автоматіческій молот – бах-бах-бах, автоматика.

Ясно. Значить, спогади Бузовкіна Івана Єгоровича. Якого года рождєнія ви?

27-го.

27-го року народження. Виходець з Воронєжской області.

Мені тоді було 10 год. Я 27-го, а в 37-м приїхали. 10 лєт було.

Продовження розповіді Бузовкіна Івана Єгоровича, 1927 року народження

...Марфу ви знаєте, Миколи Бодуна, Грицька Марфа.

Да, да, знаю. Вона ж не Богданова.

А чия?

І Заіка ото був, Семен. Іван Бородай – живой. Там же де через хату, [Шовгенюк] Василь, тоді Гриша Пащенко і Бородай Іван. Два їх осталося. І Володя у Запорожжі, і Маруська. А ми були, жили отако-во, у ті годи. Оце Дмитро, у мене брат щас у Воронєжі, Микола, і я, і [Кулініченкова жена]. У нас спеціальність була горяча. І [...] то Грицяна там брат був, прєдсєдатєль колхоза, приносе нам із кладової різаного барана, м'ясо. А Мірошниченко [Шмальок] – садовод, мішка два яблук. Той муки, той яблук, той... пруть отак!

Жить можна було?

Да. А це Семена Бородай і Марфи, жили там, де щас тот, якже його чорта? А, Фьодоров Микола. Це Фьодоров Микола живе у тій хаті, де жив Головко Степан. У його син Іван і Володька щас у Дніпрорудному, у Набєрєжной, живі. Головка Івана [кажуть то], то моя родня. І у їх сестра, забув як звать, вона була учітєльніца. І він мені шо, пошив черевики, не з кирзухи, а з кожи крєпкої. І нас в 43-м году, ну да (ще тут нємци були), нас забрали у Скельку копать окопи. І то де осталась одна стіна, там була церква, так, а коло церкви дєжурна, хата та й досі жива.

Я знаю, красненька така була.

Во-во. І там був Моісєєнко Анатолій заготовітєлєм. Я привіз йому шкуру телячу, значіть. Не з кози там, або з вівці, а з теляти. А хто різав? Та кажу сват, Денисенко Іван Григорович [...]. У його був брат Володька та різав. У мене була [бракова] сіль, ну в ящиках. Раньше сало не в бутилях, в ящиках. Сало поїли, а соль осталася. Я раз і закрив. А, каже, раз [сват] різав, то акуратно, не порізано. А якби тіки глянув, скіки там солі, а на віса зважив і гроші на [сміється]! Як харашо я тебе накрив!

Дядь Вань, ви не помните, хто був священиком во врємя войни і де була церква?

О-о-о, во врємя войни, да? А тоді нада було...

Ларіси оцієї, шо була вчителькою, як же ж її, ви поняли за кого я кажу, оце вродє її чоловіка батько був. А як фамілія його от я не знаю, як священика звали.

Слухай, ще був після того, я це був у Федора Івановича, у Шила, був на похороні, і приходе Іван Резніченко, Міши Резніченка брат. Каже: "Іван Єгорович, знаєш шо, у Благовєщєнкі живе Вишневський Льонька".

А, це піп?

Да. Шось привозив на гробки, батькові якийсь там пам'ятник, чи шо. І вона, Вишневський цей Льонька взяв аптєкаршу, Вєра Никоновна, там в аптєкє. І Петра Олексійовича Бондаренка, там син в аптєкє тоже. Я пішов, кажу: "Петро Олексійович, дружок (раньше лєс же возили, отут у [...] підстанція)"...

[Запис перервано].

Кого поставили конюхом?

Бондаренка.

А, Петра Олексійовича. Но він же ж був головою колгоспу Кірова, да?

Да, десь він лєс...

Проштрафився.

Да, проштрафився. Його конфіскація, там забрали тєлєвізор, а мене поставили, кажуть: "Сторожувать будеш?" Кажу, буду. Там Ульяновка рядом, приїзжав один конем, каже, можна дрючок? Раз і...

Слухайте, а скажіть, пожалуста, а як капітана не розстріляли во врємя войни німці, Григорія Івановича, шо він не попався? Він же ж тоже розкуркулював.

О! А він здєлався у Мєлітопольском районі, Приазовський район, за Мєлітополєм, чабаном. Я капітан, я капітан, [...] я капітанчік.

І його не тронули?

Да.

Втік, короче, він відсіля, шо його німці тут не взяли.

О, утік канєшна.

Оце значить в основному повидавала всіх наших, оця Ельза.

Да, Ельза. Попав він тоді у плєн при нємцах, так, і не прийшов сюди. За Мєлітополь, Приазовський район, коло Бєрдянска Ногайск, Приморськ. Я тоді вже [по камсу] возиком їздив. В 48-му годі була ж у нас узкоколєйка.

Я знаю, я їздив на ній.

Санько Загрудній, – я тобі отут остановлюся, у мене ящики десь у тому, у шифанері. Вісім цаберок із-під мін, ящики, і кришечка, і возиком. Приїзжяю на Пришиб, ось мотовоз стоїть. Санько

Загрудній каже: «Ваня, садісь». Була ваганєтка, були ковші, грузове, там зерно возили. А то зробили як вагончік, скамєєчки...

Я їздив на ньому, теплушка була.

Во-во. І тут каже Санько, раз і став. А брат мій аж із Пришиба, Микола, котив возик, і за Михайлівкою його пацани як начали бить! За шо, чорт його зна? Нада було б возик, не можна було посадити на мотовоз.

Дядя Ваня, а хто строїв мотовоз, дорогу? Наші жителі, да?

Строїли так: Грицько Ступак, полковник (він помер), Микола Кусак (Денисенко), [...] Гончаренко. Ми розміщали, ну, знаєш, зразу тут прибор, отут за Бєлозьоркою насип, і там колхоз Кагановича, там тоже великий насип. Ми вручну у вагончік землю грузимо. Приїзжяємо, а з гори [тормосяка], ломака раз, наступив ногою, колесо придавив, шоб не ..., тормоз такий. Ще строїли ми, ще мотоваза не було.

А за вами хто дивився, поліцаї, да?

Був там так, руководив був німець і поляк. І німець не такий лукавий, як поляк. Отдих – отдих, сідайте перекурите, обєд – обєд, там кухарка була наша, Грицька Онищенка, Антонович, його сестра була – Оля (у канторі робить отут). Вона вийшла за якогось трубача замуж, він іграв у духову тот. Чи з Орлянки він, чи з Скельки. І та Нюра була, значить, була кухаркою там. Нам їсти варила. І поляк такий лукавий (оце жили, як ми розміщалися), хліб намаже маслом і повідло. А раньше знаєш було у банках великих – 10 кілограм банка повидла, і 80 копєйок кіло, чєпуха, 8 рублєй банка. Це ж фігня було, шо сахар с копійками. І оце поляк їсть, їсть: «Рекс!», – собакі, на!». А німець ні: «пан, – на». Вони «пан» на нас, ми на їх казали «пан», на його «пан» ми, а він на нас. Дає, а той собакі, от!

Противний був.

Да.

Казали, шо тут за селом, до Великої Білозірки, пам'ятник стояв. Не було пам'ятника, ні Лєніну, ні Сталіну, нічого не було?

Нє.

Отуда в сторону отієї Великої, перед Вербовою.

Во-во, правильно. Де Вербова та.

Казали, шо був, там якийсь пам'ятник стояв. А кому там, я не знаю. А тут я насип цей помню, шо ви робили його, це шо узкоколєйка ходила. Там ще труба така була під насипом, да?

Да, да, да.

Вода протікала під нею, колодязь стояв рядом, помните, отой камінний колодязь.

Це колодязь камінний стояв, де асфальт. А той, де насип... Колись у 48-му годі було ливень там, страшний дощ. І раньше був мост дерев'яний, і ото, де Іван Олійник живе, край там, Сухомлин Іван, да, той мост і попрів аж у побережжі. А там, кажуть: о, дрова нам будуть, радіють, мост. Найшли, тоді зробили мост камінний, і там, де оце насип узкоколєйки, здєлали там трубу. А то було так, промило там, прорвало, се, те, а!

А ставок оцей Калінінський, це ви приїхали сюда, він уже був? Він давно-давно був, да?

Да, а у якім годі, це 50-м году Едіка Гришкуновського батько утопився.

Курочка?

Да, да. І та Марія Михайловна, Олійничка, Олійника, він помогав їм хату строїть: щити, соломка, і залила тим, разтвором, – бетон. Не так як ми із самана, цегли там. І вона його напоїла, і [як] бутиль, вона шукала-шукала його... Прийшлось Олійнику їхать аж десь, у водолази, десь там у Благовєщєнки. Там була Конка ріка, Балки, Благовєщєнка, була Конка, а основні Днєпр – це у Нікополі й Камєнка. А то ріка Конка. Там була плавня це, скотовні колхози і [...], скіки там було риби, ужасно! І зробить на чорта те Каховське море?

Не нужне воно зовсім, да, пропало воно все, пропали плавні, там вся область, щитай, кормилася там. Скільки було там скоту, скільки було там риби, скільки птиці всякої було. Вози відтіля возили. Та все відтіля возили.

Колхоз мені дає бричку, і коли це тот, унічтожити плавні, – верби, все повиривали. Ми берем якась та, де щас живе Стеценко Вітька, і тот був, а, Петренко був. Петренка син є живой. Берем пилки і ото пиляємо, гарба (гарби були), коні, бригада була там за [...] і угля зразу ж не було після войни.

Соломою, соняхами топили, кураєм.

Да, да. Ділили соняхи, курай, кукурузиння.

Гарбами возили.

Да.

Піднімали полудрабки.

Да. Тоді там гарба як перекинулась, клопоту чортів було.

Дядь Вань, пробачте, а оце помните Левченко, баби

Левченчихи чоловік був, Василь. Ви не знаєте, він, казали, повісився в 30-х годах.

Правильно. І оце Семена Бородай і Марфи. Бородай Сидір був, Сємьон Сідорович і Марфа Сидорівна. Тоже повісився.

А чого?

Каже: "Єгорушка, – на батька, – дай мнє, пожалуста, кусочєк хліба". Ну воно ж було, в прошлом году валєнки били, прєдсєдатєля колхозу у наших руках.

Ну Василь, казали, шо він сильно пив, був чи трактористом чи шо, то він, каже, і повісився.

Валєнтіна батько.

Отам на отій вулиці, на Зеленій, де оце щас [Ілько] живе.

[...левський.]. Там була це Калина Шевченко, їхня сестра. Він повісився.

Чого він повісився, та по п'янкі ж навєрно. Не знаєте, да.

Слухай, тепер от же шо. Оце Валентіна Левченка була мати. А був Тихон Рубель, він був багатий, Тихон Рубель Дмитрович, він жив на Чопах. Зразу перва хата – Бугаєнко Гриша отсюда, а друга хата його. І Василь плотник був сильний, бондарь, бочки робив, діжки, чани, [плотня] була страшна, де Луценко Микола, рядом там. Була плотня і кузня, а слєдуща хата була – Чуднівець Андрєй. Оце Галя Андреєвна, Іван Андрєєвіч там. Каже: я, каже, помогаю там, Головко Юхим був кузнець, і Яцина Микола помогав, заробляв.

Так шо ви хотіли розказать за Тихона і за Василя?

А! Прийшли оце Валєнтіна Лиска мати... Тихона Рубля і Василя оце брата убілі там тє.

Сестру вбили, Ліду.

Чи той, сестру вбили, йолкі моталки. Да, да.

А за шо вбили, не знаєте?

Ну чорт його зна, це ж, а вони шукали оцього...

Вони її шукали.

Да, да, да.

Це Ступак шукав, тоді хто, Снєгірь шукав, там ще були такі, і вони вбили, замість Василя вбили Ліду цю.

Да, да. Во, Лідка. Бач, чорти.

І поховали тоді. Я да, я цей случай знаю. Це із-за Василя. Василь, рядом була свадьба...

[Запис перервано].

Отут, де це Богдан Грицько живе.

Там Плєннічка жила.

У тій хаті – Плєннічка.

А коли він умер, старий Плєннік, це чоловік Ольги Івановни. Він вже після войни вмер, да?

Я знаю, як я приїхав в 44-м году із госпіталя, з Саратова, Ольга Івановна мені тут копію переписала з історії болєзні з госпіталя. Володя Кривенький став у Дніпрорудному начальник [запис перервано].

Дядь Вань, в слєдущій раз, як я прийду, ви так згадайте по-подробнєє, як вас ранило, як вас лічили, потому шо щас підпирає мені по врємєні, єслі шо, шо Гриші хочете сказать. Прямо так і кажіть. Передать якісь там пожеланія.

Він щас на пєнсії, так? Тепер тот, отут коло Гриші Богдана і там якийсь тот Чайка Василь, там жила... “Я, – каже, – вашого сина Івана знаю, я тут робила учителькою”.

Не Довгаль?

Була вона, да?

Да, да, була. Ну це там Бесараб жив.

Льоні Кримчинина сестра якась, да.

Дядь Вань, шо ви хочете сказать Гриші?

Гриші [сміється]?

Пожелайте йому всього, шо ви його помните...

Ну, харошого щастя, крєпкого здоров’я, вот, не болїть ніколи.

І хай приїжає в гості.

Да, да. Він казав, була та, Лідка, каже, дай адрес Бричаєва Сєрьоги, Воронєжська область. Кажу: Ліда, Воронєжська область вєліка, там районів, районів.

Так ви не знаєте, де Бричаєв.

Нє. Я дав адрес, там живе мій брат, Мітя, уліца Красний Октябрь, і Шура, і Нюрка живуть – станція Отрошки, уліца Токарна, дом 20. Вони кажуть, Гриша приїжав у Воронєж, і заходив до їх... [запис перервано].

При німцях був бухгалтером Триполко?

Да.

Як його звать було?

Григорій Ілліч Триполко. Ліда Іллічна, і Тася була. А у їх ще була сестра Надя, вона вчителька була, учителька, і оце та, шо у центрі, де Вітя, Кузьменко Вітя [...]. “Я, – каже, – була директором

школи, так шо знаю ту Надю, Григорія Ілліча Триполки". Через шо Валєнтіна і спасли, він скривався, ну шоб не попасти йому на фронт. Больша Бєлозьорка, на Цвєтковій, він скривався. А Аза, оце Грицька Міняйла була, Азка, вона касіром була, каже, Жуковського, 38, улі-ца Жукова, був обласний прокурор, Бурхальов. Я його знаю, я його попав на суд, – якийсь Ложечкин був, вербовщик, і Буряновський. І Саня Ступаков, щас у Дніпрорудному, стоїть на базарі, насінням торгує. [І була] Шульців, де Павло Світличний... Ума, кажу, хватило, вербовщики такі грамотні люди і знасилували, є ум у голові?

Кого, Пашу цю?

Саню Ступакову цю.

А шо вони вербували ці вербовщики?

Вербували, ну як оце капітан, Григорій Іванович, поїхав у Западну, Очередька Володьки жінка Маруська, село Чорний Потік, Надвірнянський район, був Яблунівський і Яремчанський. Там курорти в Яремчі. І капітан поїхав, а кантора була "Україна", де це Ліда [Бакревського], ну Матюхова, і ззаді неї Йосип [Бакревський] там жив, – кантора. А напротів клуб був, [...] Василь [і Літвінов]. "Ви, – каже, – їхали з Большой Бєлозьоркі, і тот, Панасенко Василь там, ви, каже, задавили". [Баклицького], п'яний лежав коло гробок. "Нє, нє", – отказалися. Задавили його, чорт.

Хто задавив?

Та це ж, Панасенко Василь.

А, він же ж шофером був.

Шофером був. І Літвінов їздив туди, тєлєвізори справляли [запис перервано].

Бесіда Володимира Комова з чоловіком та жінкою [прізвищ не зазначено], мешканцями с. Мала Білозірка

Дєло в том, шо коли фронт пріблiжався до Малої Білозерки, то, а фронт стояв де, за Великою Білозеркою, да?

Чоловік: У Великій, да.

105 днів стояв фронт. І оце катюші, їхня часть стояла по дворах. А де стояли машини?

У Дяченко стояли, у Каркеза стояли.

Це катюші стояли, да? А в кого він жив на квартірі? У Керкеза, да?

Жінка: Наче у Керкеза, там і кухня була. Ну, більшість вони спали у машинах.

У машинах спали, да.

Жінка: На порозі шапочка така красива, і сам же ж молодий.

А яка, зімня шапка?

Жінка: Зімня, да.

Зімня шапка?! Так це шо вони зімой були?!

Жінка: Да, зімою.

Нас освободили в октябрі місяці.

Жінка: Ну я не знаю, чо вони, ну снігу не було.

Чоловік: Осінню. Ну так кінець октября. А 43-й я ж не знаю, який був год, чи холодний, чи теплий.

Чоловік: 43-й – грязь, страшна грязь була, да. Оце ж узкоколєйка була, із Пришиба возили в кінець Великої Білозірки, там же станція була дальше, в центрі не було.

Де остання станція була узкоколєйки?

Чоловік: Ну, Побережжя.

Дальше не йшла?

Чоловік: Нє, не йшла, а на фронт нада ж у центр. Так снаряди возили на ящики, коров вели, нав'ючать на корову два ящики чи скіки, і ото ведуть по грязі.

Це, німці, да?

Чоловік: Та чо ж, наші, красні. Тягли туда на Велику до Цвіткового.

Продовження бесіди:

На Багачанці була...

Жінка: На Багачанці [...]

На Багачанці стояла, часть катюші тоже стояла, да?

Жінка: Катюші стояли.

В Великій Білозірці?

Чоловік: Оце в край.

Жінка: Нє, стояли оце там де ваша вулиця.

Чоловік: Ну, так по нашій вулиці, видно в край.

Жінка: О! А в край вулиці, да?

Туда ближче до маслозавода, да?

Нє.

А в степ?

Жінка: В степ.

Чоловік: В степ.

Ага, ага.

Чоловік: А ото, де ми жили.

Ага. Коло маслозаводу?

Напротів [катюші].

Жінка: І склад в їх був...

Чоловік: райком комсомола був. А у Шилової Галини райісполком, я [був ото] ще сєкрєтарьом.

Оце там коло маслозавода?

Нє! Ну де ми жили.

Дє ото там дєд жив, да? І ото напротів дєда там був райісполком, райком?

Да, ну чуть дальше так.

Ага.

Райком партії і райісполком раньше був. І от там рішались всі діла.

Це ви були секретарьом райісполкома, да?

А Скрипнік голова був.

Да, а Скрипнік голова райісполкома був.

А хто був такий Тітяпов?

Тітяпов – це до войни був перший секретарь райкома партії.

Ага.

Хороший, здоровий, рябенький [всміхається].

Ага. Ну він же живий остався, чи?

Живий, його оставляли для підпільній работи...

Ага.

Вот. Ну де? У плавні. Так він десь на Перебудові, мабуть, перебув. А коли ж наші те, то... Тут якраз предсєдатєль райісполкома був Скрипнік. А він шось як не, не зараз прибув, трохи пізніше. Мабуть через тиждень. Прибув і прийняв свої...

Діла?

Діла. Ну в обкомі, там його не признали. Вот, нічого не зробив. І отстранили. А Скрипнік став секретарьом.

Першим секретарьом, а хто був завотдєлом народного образованія тоді?

Е-е. Та, Давиденчиха.

Давиденко?!

Давиденко – вона.

Жінка: Надія.

Чоловік: Надія Ігнатівна.

Оце вона секретарьом работала?

Чоловік: Да-да-да.

Шо ото в дом пристарілих, ногу одрізали?

Чоловік: Да-да-да.

Так, а тепер Скиба! Скибу, за шо його взяли?

Чоловік: Його, комусь видно не понравився.

Жінка: Його й не рєабілітірували.

Чоловік: Не сидів десять. Вот я його побачив.

Жінка: Я його шла замінять. Його посадили, я в тій школі робила.

Чоловік: Він був... Скиба був на перепідготовці у Запорож'ї. Ну і там якийсь, хто його зна? Може, чорт його зна! Може по злоблі. Ну от, і сказили те... І його забрали з квартири, де я був на перепідготовці, на цій квартірі. І мені ото розказали. Прийшли, забрали і все.

А тут Скиба де він жив?

Чоловік: У Малій я не знаю де жив, а у Великій, – де ото Дом піонерів. Отам він жив.

Сім'я в нього була? Він учитель фізики?

Чоловік: Ні української мови, літератури.

Української мови, літератури?

Жінка: І Лесик був.

Лесик?

Чоловік: Лесик. Жінка була молода, красива. А він же був – зубів нема тоді...

Жінка: Ну, а як людина хароший. Як учитель він хароший, розумний. Писав вірші...

Чоловік: Коли став, коли тільки увійшли... Ні. Ні, коли тільки началась война, і тут істрєбітєльні батальйони начали організовувати. Ну ж я був член партії.

Да.

Всіх зібрав Тітяпов в Дом культури, в отой великий, і сказав: “Таке положеніє, хто не хоче...” [Запис переривається].

Чоловік: І ото ми... Так я був в редколегії. Він був редактор [шкільної] газети.

Скиба?

Да.

Скиба був редактор?

Да і ми удвох. Ну ми...

Як було, як звать його було?

Василь Никифорович.

Василь Никифорович Скиба?

Василь Никифорович.

Ага.

Да. Ну коли [тіж] приходять на заняття. Тактичні заняття – в

степ виходять! Все! Ну все так, як положено. А ми... як положено ноччу пройти, як пости, як на постах там стоять. А вони ж стоять на постах. Вот, ми зайшли на почту, а Назаренко Марко спить. Ну Скиба і написав в газету:

Кругом так тихо як у [лузі],
Ніхто ніде не шелестне.
Тільки на почті вартовий,
Марко Назаренко, хропе!
Хрип роздається дужче і дужче,
А з носа соплі так й біжать,
Бодай ти скис, Марко Назаренко,
Хіба так можна так вартувать!
Візьми гвинтівку кріпше в руки,
Шоб мирний труд наш захищать! [Сміється].

Це я помню.

А начальником міліції хто був, воєнкомом?

Воєнком був Терещенко, з борідкою, красивий такий. Ну він – це в началі. Ну він... Його зняли за панікьорство. Бо він взяв жінку і все евакуїрував. А той, шо сопровождав, десь по дорозі погіб – Березовський Віктор Іванович.

А він хто був, Березовський?

Та він робив у школі. Ну так... Робив у школі трохи у п'ятих класах.

Це не той Березовський родич, шо оце щас у Запорож'ї начальником?

Да-да, двоюрідний брат. Оце двоюрідний брат.

Тю! Бач як інтєрєсно...

А... його матері, оце шо це...

Березовського... Ага.

Я работав уже.

Да? А вона кім була, учителькою?

Вчителька вона – знатна біолог.

А де вона робила– у первій школ,і у [Панцьори]?

Да-да-да. Но [Панцьори] тоді ж не було.

Ну да, ну да. Ясно.

Тоді був Михайло Кононович і Кришко Марія, тей, Марта Івановна [запис переривається].

Володимир Комов начитує на диктофон з почутих розповідей односельчан про часи війни та окупації

У хаті під час бойових дій в 41-му році, було організовано госпіталь, в якому лежали поранені німці. І коли тимчасово село було знов захоплене... Коли захоплене було тимчасово радянськими військами. Радянські війська зайшли і розстріляли усіх поранених німців і викинули їх за село... [Запис перервано].

Під час окупації Малої Білозірки, починаючи з 42-го року людей почали забирати в Германію. Спочатку добровільно, а потім уже були примусові... Примусово вивозили людей на Германію. Вивозили через Кам'янку. Біля Кам'янки був пересильний табір. У цьому пересильному таборі начальником... Одним із начальників, якого німці поставили, був Олексій Косаревський, який проживав на західній вулиці. От. Але Олексій Косаревський, напевно, був зв'язаний з партизанами. Він добре знав розклад руху пароплавів, паромів, які приходили до Кам'янки, для того щоб забрать людей, яких вивозили потім у Германію. І коли він дізнався про наступний, про наступне прибуття цього парому, або якогось корабля, то він говорив певній частині людей, Білозірчан. І ті з його допомогою, він відкривав ворота і вони з його допомогою, вночі, в основному, розбігалися хто-куди. От. І потім після війни, коли тот, окупація уже була, ну коли німця вигнали з села у жовтні місяці 43-го року. Він теж разом із... разом із своїми Білозірчанами, земляками, повернувся назад додому. І до цього часу йому люди дякують за те, шо він зробив стільки добра під час окупації.

Це спогади Бородая Івана Стефановича...[помиляється] ... Бородая Олександра Стефановича, 21-го року народження, проживаючого по вулиці імєні Кірова. По вулиці імєні Кірова.

На території колгоспу Калініна, тоді Кірова, Калініна, під час окупації були поліцейські – Облещєнко Ілля, Лукашенко, Криворотько Кузьма. Криворотько Кузьма і ... Облещєнко. Облещєнко я вже казав. Міняйло Григорій! Міняйло Григорій. Самими жорстокими серед них були Криворотько Федір і Облещєнко Ілля. Облещєнко Ілля разом із своїми... можна так сказать, товаришами-поліцейськими одного разу за якусь провинність, значить, Бородая Івана забили до напівсмерті. Значить, ставили його біля окопу за селом – хотіли наче розстріляти.

Люди, які проходили і почали просити їх, шоб не розстрілювали оце Івана. Вони на них теж накидалися. Кажуть, шо: “Ми спочатку його розстріляємо, а потім розстріляємо вас усіх”. От. Также вони, Облещєнко Ілько був замішаний у тому, коли був заарештований і потім пізніше розстріляний секретар комсомольської організації колгоспу – Батій Іван Трохимович, 16-го року народження, який проживав по вулиці Кірова.

Ці поліцаї також привили до розправи, так називаємої, під час окупації, привили місцевого жителя, який був парашутистом, скинутий у тил нашими радянськими органами для работи в тилу. А цей, значить, Павлов, ім’я його було Стефан, по прізвищу Павлов, проживав він на другій Вовчій. Зараз це Західна вулиця. Перша Вовча, от. І він ховався у кирпичі. Вибрана була така місцинка, він був там у кирпичі захований – там він переховувався. Але той товариш, який з ним був, теж був схоплений німцями і він видав, шо цей знаходиться в селі. Ну, а потім пізніше його забрали. І привили його, цього Стефана Павлова, привили до розправи і тут жорстоко його дуже били. Він просився, казав же ж їм: “Хлопці, ви ж мене знаєте. Хіба ж можна так!”. Він сам молодий по тим рокам був звичайно. Він 22-го року народження був, цей Павлов. Був дуже молодий. Його дуже страшно побили. Побили так, шо живого місця на ньому не було. Потім його забрали і пізніше розстріляли в Запоріжжі.

Розповідь Замрія Петра Івановича, 1917 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Спогади, значить, Петра Івановича Замрія, жителя села Нова Білозерка, про створення і заселення Нової Білозерки.

Хто? Хто починав заселять?

Заселяли мій батько..

Фамілія, імя, отчєство?

Замрій Іван Якович. І на одній улиці. Було тут дві вулиці всього 1925-го году. Мені було сім год тоді, хлопчаком був, но харашо знаю. На цій вулиці на другій оце, шо тепер вона називається Каховське – чотири хазяїни первий год. На вулиці Дніпровській, бувшій... Ну тоді ви знаєте, як звали...

А як звались по-вуличному?

Ви знаєте, як тоді воно – Бублазі вона називалась.

Ага. А ваша як називалась?

Вєрнеє наша, то Бублазі – бо я ж там жив. А ця – Голопузівка.

Голопузівка да? А чого, шо Голопузівка, бідні силилися?

Одна сім'я була бідна ото... І воно знаєте як? У них сім душ було дітей.

А фамілія як була?

Мурко. Був ото.

А ті оце з перового поселенців, як фамілії були?

Там ото Замрій Іван Якович на первій вулиці, шо звалася ... тепер Каховська. А тоді ота Голопузівка. А ця Бублазі. Це тут Прохладенко був первий посилився. Криворотько Василь, по батькові забув тепер.

Да яка разниця.

[Штуюнда] Йосип, тоже забув, і Рябчук Василь оце тут. Ану скільки я назвав значить: раз, два, три, чотири тут було хазяїни. А... І оце зімували. Я був малий, ще пацан, сім год усього.

А Замрій дєд, дєд Сашко строївся тут?

Ні. Не було.

Не Було?

Який Замрій?

Ну Алєксандр, дєд Олександр .

А, це ось її дядько.

Да-да-да.

Він не тут не був, нє. Оце тут другі Замрії. Капуста або Дяченко, ото ж ті Нестеренки ото.

А де Капуста був?

Біля нас там, біля Замрія Івана Яковича, оце.

Тоже був, да ? Капуста?

Да.

Так Капуста, як Капуста!.

Капуста?

Да!

Так ви Дяченко?

Да, Дяченко Петро Сергійович.

А!

А то, а то хто був?

А то Тихон... От забув батька. Здоровий такий був він! Приїжала його вже внучка сюди оце до нас, Євдокія – Дуся. Це тієї. Як її? У мене тепер склероз. Як її звать, ото Дусіну мать? Як звать її?

Жінка: Кого?

Дусіну матір.

Шо приїжала до нас?

Жінка: А! Оришка.

Оришка. Хай їм мать!

Жінка: Капустіна.

Капустіна?

Петро Іванович: Капустіна, або Дяченко.

Тоже Дяченківська?

Дяченко.

Жінка: Нє не знаєш? Їх же правильно Дяченки.

Нє-нє-нє, Дяченківська.

Петро Іванович: Ага. Ото. І було оце до нас вони... зімою, оце особено, поприходять. Раньше ж печі були здорові! Душ шість, сім залазять на піч і грають у карти. Я тоді ще не участував перві годи, ще малий був. А вони пожаліли вже ото ж так... Це не поперввах, а на другий год поселились вони, – Капусти, або Дяченко.

А Саламахи?

Саламахи, Трихвани ото було їх тут. Од нас недалеко там був Павло Саламаха, на другий год тоже построївся він. Всі остальні на другий год, на 1926-й...

Це од якого колхоза, од Перемоги?

Я його не знаю з якого вони ото там. А ми... Та колхозів тоді ще ж не було... Це ще до колхозів, це до колхозів. Я сюди як вийшов, ми вступили в колхоз. Оно СОЗи були, тоді колхози в 29-м – 30-х годах, оце начіналось. Ми ще під солому ховались там, проводили собраніє все время. Не хотіли ж люди, не знали, шо воно таке і як воно. Тайна – це колохози були. І ото первий год всього-навсього було п'ять, чи шість хазяїнів ото тут.

Шість хазяїнів було?

Да. А на другий...

Занімалися хлібопашеством там?

Хлібопашеством. Індивідуально ж були люди. Спрягались, в кого конячка одна, ото по два, по три хазяїна. Сіяли...

А Надії Кузьмовни батько жив?...

Ось на цій вулиці ж, на цій.

Як вона називалась по-вуличному?

Та оце ж по-вуличному Бублайці.

Бублайці оце? А зараз вона як називається оця вулиця?

А зараз Каховська.

Каховська, ага – Бублайці.

Надія Кузьмовна це отут через три дома од нас вона. Це тут батько її був...

А колхоз був тут у вас?

Був колхоз сразу "Освіта". А тоді розігнали колхоз, не вдалося з колхозом, не зладилось – розігнали його. Тоді опять же ш організували, став "Перебудова". Ну, Перебудова, шо заново.

Хто був першим прєдсєдатєлєм?

Якубовський тут був, він руський такий був.

Мг.

А отам було Водяна, не чув отаке?

Село?

Невеличке, одна вулиця була, півтора кілометра од нас, – балка, ото ж, шо ставок Бочанський, ми називаєм єго. І наш. То не велике село було Водяне, маленьке таке воно. В один ряд вулиці тільки були там і все.

Шо там були млин якийсь був, мельниці?

Був там невеличкий млинок і маленька маслобоїчка. Держав Грицан. Оце... Він з 14-го году. Мужик той він оце вмер тепер вже. І ото він: "Клац-клац, – снямай!" [сміється]. Руський був, кацап називали: "Снямай. Лаві. Лажи". І ото ж так маслобоїчка була.

А людей там багато було?

Да там було хазяїнів так до тридцяти, отак було.

А фамілії не помните, хоть кого-небудь?

Та Самарець. Тоді там, ну той, ой, позабув як їх. Мальовані були. Оце січас, де Сердюк ото держе Мальовану, бившу Мальовану ото. Мальований та оте. Та я їх уже позабув. Це ж сем... Ану подажді!

А ви в якому году перейшли сюда?

Ми ж 25-го году, а вони вже були там. І на нас вони дуже злобу іміли. Ми посилилися, а воно їхня земля була, должна бить. Це ж як совєтська власть, а вони поселялися ще давно, ну при тій власті... До, за царя ще вони. Так вони сердились на нас, шо ми поселились.

А тут, казали, якийсь хутір коло вас був, поміщик жив якийсь чи багатий, Свинолуп?

Ото Свинолуп. Ми... у якім же годі? В 26-м ото начали, в 27-м. Там нікого вже не було. Свинолуп був багатий, – він не помєщік, а він управляющій був у Іваненка, ото був. Іваненко ж був багатий. Попов, Іваненко. Попов той більше землі, – 50 гектар чи десятин. А в цього 20-ть. У цього плавні були.

У Іваненка?

У Іваненка. І оце в його були ці ж управляющі. І оце ж Свинолуп. У його там такі колодязі, подвали. Ми тільки... а не було вже нічого, як ми ходили колись туди. Тут кілометрів три отак от нас, там було.

А Свинолуп куда, він просто десь дівся?

От не знаю де він. Тоді...

А чого ось казали Ульмарці на село – Ульмарці?

Ульмарець держав отут тоже землю оце. То Свинолуп, а Ульмарець, а Свинолуп той менше він був. Тіки то він посилився тут, а той десь жив він чи у Івановкі, чи ото в Благовєщєнкі ото називалась.

Ага-ага-ага, поняв.

Іваненко. Іваненко.

Іваненко поміщик був. Тоже я не знаю куда він дівся.

Не знаю я тоже, яка історія.

А де була тут у вас ця кантора? Вот це де січас [Свічка] живе?

Хто?

Перша кантора?

Перша контора була отут пряма на тому... Її вже розорили. На углі тут сразу. Отут була. Криворотько жив, ото ж перший він посиливсь. Чи я називав Криворотька?

Ні, не називали.

А чого, я як будто казав? Криворотько Василь, Штуюнда.

Рябчук ви казали.

Рябчук Василь, Штуюнда і Криворотько Василь. Оце тут. Оце були тут...

Оце хто перші поселились тут, да?

Перші тут чотирі, оце тут було.

А ото ж отой Свинолуп! Такі колодязі там були, такі подвали! І рішило общєство тут школу построїть на хуторі, на нашому, на посьолку. Ото Ульмарці нас і назвали.

Да-да-да.

І там брали камні, ото вибірали із підвалів. Із того возили підводами на добровольних началах всі. Вобщєм-то ніхто нікому не платив. А так ото ж. Навозили камнів, багато були навозили! Здорова скирда, було сказать би, камнів. І ось собірались строїть каміну школу отут, построїть. А тоді так і не построїли і його розтягли і все.

Це в 30-х годах хотіли построїть?

Да. А воно ж якраз колхози, там не обозначене таке було. Ніхто не знав чи, яка буде жизнь, чи шо воно буде.

Да-да-да. А оце у 30-ті годи уже у вас колхоз, оце "Освіта" був, не получілося, розбігся, да?

Розбігся.

А тоді як у вас ось...

"Перебудова".

Перебудова– це вона вже началась з 30-х годів, да?

З 30-х годів. Я їздив уже верхи, воно тоже ще так, невеликий юнак я був ще. Ще не юнак настоящій, но верхи їздив. Первi борозни прокладали, якби сказать, то лошадьми.

Ага. Оце в колохозі Перемога, да?

Ні не Перемога, а Перебудова.

Перебудова!

Перемога – це там. Туди ми як ходили вже в школу туди, так у Перемогу ходили.

Тут у вас школи не було на той час, да?

Тоді не було, а у хазяїнів. Я довго не ходив у школу. Батько-мати безграмотні були. Раньше ж у нас не учились всі.

А хто були перші учителі тут, не помнете?

Перший був – Сушко тут... Іван... Іванович.

Іван Іванович?

Він Васильовський.

Васильовський!

Хароший він такий був. Він співав харашо, організував тут хоровий кружок із мужиків, тут які то. Він хароший був учитель, тільки воно ж тоді у нас... Я пішов в другий клас. Мене навчив брат читать, писать.

А брат з якого года?

З 11-го.

З 11-го. А ви з 17-го, да?

З 17-го.

Ага. Петро Іванович, а оце колектівізація началась в 30-х годах, як вона проходила тут, шо оце, казали, з щупами ходили, щупали?

То вже, як воно була колективізвція, тогда шукали хлєб ото перед, ото в 33-м. Ото, шо хлєб шукали вони і тот. І з щупами ото ходили скрізь.

А хто були оце виконавцями оці?

Та... Та й добровольці були. І тут даже.

Ну єслі я знаю, шо там то Постіл там, та багато було оце на Перемозі там. В мене записано там, хто єсть. Та тут... Ну, а люди

голодували в голод, тут в голодовку?

Голодовка була, так. Ну не так багато. Коє-які сім'ї крєпко. Оті даже, шо багатших їх щітали, оті найдужче пострадали, бо в їх забрали. Забірали даже із макітер. Із макітер, оклуночків все забрали.

Ну, а таке, шоб умерали від голоду, були сім'ї, вимерли?

Вот імено було. Ото жінка Рябчук, вона жила напроти нас, на тій вулиці. На цій, шо Дніпровська, або називалась тоді Голопузівка. І оце вона похоронила троїх дітей своїх. І возиком возила сама, то прямо на кладбіще. Яким путьом отам викопали яму ото і туди возила.

Це один случай був, шо сім'я вимерла, да?

Да.

Ви кажете Рябчук, да?

Рябчук. Петро, він не схотів. Він і не багатий дуже був. Ну, шо там? Пара коней там була. Тільки, шо він сопротивлявся, не хотів іти в колхоз. І ховався тоже. Ото він через це і пострадав здорово. Він ховався, не хотів іти, добровольно не хотів іти.

Ясно.

І він умер тоді тоже, і його похоронила...

З голоду, да?

З голоду.

Ну це в 33-му ж, да?

В 33-му. А було воно так – тоді фактіческі неврожай був. То я чую оте по радіо, не було... не було почти врожая! А кажуть – був врожай, все забрали. То не...

Не правда?

То тоже не правильно. То не все те. Урожай поганенький був. Даже організували, я ж уже тоді був пацаном був, уже мені десь 13-ть було год, 14-ть... Організували полив, ото ж суша була. Полив, отут за током я знаю. А шо? Бочки 40-а – 50-ти відрові кіньми возили. Шо там привезуть? Хіба можна? Линули, а воно як на сковороді. Ото так то. Так шо неврожайний він год був. Дуже малий урожай був.

І Перебудова до якого года був колхоз?

До 59-го году? Я ще був бугалтером.

Да, я це спитаю вас. А хто були головами кологоспу?

Тоді Куліш був, а то був, така фамілія [сміється], він із Но.. того Воровського [Гнаровського]. Дріщь – та фамілія.

Дріщь?

Да.

Вот, а ви були бухгалтером, да?

Ні, це я бухгалтером не при Дріщеві, а при Кулішеві.

При Кулішеві були бухгалтером, да? В які годи?

34-й і до 59-го тоді.

Ого! Довго.

Ні, та шо я змолов, ізвєнітє, 54-й.

З 54-го по 59-ий?

По 59-й.

Ага. Ясно.

Я був агрономом. А то і бухгалтером тут в Пербудові, да. Я всього ото 5 год там пробув бухгалтером. І ото соєденили. А тоді мене оставили помошніком, ну я так поработав, не схотів, воно мені тяжело було.

Ну а оце во врємя німецької окупації, тут вас не дуже трогали поліцаї?

Я цього не знаю.

А, вас не було.

Я в армії.

Ви ж у армії були.

Я в 39-м пішов в армію.

А де ви служили?

Служив... сразу в Боровичах, оце Лєнінградська область. Там на сєвєрі.

Який фронт, яка дивізія?

А у тому, як уже переїхали, нас ото готовили будто на фронт у Фінляндію. Тоді ж Фінляндська була. Вона до марта 40-го года була, ми не вчаствували. Нас готовили туди. Коли не получілось. І ми поїхали в Естонію, нас харашо нарадили, всьо.

Це у вас Білоруський фронт був?

Нє!

Прибалтійський?

При...Тоді ще не було попервах оцих фронтів. Ми були ж ото...

Ви піхота?

Піхота. Розвєдка. Я розвєтвзвод, 167-й особий полк – розвєдувательний. І я в розвєтвзводі був ото.

І закончіли войну де?

Закончив, я не довго там був. Я раз ото побув там, у піхоті, в розвєдкє. Хіба там довго побудеш? То може кому пощастить, шо

кажуть довго були. Поранило в обі ноги, – пулєвоє ранєніє крупнокалібєрного пулімьота. Воно і січас отразилося.

Та канєшно!

Она рекашетом пуля вдарила і в чашечку. Якби, шоб вона, шоб з силою, – розбила і в мене б ноги не було. Ото воно рекашетом тіки. Так вона одну ногу пробила, а другу –осталось там. Да й не знали, шо вона там. Зажило а не... А чого не згинається? Ніхто не знає. Тоді не було ще і рентгена там. Нашвидку воно так все організовувалось, і після...

[Запис переривається].

Вологорське?

Вологорське, да.

Тоді фінське направленіє ми були. Нас послали [запис переривається]...

Іванич, а хто був тут на Перебудові поліцаями?

Романько Андрій, казали, був. Та це я як приїхав, я то тут не був.

Ну я знаю.

Я то не був, та я їх вже знав. Вони вже і одбули тоді. І Ігнатенко Іван.

І вони ж були перед войною нормальні люди. Просто їх заставили німці...

Нормальні люди, да. Староста тоже. Тут був же Скакун Пилип Філіпович, тоже ж був він староста.

Но нормальний був, він не обіжав людей?

Хароший. Будто хароші так були люди. І все.

То знає...

Щє мій брат отож, він був не партійний, а тіки кандідат в партію. А як він шо, армію оце то, шо пройшли, нємци вже шо пройшли. Та й він негодний, чи був в армії сразу, чи шо... І остався. А тут же долажували, хто був партійний, хто тот. А цей же він якраз зять, свояки вони були, держали сестер, – мій брат і оцей Гнатенко – поліцай. І він йому ізвєстив: “Тікай, бо тебе сьогодні заберуть”. Так він одну ніч не втік та в картоплі перележав. Оно ж літом це було діло все. Гичка здорова, картопля, і він перележав, а тоді втік.

Ви кажете сюда організували вроді як колонію. Ті, хто не хотіли заходить у колхоз, поселяли сюда, на Перебудову?

Да, скрізь оце. І ото нас вибрали як ссильний пункт. Ото було тут оце такий, на Перебудову. І тут так, чоловік около ста, чи більше, – вислали сюди. Ото жили в отих Водянських домах. А ті, яких успіли вислать, які самі втекли. Ото їх усіх...

Це в які годи?

Це в началі 30-х. Або в 29-м началось воно, а в 30-х ото кончали. Їх ото висилили, а населяли сюда вже. І вони работали в нас уже. Зразу в "Освіті", а тоді ж ото "Перебудова".

Оце, шо з усіх пособирали?

Да. І вони работали і ото так. А тоді постіпєнно, одні уїдуть, другі уїдуть, треті. І так...

Зосталися в основному корінні жителі?

Корінні. То в нас робочої сили хватало. Тоді ж насілєніє, сім'ї великі були – по п'ять-шість дітей було. По четверо – це мало в кого.

А отут у балкі, шо вниз сюди як од вас спускаться, яка вулиця?

Корячівка**.**

Корячівка була?

То Корячівка.

А налєво була Качки, чи як вона називалась?

То Качки – це не тут воно. Це отам аж де той...

У городах, у Прозора?

У Прозора ото. Не в городах, а туди...

А на другій стороні, де скотобойня?

Да, де ото посилився той Сорока, чи хто там? Ото Качки. І ото вони тяглися ж туди. Сторчуни... Тут же воно позаливало водою. Ото сюди. Тут була вулиця, була понад водою отак, там ото. Так їх вже немає – позаливало, порозорялося все ото там. А там Сторчуни жили.

А ви вобще, ваша родословна? Ви не знаєте одкуда ви прибули сюда, предки ваші?

Це ж воно дуже давно було. Но будто би Полтавщина оце, так кажуть. І ото і Замрії приїхали сюди. Розказують, це пра-пра-прадід уже. Розказували так.

Ви знаєте, шо в мене єсть рукописна [запис перервано]**...**

...Ми ж ходили туди, дзвони скидали тоді.

У Хрестовоздвиженській церкві? Чи в Пантелеймонівській?

Нє, я в Пантелименській. Да, ми тоді... Жирнокльов такий був він. Його баби прокляли ото, шо він так здєлав. І лазив аж туди ото. Яким путьом він зліз туди? Хрест скинув. Як він, чи підпилював? Ну ми ходили, в школі були і ходили ото дивилися туда. А сторожку так і оставили. Так вона і січас ото стоїть. Я ще жив в отій сторожкі. В школу ходив, тьотка моя там жила, а її син старшим піонервожатим був.

Фамілія?

Замрій Іван Омелянович. А Пріщенко – ото ж він був директор школи тут. Він ото тоді в його був у школі старшим піонервожатим.

А вам Замрій оцей, шо отут на оцій вулиці, Порфирій, не родич?

Він не родич. А його брат Василь, – оце ж Рябчук, оце ж тут поселився. Ото ж вони рідні брати. Він же ж жив отам на хуторі, як ото – Петровський, чи який він? Ні, не в Петровському, а десь. Він, шо один там жив, кажуть, чи шо? Я точно так не знаю.

Ага-ага. Поняв.

Так він оце так, він чи сват, чи як би б сказать?

Значить. А розоряли, не знаєте, куда діли ікони, отам усе оте начиння?

То я не знаю. Не знаю, а бачив тільки ото ж як скидали ото і дзвони. Там будто би 47-м пудів був найбільший дзвін. Воно на пуди тоді. А то менші, менші, менші...

Їх багато було – дзвонів?

Та мабуть, отак до десятка. Там маленькі, отож ціла серія була. І ото здоровий він всєгда подавав сігнали – в часи. Де вони встановляли часи, чи де брали? Тогда точно як час, ото вдарив. Два часа. Там ноччу, оце да. І часи передавали.

Інтересно, да.

І сторож там ото-так. А жив в сторожкі. А так...

А дзвонаря не помнете, хто був дзвонарем?

Нє, не помню я там. А той, а дзвонив Куців Альошка було. Не чули такого? Він був – Куць Альошка.

А він же жив там рядом із церквою!

Да, і ото він так, ой, видєлував! Красіво дзвоне! І ногами і руками, там ціла сімфонія виходе прямо. Так красіво дзвонив.

А попа не помните ніякого?

Та Дмитрія, чого ж. Я ж і сповідався там і усе. Я колись заходив в оті стіни, даже мені якось, знаєш, воно ж історія?

Інтересно, да.

Шо я мальчіком туди ж ходив. Це ж для чого я. Дмитрій отой він був оце... Я забув його фамілію.

Дмитро Гнатович Попов. А як він

[запис перервано]...

Одні із перших вийшли сюда в 25-м году, да?

Ні, в 26-м.

26-го – Саламахи?

Спочатку тільки ми були.

Ну да. Оце шість сімей ви сказали. А в 26-му уже Саламаха.

Всі тут. Всі: і Саламахи, і Іващенки. Хто ж іще? Шило. Ото, шо його...

Вовка?

Ні-ні. Це Василь, Шило тоже був. Та Рябчуки. Тоже ж я казав. І там були ото Рябчики, ото дєд Дяченко, правда ото ж із нами. Нє! Отой Дяченко – 26-го ж году.

Поняв.

25-го – ми тільки на тій вулиці.

Поняв. [Запис перервано]

Третю вулицю вирізали в якому году?

Третю вулицю перед войной, не багато щось. В 38-м чи шо? Отак третю.

А як вона називалась?

Я і не помню шось.

Не помните, да?

Та я мало і застав. Я не був тут тоді.

[Запис перервано].

Розповідь жінки, мешканки с. Мала Білозірка [прізвища не зазначено, за голосом, ймовірно, Дяченко Євдокія Петрівна, 1925 року народження]

Багатою людиною на Перебудові був Шило Василь. Було в його?

Четверо коней, п'ять корів, двадцять овець. Но їх куркулями не називали. Ага, а були це хароші хазяїни. Ага. Молотилка була.

Молотилка була.

Інвентар увесь!

Увесь інвентар сільськогосподарський.

Да. Із багатих був ще Криворотько Василь. Тоже мав коні, корови, свині. Інвентаря не було. Не куркуль, не розкуркулювався. Хазяїн хороший. Ага.

[Запис перервано].

Це були багатодітні сім'ї.

Ага. Нікого не наймали.

Нікого не наймали. А працювали самі в своєму господарстві.

Да. Землі не багато було. Оброблялася так як треба.... А шо ж у них ще?... Ну це і все я в його знала. І все, а шо це таке. Ага, шо він

із села нашого переїхав, Петро Іванович, як переселенець.

Ну я понімаю. Це їх в 25-му році як переселенців вивезли..

Переселенець, да. [Запис перервано].

Бесіда Володимира Комова з чоловіком [прізвища не зазначено, 1937-го року народження]

Випадок 30-х років про голодомор у колгоспі Кагановича.

Ну пам'ятаю з дитинства, як розповідали, і на все життя запам'яталось, що Каганович, або ще хутір Куркукулак – там де жили Кутові. І от про них казали, і я, як кажуть, хлоп'ячим вухом підслухав, шо мертву дитину (дівчинку) зварили, шоб прогодувать інших дітей.

А дітей скільки було?

Там було троє.

Троє, да? І оце дєвочка була, ще четверте?

Ну вона виявляється, вона була сама меньша.

Сама менша?

Сама меньша. Прогодувати старших.

А 47-й рік, ви помните голодовку?

Ну, пам'ятаю, як часи ми підводили, щоб скоріше обід був та хліб роздали потрошку там. Це я добре помню.

А їда яка була?

Їда? Нас виручали голуби були та корова була. А так весною буряк варений – це була розкош. Вже нічого не було по весні. Варили буряки, буряки ще були. Ховрашків ловили пацанами. Це теж.

В 47-му році, да?

Це в 47-му, да. І на скільки нас тоді навчило, шо ми вже добровільно в 48-му на колосочки ходили. Збирали, прямо гурт дітей собірається, таких постарше, і в поле. Збирали. Там ганяли об'єщіки. Ганяли об'єщіки, пам'ятаю добре. Ну, там його так по-вуличному звали, не буду називать, мабуть, хто це був. І голова колгоспу, ну він змушений був. До сих пір запам'яталось: звук от дерев'яних коліс його лінєйки. Нас об'їжщік от туда прогнав, ми в лісосмугу заховались. І уже пора додому іти, сонце на заході, а тут ще лінійка їде. Так тихо торохтить – звук коліс оцих. І в той день ми прийшли без нічого, не принесли нічого. А так приносили...

А хто були головами колгоспів після войни, от у Кагановича, Леніна?

Ну, так треба... Бондаренко це само-сабою був у Леніна. Був Бондаренко, да.

Олексій.

Так, Олексій. А потім Білян. Ой! Біл... Вискочило із голови. Щось пов'язане прізвище, – Білан? Білан.

Білан.

Білан був також. Ці оце ж, Білан, і парторг, не буду прізвище називать, добре знаю. Наш там майже сусід. Це ж вони впіймали, як зварив вузлик пшениці у радіаторі.

Хто?

Щіпула Іван. Йому ж 8 років дали тоді за те, шо посівна та ....

В 47-му році?

Це в 47-му році. А він дозволив, зварив і їв. А вони наскочили. І його...

Голова колгоспу і парторг?

Голова колгоспу, Білан, і парторг. Ну знаю хто. І от хлопець отримав. Потім він пізніше в Підмосков'ї десь там був. І став на авіаційному заводі навіть інженером, в Підмосков'ї.

Оцей Щіпула?

Оцей, да, бувший тракторист. Як уже? Це вже після того, як одсидів. Десь вчився може. Така його доля подальша.

[Запис переривається].

Коли почалася війна, спочатку був госпіталь німецький?

Спочатку наш був. І наші ж одступали. А потім німецький, потім знову наш. Так вот, коли німецький був, добре пам'ятаю (ми ж там жили недалеко, це ж вулиця Піонерська), і пацанами бігали, кричали: "Плєнних, плєнних привезли!". А які плєнні? Полуторка наша була з дерев'яними...

Дверками?

Да. Мало шо борта, і дверки дерев'яні, такі низенькі дві досточки там. І шофер наш за рульом перев'язний там. Збоку німець, і в кузові один німець, ну з зброєю, а то наші декілька чоловік у полуторкі. Так їм поприносили то там закурить, то хліба, молока.

Люди, да?

Женщіни позбігались.

Нємці не мішали?

А ми ж тоже. Ні, не заважали. А ми ж стояли дивились.

А де госпіталь був, в якому будинку?

Оце, шо він уже розвалений, на углу. Крамсянін, а потім живе

Аня. Оце самий більший. Ото якраз в тому. І потім після того ми там жирові оставались. Вони, я не знаю, ну рили окопи відімо. Так щось, як уборку робили, так там викопали і діти навіть той череп ганяли. А потом таки його зарили.

Ну вмирали ж ото.

Вмирали, видно, і хоронили там у тій ямі. Далеко не носили.

Значіть госпіталь там був, да?

Так.

Значить на кладовищі, в колгоспі Дружба, де зараз стоїть пам'ятник, за ним була така велика центральна могила велика, де було поховано, як казали, 13 танкістів...

От єслі, якщо я дуже все-таки шось пам'ятаю, так може виривали, не виривали... Окрім того, шо то їх вже перенесли туди.

А де вони були спочатку поховані?

А спочатку тільки заходиш, і буквально на вході, недалечко, то йдуть алеї так і ото вони там були. А потім їх пізніше...

Я знаю. Но оце ж вони були отаке велике, нам казали, шо оце тут танкісти оці поховані.

Їх видно ж одкопали та перенесли останки в одну кучу, в брацьку могилу. А так були окремо.

Окремо вони танкісти?

І званіє там було написано, хто іменно, прізвище.

Значить, вони базувалися ці танкісти тут, в районі дєтдома?

В районі дєтдома по Піонерській вулиці, у діда Архипа [Шперидирія] хата була під тим, під черепицею. Там постійно то німці стояли, то офіцери і так ото, і танкісти тоже тут. Танки заходили у ту, заганяли в двір так, а самі в хаті по декілька чоловік. Там ще який цікавий випадок був, якраз під час окупації. Стояв якийсь офіцер, я знаю там, із штаба, чи шо?

Німецький?

Німецький. І в нього денщик. А в його, у їх була ж рація – такий чорненький, невеличкий прийомник. Ну от батарейок. І ось, не раз так бувало, шо як нема офіцера того старшого дома, а оцей – поставе дівчину... У нас жили ті..., з Запоріжжя було декілька сімей, біженці їх називали, евакуйовувались. Там прожить важко було, шо їм? Їм нічого там не оставили під час війни, все було знищено. Так тут їм легше було. І от дівчину поставлять старшу на дверях, а він включає і лове Москву. І от запомнився мені, я ж потом вже взнав оцей голос, він же ш такий [називається].

Левітана?

Левітана, да. Якраз, як передає сводки Совінформбюро. Там збито стільки-то самольотов у противніка, освободили такі-то і такі-то населені пункти, города. Оце він, но не довго! Декілька хвилин і виключає. Так ото стоять: дід слухає (дід Архип), баба, мати. І ото платочками сльози витирають свої.

І ви малим, да, були?

А ми не дуже понімали, но слухаєм.

Ну ви ж тоже там були, слухали?

Ну да. Я слухав як, імєнно запомнив, шо стіки-то самольотов противніка, це мені запам'яталось, і які населені пункти. Я з 37-го, довоєнний, да. Вже батька як поважали, та ще я январський, добре помню, як мене мати на руках несла, шо мені вже 4 года було. Де вони попрощалися... Буквально на другий день батька забрали. Танкове учіліщє він кончив, то ще може і пожив довше, шо год учився в учіліщє. Потом уже пішов.

І загинув він де?

В 44-му на самому початку, під тим, під Черніговом, город Нєжин – похоронений.

І там похоронений?

Да.

Ну а німці, як вони отут у нас на території села, вони звєрствували сильно?

Вони не сильно звірствували, бо тут майже не було партизанів. Десь були, прибалакують, партизани. І чось на їх так казали, шо там погріб одкритий, ломом поламали двері. Я ще думаю, що це таке лом? Я не знав. Думаю, шо воно таке лом? Як гвинтівка там, чи ще шось таке знав, а за лом. Там десь шось забрали, – «це мабуть партізани». І ото балакали, шо з плавень вони, мабуть, приходять сюди, голодні. Оце таке.

А німці не дуже звєрствували?

Як воно було? Німці не дуже! Оце як одступали, попалили хати – це всі знають. І тут зкраю, особєнно на Куркулаці багато, бо там наша баба жила. Ми пішли туди. Які хати під соломою, – ті вони з факілами бігали.

Попідпалювали?

Ну да. А так не сильно. Допустім в 42-му румини серед зими забрали корову, вони ж приїхали зі своєю кукурудзою, мамалигою, і молока ж хотілося. У нас корову забрали. Вот. А дід каже:

“Та я з германцями воював, я їх не боюся”. І пішов до коменданта. І шо ви думаєте? Веде відтіля корову по вулиці. От як сьогодні помню: шапка, одне вухо висить у діда, а одне – отак заломлене у діда. Ага. І так – довольний. Каже: “Визвав їхнього офіцера, дав йому по пиці, той пішов і найшов корову”. Не вспіли зарізати. Вони може і не думали різать. Їм молоко надо.

Їм для молока. Но командир румин?

Да, руминського найшов офіцера, от. Ото румини нас і мамалигу навчили варить.

Ну да. Откуда ви ж знали?

Як кукурузна крупа, ота мука єсть, так ото варять в казані.

А ви оце згадали цього коменданта, хто був комендантом?

Ну я ж не помню. Я його помню літом, їздив на лінєйкє. Красива така, чорним лаком покрита лінєйка, красиві воронні коні, на їх китиці, збруя така. І шо комендант? А він був, ну, називали його комендант, – у цивільному, шляпа з пером, отака як тут, і пльотка така красива. Кажуть, шо він бив цією пльоткою, хтось десь провиниться. Оце наглядав за роботою. Ми ж тоді колгоспи зберегли, не розігнали ж. Там же ж і работали люди. І окрім того людям ці, землю... Може не всім, ну, хто захотів. У діда Галана шматок був.

Да?

Перед войною, добре помню, як з матір’ю ходили, їсти носили батькові, на ХТЗ своєму орав той лан. А під час войни, в 42-му, дідові виділили. Пшениця була, шматок, і баштан був, помню. А рядом Якима Макаренко город був.

Тоже німці дали?

Тоже німці дали, да. За селом давали. І там же ж чуть далі, на виході з села, вішальниця стояла (шибениця). Як хто краде, то лякали, то туди. Оце дали, оце твоє, а то...

Шо вони ще робили? Вони навчили держать тих, скот на двох. Оце свиню десь ріжуть, в одного сусіда беруть, а оце в другого. А це каже: «Ви заріжете на двох». І той вже нічого не розражає, налякані ж люди були. Або корову. Корову там десь забрали, чи вбили, телицю зарізали: «А оце вам, – каже, – буде на двох корова». Там перекладач був постійний.

Перекладач з ними був?

Да. Оці може з тих, з німців, шо були, ще ті. У нас уже хароші були до войни знайомі з німецьких сімей: тьотя Роза і Лєна, в їх дочка була. А баба трошки працювала на перевальці, на Пришибі,

жили прямо там. Мати в колгоспі з батьком, а вони з дідом там. Я там бував, так той. Тільки ото ж почалась война, знаю як вони прощались, до нас приїжджали. Їх виселили.

Виселили, да?

Да, а куди німців?

Тут комендантом у нас у селі був Шульц. В нього було три дочки: Роза там, [Філя і Гната]?

Не знаю, не чув.

[Запис переривається].

Окупаційні марки.

Окупаційні марки були.

Невеличкі такі, да. Ну дід Шистак на їх: "Та, – це, каже, чепуха", на їх. Він порівнював з німецькими, вони не цінилися.

Ну да, окупаційні.

Окупаційні окремо, да.

І шо за них можна було взять?

Ну там купляли. А магазін якийсь же був? Оце, де потім розвали, там конюшня була, рядом оце велике зданіє, шо ми за його балакаємо, де госпіталь.

Да-да-да.

А то ще там, нижче. По ту сторону сільради, сюда. Так отам був магазінчік одкритий. Тоді ж вони дозволили займатися оцією, як комєрцією там. Ну таке ж бідне все! Із олова повиливані голубки там, свисточки різні. Все таке все прімітівне. Зайдеш, даже ми понімали, дід за руку водив, шо воно таке. Глянеш, хіба то магазин? Довоєнні ж магазини були наші кращі. Там і коні, помню, були ці. Оці знаєш? Та вони і зараз [запис перервано]...

Розповідь жінки, мешканки с. Мала Білозірка [прізвища не зазначено], про арешт шестикласника Петра Каркеза

І в якому це році було?

Пєтя.

Пєтя Каркес?

Каркез. Каркез Петро – учінь 6-го класу, відмінник, із багатої сім'ї. Багато їх там було. І дуже любив бібліотеку. У нього стільки книжечок всяких було. І йому товариші якось носили старші. І од-

ного якогось дня, в отакий, ні чуть пізніше, в годин 11, я вийшла на вулицю. На вулиці біля Керкеза стояла машина кофейного...

Кольору.

Кольору. Ну, ніхто ж не знав, чого вона там стоїть. Я зайшла в хату і кажу: "Ма, чогось біля Керкеза стоїть машина". Ну і мамка ж не звернула уваги. Ну, шо було, то ніхто нічого ж не знає. І поїхала машина та. А тоді через годину, чи через дві, кажуть – забрали Пєтю. А Пєтя ж зовсім молодий! Баба була, забула як бабу звать, ну то це.

Марфина баба?

Марфина баба, ага. Баба Мотря, чи, забула. Ага. Вискочила Марфа, дуже кричала і баба дуже кричала. Ну це була не баба, це була мама. Це ми її бабою називали. Це була мати Петрова. І нема Петра день, два, три, п'ять, місяць, – і взагалі не чуть. І не чуть. Уже і війна пройшла, і повертались з фронта, хто живий. А за Петра ніде, нічого не чуть. Пройшли роки і десь, може років через 20-ть, а може через років через 25-ть одержують вони лист. Марфа колись прийшла і каже: "Од Пєті получили лист. У нього немає ока. І він живе в таких місцях!" – так він там писав. Як воно пройшло те пісьмо, шо оті місця, де їх багато каторжників, не позначені на карті. Вони ніде не чісляться! Шо вони за ізгнанікі? Ну, видно ж, Пєтю пощітали, ну як людина, яка проти радянської влади.

Він написав байку. Ішла підписка на облігацію. Ну одні підписуються, другі ж не хочуть. Одних в машину вкидають, других у бричку кидають, і везуть до сільської ради, шоб підписались. І він написав таку байку: "Як іде підписка на облігації". Він харашо писав, дуже складно, розумно писав. І сказав, прочитав він оцей, оцю байку своєму товаришу.

Карпенко його фамілія.

Карпенкові Грицькові. Карпенкові Грицькові прочитав. А той Грицько та сказав своєму дядькові!

Федотові?

Григорію Васильовичу.

Я цього не буду писати. Ну всє равно мені для связки надо.

Ага, Григорій Васильовичу. Сказав своєму дядькові, а дядько, мабуть, був довєрєнноє ліцо.

Сєксот?

Сєксот. Сєксот був. І він сказав, шо отакий-отакий написав отаку байку.

Так вони навєрноє як не одногодки, з Григорієм Васильовичем?

Нє.

Петро старший?

Менший. Тому годів 18-19 було отак, а цьому – шестикласник. Ну, приїхала знов-таки машина якась – це вже розказувала баба. Забрала його, ну тож і повезла. Та як повезла і отож і не чуть, і не чуть, і не чуть і не чуть. Тільки за оце ... Більш нізашо він не міг попасти! Через це, шо в школі відмінник і на вулиці – людина.

Це через оцю байку?

Да.

А це в якому році було?

... В 40-му.

В 40-му. Бачите, Іван казав у 39-му, чи 40-ий?

В 40-му році, да. Це перед війною. Тоді ще він присилав лист. Ще був. І там він писав: дуже хворіє, дододому ніколи він не вернеться. Звідтіля ніхто не приїжає. Нікого звідтіля не випускають. Ніхто на їх не пускає ні транспорту, ні грошей... Мало того, шо у нього ока нема, а тоді він тоді вже писав, шо він взагалі каліка. А шо в нього там було? Так точно він не написав. Ну писав, шо він каліка, який готується... Шось даже пробачення якесь писав, що я не зможу вас уже ніколи бачить – я каліка...

Оце, було, сидять жіночки на вулиці, полягають там, попростеляють платочки біленькі і чешуть воші. Б'ють воші. А ще було кажуть на оцю Машу: "Машу, да ти не лягай, у тебе і вошей немає. А ти лиса Лесю давай. У тебе є воші [сміється], будем бить". А скільки тих вошей було! Страшно було, бо оброблять було нічім.

Це під час війни?

Да. Так це вже так довго розказували за цього Пєтю. Скіки жили батьки, скіки вони за нього і розказували.

Це дід Терешко?

Терешко.

Ні, не Терешко. Хто батько його був?

От його батька я не знаю.

Ну, діда Терешка це племінник виходить, чи як він, хто він?

Да, це племінник. Брат!

Брат Терешки?

Це брат Терешки.

Брат Терешки?

Брат. Рідний брат.

І де вони жили?

А тут вони і жили!

Коло, коло кладової?

Коло кладовой вони там постійно і жили. Ага. Тільки вони, бомба розбила їхню хату – половину. Ага. А тоді ото вони построїли.

Не построїли! Одстроїли.

Чи одстроїли, шось одстроїли. Ну шо... [Запис перервано].

Розповідь Дяченко Євдокії Петрівни, 1925 рку народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Спогади Дяченко Євдокії Петрівни. Поряд на вулиці Голяни, поряд із Дяченком Петром Сергійовичем проживала сім'я Денисенків Порфи...

Багатодітна. Ну я...

Як звать його і її ж?

Він – Денисенко Порфирій. Вона – Денисенко Євдокія. Діти: Микита з 19-го року, Василь – з 24-го року і Мотя. Ні, Василь з 23-го, Мотя з 25-го. Жили поряд. Дуже бідували. Не було в них ні скотини ні корови. Якось. Так вони були ніби і трудолюбиві. І город завжди держали. А як настав голод вони дуже голодували. І так голодували, шо проходиш було мимо, держиш у руках жменю насінню і однімуть, бо вони були голодні.

Мотя була моя подруга. Багато-багато ми з нею, ну росли. Багато років росли. Уміли якось ділиться, хто-чим там міг, коли ще не було голоду. А як уже голод настав, то Мотя була дуже агресивна. Вона отнімала у мене, коли мамка там насіння насмаже і поділе (ділили ж ложками). Ложку братіку, ложку мені, ложку сестрі. І насіння, те шо в мене було, я любила лущить на вулиці. Піду, сяду там і лущу.

А вона забирала?

Мотя прийде і забере. Було мамка десь іде. Моя мамка іде на город, работає. А тоді йде у поле корові щось рвать, шоб прогодувати, адже ж їй трудно було. А нас із сестричкою з меншою заставляла пасльон рвать. І оце ми як пасльон нарвемо, а Мотя слідкує. І поки ми до хати дойдемо, Мотя вже біля нас, забирає той паслін і несе додому. Мати її не ругала! Сказала тільки, шо не надо так робить. Сказала один раз: “Не надо, Мотя, так робить”, а паслін не оддавала. Багато пасльону ми сушили. І часто, як тільки десь хто із двору

хто вийде, Мотя тут-як-тут – покраде. Забере той і паслін, і сушені помідори. Раніше ж сушили помідори. Не робили соку, а помідори сушили. Оте покраде.

Дядько, так був хворий. Не хворий, так був заголодав, шо під хатою сидить і сидить було під хатою, і сидить, і сидить! Якшо, вже так якось я, чи до смерті він готувався? Приносили йому сусіди. Хоч і в самих же ж не було почти нічого. Там тьотка Мотька Карпенкова приносила, Ступакова тьотка – Оришка приносила йому дешо їсти. Бо він такий був дружествєний, харoший. Но голод змучив його так, шо він уже нікуди не виходив. Тьотка Євдоха довше держалася. Держалася, якась така була кріпша. Но, справа в тому, шо її син Микита і син Василь займалися ловльою ховрахів. І ото як тільки весна настане. Настане, було це в 33-му ж році, ідуть до паровика. Був паровик. І не тільки він, там багато ловили тих ховрашків. Но вони були такі агресивні, шо всіх одкидали! Аби тільки шоб... Бо дуже батько був готовий. Уже прямо при смерті-при смерті. І оце залізе було під паровик, залазять і шукають там нори. Носили з собою водичку. Так Василь, цей міг ще пронести – він меньший. А Микита – старший не міг уже води носить, бо дуже ослаб. Дуже слабенький. Но, виливали ховрашків. Виливали і дуже раді були як приносили додому. Приносили.

В голод повмирали – батьки?

Батько в голод вмер. Батько в голод умер. А мати, так хиріла після голоду, за год вона тоді вмерла. Да, тоже вмерла.

Ну тоже є. Таке воно було. А Микола Семенович?

Денисенко? Так це ж його судили, як тільки колективізація оця началась. І він отвєтствєний був за бригаду номер першу. Бо він казав: “В мене ж перша бригада! В мене ж перша бригада!”. Він був такий активний і... Тоді ж орали кіньми...

Да-да-да.

І надо було точно виконувати план. І він так хотів виконувать, і обманув. Надо було сказать, шо він там 30 гектар, а він сказав 33. А переміряли і вийшло, шо тільки 30! І ото за три визвали його в контору, почали допитувать, приїхали якісь з району. Ну, пришили йому, шо він займається припискою. А цього не треба було робить. І судили його. А він....

[Чоловік, ймовірно, Кобилко Іван Леонтієвич]: За це саме?

Ну не знаю. Ну я знаю...

Чоловік: Шось друге!

Ну він сказав, шо...

Чоловік: За те, шо приписав больше три гектари.

Ага. Три гектари ніби приписав і оце за те посудили. І сидів він десь три годи! Три роки сидів!

Розповідь Дяченко Євдокії Петрівни, 1925 рку народження,
[окремий уривок, прізвище встановлено за голосом
інших записів]

Надія Кузьмівна Мельник до війни працювала в райкомі комсомолі Великобілозерському і була?

Чоловік, ймовірно, Кобилко Іван Леонтієвич: А тоді, а пізніше... замполіт.

Де?

В дитячому будинку.

У Великій Білозірці?

У Великій Білозірці.

Директором хто був?[НТШ №6, Ковальська ... Євдокимівна..]

Євдокія Петрівна: [Дуся] Євдокимівна. Уляна Антонівна...

Сопина?

Сопина Уляна Антонівна, Мар'я Фомична Корнійчук, я не знаю тіки, чи вона тоді Корнійчук була чи?

Ага!

Мар'я Фомічна Сологуб.

А Салогуб, хто це?

Оце вона Сологуб.

Ага.

А Корній...

А ця Марія Яківна Лизогуб?

Марія Яківна Лизогуб?

Ми ж перейшли жить у ту хату, де вона жила.

Да. Мабуть, Марія Яківна, так вона не директором. Мене приймав Григорій Васильович.

Він тут робив директором?

Да.

А в Калініна хто був директором?

А хто ж там був? Хто ж там був?

Сичньов? Саєнко?

Це надо йому написать. Он він мені дзвонив.

Хто?

Григорій... [Запис перервано].

Розповідь чоловіка, мешканця с. Мала Білозірка [прізвища не зазначено]

... Олію кинув у колодязь, Саламаха Трифон, да?

Да. Мішок пшона і мішок муки.

Мішок пшона, мішок муки. Мішок пшона заховав прямо на порозі при вході у хату. Зняв, було кирпичем обложено, положений пол (долівка) виложена кирпичом. Він кирпич зняв, викопав яму, постелив соломки. Положив ці два мішка і знову закрив і зверху кізяками. І ці не найшли. І ці шукачі так і не найшли

Піками вони, піками.

Піками ширяли ото і не найшли.

Не взяли, да. Ото все піками... [Запис перервано]

Де був госпіталь? Ти мені розказував, у парку. Шо ти за парк розказував?

А це якраз як з Цвєткова везли, отут оказували помощь їм. Оце отам як? На полі боя їм, ну як, бистро солдати друг-другу оказували. А тут уже їх сортіровали. Тяжело ранених харашо обробляли рани, і всіх направляли у Попово, шо у Васілівку. Там робили операції, а тоді направляли тяжело ранених у Мелітополь, лєгко – зразу в Крим. І виздоравлюючих снова із Мелітополя, то саме, в Крим направляли.

А в парку який був госпіталь?

Польовий стояв госпіталь, у палатках.

В палатках?

В палатках, да. А кухня була оце якраз в городах. Капоніри були, окопи. Готовили їсти в мене якраз в городах.

В городах капоніри, де готовили оце їсти для поранених?

Да, їжу для поранених і оце обслужували медперсонал. А стояли якраз, де желізний був оце мага... Як тобі сказать? Желізний, желізний... павіліон. Оце на цій площадкі. Оце робили вони.

Ага. Отам був польовий госпіталь?

Да. І заразом, оце де кладбіще було, чи де братська могила тут

просто вирита, були глибокі такі метрів 8-10 дліною, такі рили траншеї. Їх привозили, хто помирав, ложили один ряд, перелажували шинеллю, тоді слєдущій ряд і все. Офіцерів окремо ховали, в общу могилу не ложили.

Поняв.

Розповідь Коваленка Миколи Феодосійовича, 1925 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області

Ви де вчилися? В школу, де ходили?

Тут.

Як колгосп тоді називався?

П'ятирічка і була.

П'ятирічка, да? А де була школа? Отут була школа, да?

Оце де, оце заняв той, де оце [сільдім].

Ага.

Потом, де Сердуков був. І задній корпус – два. І де сєльскій совєт – три.

Це де кантора, де клуб?

Да.

Отам була школа?

Да. Ходив я в школу туда.

Хто був перший вчитель?

Куц Дмитро Іванович.

Да? Куц тут работав?

Да. І жив він осьо. Жив він, щас я скажу, де він жив. Ілі оце, де [...] Андрєєвна живе, ілі де оце Рубель, там іще те.

Так ми ж там жили!

Так я знаю де ви жили.

Ну да.

Так цієї хати нема.

Нема. Ото там, да?

Да. Він, Куц, оце ж він в мене первий вчитель. Шо помню, – хрести познімали. І я бігав там. А потом у церкві зробили той, як його? Кіно крутить. Отак. І ми з батьком із ним вже, з тим...

Куцом?

З Дмитром Івановичем, да. Вони дружили з батьком. І ми разом пішли в кіно, дивились кіно.

Оце у церкві?

У церкві. Ще, помню, він мене угощав сушеними абрикосами [сміється].

А оце ось згадали за церкву, а хто її розкидав, Пилюки, да?

Пилюки, – брати.

Брати, да. Пилюки? Пантелеймонівську?

Хрести знімали. Філіп і Іван. Філіп.

Ага-ага. Ну Філіпа розстріляли, да?

Німці, да.

А куда хрести подівали, дзвони?

Не знаю куда, а це утварь усю, оце ж, де Катерина Андреєвна живе, тут жив піп. І оце там з церкви там, ну, оборудовано все, ніхто не жив. Туда все ж ето слаживали. А потом, коли вже розібрали церкву до фундаменту, це в 34-му чи 5-му? Точно не знаю. І до етого... Фундамент начали розбірать всередині. І там найшли в середині шось завернуте і п'ять рублів золотом. І міліціонер прийшов і забрав ці п'ять рублів. Ну то на том і кончілось.

Ага-ага. І розібрали, а камінь куда діли?

Який?

Ну із церкви?

Та тоді ото ж розбирали, його розтягали, там і все!

А ограда була навколо церкви?

Аякже, була!

Кам'яна?

Кам'яна. Не кам'яна, а... ну оце ж стовпи, а ето, а черепиця полукругла.

Фігурно складена, да?

Да-да. Кругом була, кругом ограда була, оце де сторожка ж була. І оце туда. І оце вона сюда ограда була до оціїх.

До Сурдукова?

Да. До Сурдукова. І тоді аж туда до того корпуса, там школа була.

Аж до того корпуса, ото де директор був, де директорська була? Де майстерня щас, да?

Да-да. Ото туда. А тоді воно пішло. Це ж парку не було. Парк насаджували в 36-м году.

Ага. В 36-м году, як був прєдсєдатєль сєльсовєта Несторенко, да?

Не знаю, хто був. По-моєму він не був. Не знаю. Ну, оце ж насаджували парк цей, все. Пам'ятник Лєніна стояв посередині. Гулькибульки були літом. Ну це понятно. Ото таке.

[закашлявся]

Церква, у церкву вход був, [кашляє] ну як вход був. Так оце церква занімала територію аж до парка, трохи дальше. Понімаєш ти? Там і плити лежали похоронні...

Були? Кладбіще було, да?

Там два ілі три гроба було. Це ось-о вже там понаходили. Так дід Замковий, Вєрин батько, каже, шо я помню, шо як малим ше я був, то церкву строїли.

Це ще дід як малим був, він помне, шо цю церкву строїли, да?

Да.

Но там було два захоронєнія. Одне захоронєніє попа оцього, Котляревського, шо був старий. Так ви кажете, шо в 30-х годах уже оця хата, де Катерина Андреєва, була пуста, да?

В яких?

Ну в 30-х.

Не було попа.

Не було попа, да?

А чо ти кажеш Котляревський? Котляревський, – він похований на гробках.

Да він в 42-му году вмер.

В 43-му.

Чи в 43-му.

Єсть нагробнік. Єсть усе там. Ти не був там?

Був, бачив.

Ну, оце він там похований.

Да. Так, а ви його не помнете цього попа, який він із себе був?

А шо я?

Ну ви ж малий ще тоді були?

Да! А йому було тоді [123] годи.

Да-да. Він як умер оце... Дядь Міш, а оце у нас отут де, за цим, там де ми ото жили, за Рублями, за магазином, – отам була церква в 50-х годах, да?

Була церква оце, де щас Ерот, як його? Василь [Дубовик] жив, шо хату продав. Оце там була хата-читальня в 36-м году, в 37-м. А потом була церква. А потом церква була оце в оцьом, де [Сердюков].

Да?

Да.

Це після войни? Хто жив в оцьому дому, де оце Хорольський, шо

ото длінний-длінний дом був до войни ? Чий це дом був?

Ну, при німцях там була конюшня. І комендант же жив в оцій тій...

Там де Хорольський жив?

Оцій Хорольський не жив у тому, як його? У цьому корпусі. Він жив в оцій хаті, рядом. Да-да.

І комендант тут жив?

А комендант жив у цих, у тому, у цій, де оце школа була. Там було все зроблено: і туалет, і в середині було все. І Люда [...] була чи кухаркой, я не знаю. Вот. А коні і тачанка, – оце отут-о зроблений був підкат і все.

А він був німець, оцей комендант?

Аякже! Німець. І Шуберт був переводчік.

Шуберт – переводчік, да? А німця цього фамілія як була, коменданта? Не Шульц?

Чи Фікс, чи Шульц, вобщем.

Фікс?! Фікс!? Фікс!?

Фікс, да. Ну його зцапали за тим як його? За Нікопольом.

За Нікопольом, да?

Та його судили**.**

Судили, да, наші?

Да. Ну він, правда, не робив так, ну...

Дядь Міш, а оце Рішітько, ви кажете, тоді ще хто, фамілія є? Шаповал?

Да.

Тоді ще хто?

Косік Сільвестор.

Косік Сільвестор. Хто вони були такі до войни?

Ну як, вони робочими були, ето кажуть, – активісти. Совпартактів назився.

Совпартактів, да?

Да. Розстріляли їх 140 чоловік у тому, у Великій.

140 чоловік розстріляли.

А як оце, у противотанковому тому?

Протівотанковому рову, да?

Да, як їхать на Дніпровку, з правой сторони [...]. А потом, коли наші освободили, їх же перезахоронили у Великій. Ти ж знаєш де.

Да-да.

Оце там вони всі, перезахоронєніє було.

Ага. Розстріляних, да, всіх оцих?

Да-да.

А оті, шо ото погибли під Цвітковою, поранені під Цвітковою?

Та я не знаю. Татьяна Лукішна батька по рубахі вгадала. Одкривали ж там ото, вона їздила.

[запис переривається]

...Соляника Михайла.

Соляник Михайло?

Да, Рубля Уласа Омеляновича, учителя, – того розстріли в Дніпропєтровскє. Федора Лиску розстріляли в Веселій. Митька, Григорія Карповича, Карпа, – єслі як їхать на Пришиб [...]. А їх розстріляли там за Михайлівкою в шовковиці.

А! Тоже за шо – активісти, да?

Ну да. Були, щітався, шо в совпартактиві.

Совпартактів, ага. Дядь Міш, тоді ще один такий вопрос, шо ви помните за голод?

За який?

33-го року.

Нічого я не помню.

Нічого. А 47-ий?

Я в армії був.

Ви в армії були. Ну, я оце чітав в отому зошиті, значіть, там написано за вашу сім'ю. Це за батькову, за батькову рідню, шо вимерли?

Да, в голод у 21-м году.

То в 21-м году ?

Аякже!

А я думав, шо у 33-м .

Та ні, в 21-м, – він остався круглою сиротою!

А оце шо, дядь Міша, ви розказували за оцих Кравченків? Хто це Кравченки, яка це вам родня?

А, Кравченки. Ну ви ж [Клаву] Пантелеймонівну помните?

Я не помню її. Ну знаю, шо вона піонервожатою була, вчителькою.

Да.

І поховали у парку.

Її дєвічья фамілія – Кравченко. Так от Кравченко – це її батько. А її мати – моєї матері сестра.

Поняв.

Вони жили там оце, де ти живеш. А тіки там отак вулиця була. Там вона єсть, тіки нова. Вони там жили, і це мені ете...

За селом вони жили там, да ?

Та вулиця, там жили! Ну яке село, по вулиці. Вулиця ж там була! Вона і єсть, тіки мало там. І те, і вони там жили. А це було діло, я щас скажу, в яком году, вона ілі 19-го, ілі 20-го году. І це вже материна сестра, її нема, вона вмерла, тьотка Райка. І оце вона мені розказувала. Каже: бандіти залізли і убили ж цього Кравченка, і вбили її матір. А вона заховалася в рогачах і вони вшилися. А потом на другий, на третій день, це ж вона розказує, каже, – прихватило їх, і вони призналися, шо вони вбили. Ну тоді шо, чи голод був, точно я не знаю. І вона осталася ото жива. І ото дід Пантелеймон її забрав, воспітав, і фамілію її ту – Замрій. Вона ж була Замрій.

Замріївська вона.

Да, ото таким путьом.

[запис перервано].

Була ще вчителька перед війною, Марта Іванівна. Вона в молодших класах була, чи в старших?

Не знаю.

Не помните, да?

Улас Омелянович. Улас Омелянович, [Шовкун] казав мені от, ходив всєгда з тим, з наганом.

З наганом, да?

Да. Він відтіля із... Ну оце, де він там робив? Ну факт той, шо... ну я не знаю. Ну, коли німці прийшли, захватили його, йому надо було вшиватися відсіля. Вшиватися! Продали його! Ну факт той, шо в його в тяжолом состоянії була жінка. І він не схотів її бросать, понятно? І приходе він до мене, десь в октябрі ілі в сєнтябрі, при німцях прийшов. Пішли ми в городчік, побалакали, сюда-туда. І ото кажу: "Пісьма були, більш нема нічого". Він ото посикав-посикав. І його забрали, і його розстреляли в Днєпропєтровскє.

А хто видав його, Бог його знає, да?

Да.

А Бойка не помните?

А чо ж, Івана Павловича. Він жив ось, на квартірі. Щас на нашій вулиці, де Толя [...] жив.

Ага, знаю, Мойсеєнко.

Да, а там Зіна, по батькові Курила то же. І він там жив на квартірі, коли прийшли німці, понятно?

Ага.

В общєм начали-начали, а він в школі. Школи ж не було, а конюшня збоку. Він конюхом там був. І його продали.

Я поняв. За селом були хутори: Тарасівка, ще які?

Як їхати на Олександрівку, – Первомайський хутір. Там уже всьо, після войни в 56-й - 57-й, – там у колхоза була оце ферма, все було. Оце Широкий Під, – це ще я захватив, хати були. От це от, – територія колхоза. А там Самовольний. І Пет...

Петровський?

Петровський і Добровольний... Ну, вобщєм, отам оце такі я помню.

А отакі, шо отдєльні хати стояли, там Ісаї, там ото такі, таких не помните, да? Ну це Чапаєва, там уже вони?

Да.

А тоді тут Зелений Клин був, да?

Ну оце Зелений Клин був. Оце Тарасівка, – це як їхать, ще пацаном я помню, як на Олександрівку їхать. Тут дороги не було, а стовби стояли тєлєфонні, – це я помню. Помню, шо були хати.

А ото шо великий колодязь був, помните?

Так він і є.